371(47.925)(09) 28519
Ճ-43 Ճապաղ Ի. Վ.
Դաստիարակությունը
հին հայոց մոտ:
14/IV 1960 385
1792

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՀԱՑՈՒՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1923

204

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

371(47.925)(09)
Հ-43
423

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

1961 թ.

ԳՐԵՑ

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՀԱՑՈՒՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1923

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ՍԻՐԵԼԻՈՅ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԻՆ ԻՄՈՅ

ՀՈԳԵԻՈՐԻ ԵՒ ՀՈԳԵՍԻՐԻ

ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅՆ

Հ. ՄԿՐՏՉԻ Վ. ԵԱՆՈՒՂԵԱՆ

ԽՈՏՐՋՐԵՑԻՈՅ

A II / 12040

ԱԶԴ

Աւելորդ կը համարիմ յիշեցնել ընթերցողացս՝ ուսումնասիրած նիւթիս մեծ կարեւորութիւնը։ Դաստիարակութիւնը, որ կը տարածուի մարդոյս հոգւոյն ու մարմնոյն վրայ, կը կազմէ ու կը կանոնաւորէ անհատին կեանքը, և անով կը բարեկարգէ ազգային կեանքն ալ։ Ժողովրդոց քաղաքակրթութեան և բարգաւաճման անհրաժեշտ տարրն ու կշիռն է այն, անոնց կենցաղավարութեան հայելին։

Գիտենալ թէ ինչ կերպով կը մեծցնէին ու կը դաստիարակէին նախնիք իրենց զաւակները, կը նշանակէ ճանչնալ անոնց գաղափարները կենաց մասին, անոնց ախորժակները, անոնց հոգեկան, ընտանեկան ու ցեղային պահանջներն ու պայմանները։

Հին Հայոց դաստիարակութեան կարգաւոր պատմութիւնը չունինք գրուած. այլ միայն ցրուած և անկատար յիշատակներ կան ակնարկներ մեր հին մատենագրութեան մէջ. և մանկական ու բերքի փորձեր երգին մէջ, որոնք յատկապէս մասաւոր գաղափարման կը վերարտադրեն. Իսկ կրթական ու մարմնական

կրթութեանց կարեւոր բաժինները բոլորովին անծանօթ կը մնային իրենց նկարագրով ու հանգամանօք։ Համառօտ տեսութիւն մ'այս նիւթիս վրայ, զոր հրատարակեցի Կ. Պոլսոյ Սկաուտ հանդէսին մէջ (դեկ. 1921, փետր. 1922), հաճելի ընդունելութիւն մը գտաւ ընթերցողաց ու հրապարակագրաց կողմանէ։ Եւ ինձ յորդոր եղաւ պատրաստելու այս ընդարձակ և ամբողջական աշխատութիւնը, զոր մեծաւ մասամբ յօրինեցի նոյն աղմկալից ոստանին մէջ, և այս կատարելագործեցի Մխիթարայ շիրմին անդորր հովանոյն ներքև։

Այսպէս այս երկս կու գայ նոր ճառագայթ մը սփռելու մեր անցեալին դեռ մթին մէջ մնացած խաւերէն միոյն վրայ։ Եւ զոր կը նուիրեմ բոլոր անոնց՝ որ կը զբաղին արդի հայ սերնդին դաստիարակութեան ազնիւ գործով։ Այս ակնկալութեամբ՝ թէ անոնք պիտի ուզեն ոչ միայն պատմական ծանօթութիւն մ'ունենալ հոս, այլ և գործնական պտուղ մը քաղել, ինչ ինչ պիտանի և հնարաւոր մասերով, և մանաւանդ կրթական ու մարզական լեզուի հարազատ սահմաններով՝ հարստացնելու համար մեր հայոց կենցաղավարութեան հոս. Ինչպէս ազնուական տոհմերու պայազատաց սովորութիւնն է՝ հետեւող ու պաշտպան հանդիսանալ իրենց նախնեաց գեղեցիկ աւանդութեանց։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՍՆՈՒՆԴ, ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ՄՏԱՒՈՐ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿԸ՝ որ աչքերը կը բանար ի լոյս կենաց, կը կարօտէր երեք տեսակ սննդեան. մարմնոյ, հոգւոյ և մտաց, զորս սկսեալ իր առաջին օրէն՝ յաջորդաբար կ'ընդունէր՝ մեր երկրին շնորհած միջոցներովն ու չափով։

Ամէն մանուկ չունէր և չէր կրնար ունենալ բախտը՝ վայելելու դաստիարակութեան բոլոր բարիքները։ Մեր աշխարհի քաղաքական հանգամանքները, ազգային նկարագիրը, դասակարգի մեծ խտրութիւնն ազնուականաց ու շինականաց մէջ, հանրային կանոնաւոր կրթութեան թերին, խոչընդոտներ կը հանդիսանային հայ մանկտւոյն զարգացման ճանապարհին վրայ։

Աւելի դիւրութիւններ ունէր իշխանին կամ մեծատան որդին, քան զաւակը ռամկին՝ որ կ'ապրէր, ըստ բացատրութեան Եղիշէի, «ի շինական սովորու-

թեանցն տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս[1]»։ և որ շատ չափաւոր կերպով պիտի մասնակցէր, և այն ըստ բախտի, դաստիարակութեան օգուտներուն, շնորհիւ անհոգութեան ազնուական դասուն, որ իր մանկուոյն կրթութեան անգամ կատարեալ և հաւաքական խնամ տարած չէ միշտ։

Կը հետևի՝ որ այս ուսումնասիրութեան մէջ գործ պիտի ունենանք աւելի յաճախ ազատաց քան ռամկին հետ, որոց նկատմամբ արդէն մեր պատմութիւնն ալ հաւասար չափով չի ճոխանար մեզ՝ անոր կենաց անհրապոյր պարզութեան պատճառաւ։ Մինչ ազնուականութիւնն ամէն ազգերու քով իր զօրութեամբ կը պերճանար քաղաքական կենաց մէջ, և իրաւունք կը ստանար լեցնելու պատմութեան էջերը։

Աւելի բախտաւոր էր մեր կղերն ալ, որ ապրեր ու զարգացեր է իր սեպհական ուժով, և ինքն իսկ արձանագրեր է իր դաստիարակութեան ու գործունէութեան յիշատակները։

1. Եղիշ. 155։

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՍՆՈՒՆԴ

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ *օրօրոցէն կը սկսի՝ ըստ առածին։ Մօտենանք ուրեմն հայ մանկան, և տեսնենք անոր վայելած առաջին դարմանը, որ կը կոչուէր սնունդ*[1] *և սնուցանել*[2]։

1. — *Նորածին մանկան նախկին պահանջը դիեցումն էր բնականապէս։ Մինչ հայ ամուսնուհին անձամբ կը կատարէր այդ մայրենի պարտականութիւնը, իր լանջաց վրայ պահելով միշտ մանուկը, բարձր դասակարգին մէջ տարբեր սովորութիւն մը կը տիրէր. այն է՝ մանկանց դիեցումն օտարի յանձնել, ինչպէս կ՚ընէին յոյն և հռովմայեցի ազնուուհիք ալ*[3]*։ Անոնց պէս մեր «տիկնայք փափկասունք*[4]*» իրենց այդ հրաժարման նպատակ ունէին խուսափել դիեցման յարակից նեղութիւններէն, որոնք չէին հաշտուեր իրենց հեշտակեաց կեն-*

1. Բ Մակ. Զ, 23. Պատմ. Աղ. 15. Խոր. Բ, ձ. — 2. Փաւս. 122. Խոր. Բ, ձ. — 3. Dar. *Nutrix*. — 4. Եղիշ. 156.

ցաղավարութեան հետ. և ոմանք ալ գուցէ պարզապէս յարգելու համար ազնուականութեան աւանդական կարգերը։

Բայց կար նաև պարսկային սովորոյթը՝ արքայորդւոց սնուցումն յանձնելու իշխանաց, և կատարուելու անոնց տանց մէջ. որ սկսած էր Պարսից արքունիքէն և տարածուեր Հայոց ու Վրաց արքունեաց մէջ[1]։ Եւ կը կազմէր տեսակ մը ներքին և ազգականութեան նմանող կապ երկու տներու միջև։ Արևապաշտ Սասանեանք՝ քրիստոնեայ Հայոց անգամ չէին խորշեր յանձնել իրենց պայազատները, և ոչ ալ Հայք՝ ընդունել ու սնուցանել զանոնք։ Սնուցիչը, այր թէ կին, դայեակ կը կոչուէր, և յանձնառութիւնը՝ դայեակ մըտանել[2]. իսկ սնուցեալը՝ սան կ'ըսուէր։

Եղիշէ պատմելով Յազկերտի անագորոյն վարմունքը մեր ազատաց հետ, կ'ըսէ՝ թէ ոչ միայն երախտիքը չէր յիշեր. «և որ մեծն քան զամենայն է ըստ մարմնաւոր կարգի», կային ոմանք Հայ նախարարներէն, որ անոր եղբայրները սնուցեր էին «մայրենի կաթամբ իւրեանց». այս ինքն իրենց մայրերն իսկ ստնտու մանկայ[3] էին անոնց. և նա զանոնք աւելի եւս կը

1. Փարպ. 213-4։ — 2. Կորգ. 64։ — 3. Խոր. Բ, Ժ։

նեղէր[1]։ Այնքան մեծ էր դիւցման զօղը, որ անոր անտեսման վրայ Պարսից արքայէն՝ կը զարմանայ մեր պատմիչը։

Նոյն սովորութեան գոյութեանը հայ արքունեաց մէջ եւ՝ կը վկայէ Խորենացին, գրելով՝ թէ Տրդատ իրեն դայեակ ունեցեր էր Մանդակունի իշխան մը[2]։ Եւ ըստ ուրիշի մը, անոր հօր սպանութեան եւ Հայաստանի վրդովման առթիւ «սնեալ դայեկացն» զտղայն՝ ի Յունաստան փախուցեր էին[3]։ Փաւստոս կը պատմէ Արտաւազդ ու Վասակ Մամիկոնեանց համար՝ թէ «սնուցանէին նոքա զորդին զարքային (Տիրանայ) զԱրշակ[4]»։ Նոյն ինքն կը կրկնէ յիշեալ Վասակայ եւ միւս եղբօր Վարդանայ մասին՝ թէ «դայեակք եւ սնուցիչք էին թագաւորին Արշակայ[5]»։ Մեսրոպ Երէց նկատելով Մամիկոնեանց առէպ յիշատակութիւնն իբր դայեակ թագաւորին, կարծեց՝ թէ ժառանգարար նոյն տոհմին վիճակուած էր սնուցանել արքայորդիքը։ Արշակ արքայ, կ՚ըսէ, «ի խնդիր լինէր քա՞ջ ազգին Մամիկոնէից, որ էին սնուցիչք եւ մանկակալք թագաւորին[6]»։ Բայց պատմական չէ այս, կամ գէթ բացարձակ մտքով առնելու չենք. վասն զի Փաւստոս

1. Եղիշ. 18։ — 2. Խոր. Բ. կը։ — 3. Ագթ. 42։ — 4. Փաւս. 47։ — 5. Նոյն՝ 104։ — 6. Մոփ. Զ. 16։

կը հաստատէ՝ թէ ընդ հակառակն Վաղարշակ արքային «դայեակ սնուցիչ» եղած էր Բատ Սահառունի[1]։ Հետեւաբար դայեկի ընտրութիւնն արքունեաց կողմանէ՝ բատ կամս եւ համակրութեան խնդիր էր. գուցէ երբեմն կախուած նաեւ տոհմիկ կաթնտուի գոյութենէն՝ խնդրուած տան մէջ. թէ եւ չենք կարող պնդել՝ թէ հայ արքայորդւոց սնուցք իշխանուհիք էին միշտ, մանաւանդ երբ կը նկատենք Արտաշիսի օրինակը[2]։

Արքայորդիք սան կը դառնային իշխանաց, բայց ոչ եւ դայեակ, որ բնականապէս ծառայական գործ մ'էր, եւ անյարմար արքայազանց աստիճանին։ Բացառութիւն կը կազմէին Հայրապետական կամ Լուսաւորչեան տան պայազատները, որոց առանձին աչքով մը կը նայէր արքունիքը, եւ յատուկ խնամք մ'ունէր անոնց վրայ։ Վրթանիսի (յետոյ կաթող.) երկու նորածին զաւակաց՝ Գրիգորիսի եւ Յուսկան համար կը գրէ Փաւստոս՝ թէ «սնան զառաջեաւ թագաւորին Հայոց»։ Եւ յատկապէս «ըզՅուսիկ սնուցանէր Տիրան որդի թագաւորին Խոսրովու». եւ երբ երկոտասանամեայ եղաւ, իր դստեր հետ ամուսնացուց

1. Փաւս. 235։ — 2. Ագա՝ 29։

գայն[1]։ Արքունեաց մէջ մնած լինելու են նաև Ցուսկան երկու զաւակները՝ Պապ և Աթանագինէս, զորս Ցուսիկ կնոջը հետ աներին թողած էր, զզջալով պաշտուելուն վրայ[2]. և որոնք յետոյ ամուսնացան Տիրանի քոյրերուն՝ Վարազդխտոյ ու Բամբիշան հետ. և շնորհիւ իրենց ստացած դաստիարակութեան՝ աշխարհասէր ու հայրապետական աթոռին անարժան մարդիկ դարձան[3]։

Նախարարաց մէջ ալ կ'երեւին, թէեւ ոչ յաճախ, փոխադարձ դայեկութեան օրինակներ։ Տաճատ Ռշտունի և Շաւասպ Արծրունի՝ տակաւին «տղայք ստնդեայք», և Տիրանայ կոտորածէն ազատած ու յանձնուած սոսկական դայեկաց, վերստին բերուեցան, կ'ըսէ Փաւստոս, թագաւորին առջեւ. որ երբ հրամայեց փողոտել զանոնք, իր որդւոյն վերոյիշեալ սնուցիչներն Արտաւազդ ու Վասակ յափշտակեցին անմեղ մանուկները, փախան իրենց աշխարհը, և հոն «սնուցանէին զայն մանկունսն», զորս ապա փեսայացուցին իրենց դստերաց[4]։

Վարդանանց ապստամբութեան շրջանին՝ երբ սպարապետը պահ մը հեռացաւ

1. Փաւս. 10, 11. — 2. Նոյն՝ 12. — 3. Նոյն՝ 35,43. — 4. Նոյն՝ 46-7.

Հայաստանէն, նենգաւորն Վասակ, կ'ըսէ Փարպեցին, Մամիկոնեանց, Կամսարականաց և միւս տանուտերց որդիքը ժողովելով «յիւրաքանչիւր դայեկաց», տարաւ փակեց Սիւնեաց բերդերուն մէջ[1]։

Կը տեսնենք վկայութենէդ, նախ՝ որ օտար սնուցման սովորոյթը շատ ընդարձակ է այդ շրջանին։ Երկրորդ՝ կը կատարուի նոյն ինքն դայեկաց տներուն մէջ, որ երբեմն գաւառներով հեռի կը գտնուէին մանկանց հայրենի տնէն։ Այսպէս Մամիկոնեան Համայեկայ չորրորդ որդին Վարդ՝ Վարդանանց պատերազմի շփոթութեանց պահուն «էր թացեալ տղայ ի դայեակս իւր ի Տայս», երբեմն սեպհականութիւն Մամիկոնեանց, ուր կանխաւ տարուած էր, կը գրէ դարձեալ մի և նոյն պատմիչը[2]։ Եւ երրորդ՝ յիշեալ դայեկներն ազնուական չեն. ապա թէ ոչ՝ մանուկներն անոնց ամրոցաց մէջ պիտի գտնուէին, ուսկից դիւրաւ չպիտի կարենար Վասակ հաւաքել զանոնք։ Նոյնպէս ազնուական չեն սնուցիչներն երեք Կամսարական հարազատաց, որոնք ճակատամարտի մը մէջ կը կռուէին Մամիկոնեան Վահանայ հետ, «ինքեանց երկուք կամ երեք դայեկօք՝»

1. Փրպ. 195. — 2. Նոյն։ 335.

ըստ նոյն պատմչին[1]. և որոնք եթէ տոհմիկ մարդիկ լինէին, յանուանէ ալ պիտի յիշուէին։ Անոնց մին՝ Ներսեհի դայեակն՝ յայտնապէս «ի գեղջէն Շիրմաց» էր[2], այս ինքն գիւղացի մը, բայց անշուշտ բարեկեցիկ ու զարգացած փոքր ի շատէ։

Օտարէ սնուցումը սակայն կը փոխուի երբեմն ինչ ինչ հանգամանաց մէջ։ Յիշեալ Հմայեկայ կին և Վահանայ մայրը Զուիկ՝ այրի մնալով Վարդանանց պատերազմի երեսէն, և երկիրը վտանգուած, նոյն ապագայ մարզպանը և անոր երկու եղբայրները կը տանի իր քեռայրին՝ Վրաց Աշուշայ բդեշխին տունը, Ղազար փարպեցւոյն հետ միասին՝ որ ազնուական էր ծննդեամբ և իրենց տոհմին հետ կապ մ'ունէր. և հոն, կը գրէ պատմիչդ առ Վահան, «սնուցանէ մայրն ձեր օրհնեալ և Անուշվռամ (քոյր Զուկայ) ըստ իւրեանց հոգեսիրութեանն և զմեզ ընդ ձեզ՝ որպէս զձեզ[3]»։ Ե. դարուն Մարիամ Արծրունին նոյնպէս ինք կը սնուցանէ իր մանկիկը, օգնութեամբ «դայեակ». կնոջ մը[4]։

2. — Ուշադրութեան արժանի է Եղի-

1. Փրպ. 463. — 2. Նոյն՝ 454. — 3. Նոյն՝ 572. — 4. Մամ. 9–11.

12040

չէր հեռացայ այլաբանական իրապաշտ նկարագիրը, ուր աշխարհս կը համեմատուի մանկան հետ. և ուսկից մեք տարբեր դաս պիտի հանենք քան հեղինակին նկատածը։ «Զի մի՛. կ՚ըսէ, հանապազ ի խանձարուրըս և յօրրանս կացցէ աշխարհս, կաթնածուծք և չամբակերք, թաթաւեալ և թաղեալ գարշելի աղտովք. յորմէ ձանձրացեալ մարդք և ստնտուք, և զերեսս ի բաց դարձուցին դայեակք և սնուցիչք[1]»։

Բարդ է վկայութիւնս։ Նախ՝ կրկին շրջան ունի հոս մանուկը։ Առաջնոյն մէջ մանուկը դեռ կաթնածուծ, կաթնակեր[2], կաթնակեր,[3] սնեղիայ[4], սնեղիաց[5] կամ դիեցիկ[6], կը պահուի ի խանձարուրս[7], ինչպէս կը կոչուէր երկար երիզ մը, որ դառնալով կը պրկէր ամբողջ մարմինն՝ ըստ ընդհանուր սովորութեան[8]։ Եւ կը դրուի օրրանի, օրօրանի[9] կամ օրօրոցի[10] մէջ, որ նման էր մաքի, և ներքուստ բոլորշի՝ ճօճելու համար,[11] որոյ գաղափարը կայ այս բառանուանց մէջ իսկ, որոնք կը նշանակեն օրօրելու գործի։ Մանկան հետ կը զբաղի

1. Եղիշ. 199։ — 2. Կոչր. 49։ — 3. Եււ. Ե, 13։ — 4. Փաւս. 47. Խոր. Գ, հզ, ձն։ — 5. Թիւք, ԺԱ, 12։ — 6. Ողբ Եր. Դ, 4։ — 7. Առոր. պզոտրս. Hüb. 517։ — 8. Dar *Fascia*, 979–80։ — 9. Մանդ. 75։ — 10. Եփր. Աղթ. ի Հյկգ. — 11. Dar. *Cunae*.

մայրը՝ եթէ տօսկականի զաւակ է, ինչպէս կանխաւ ալ ըսինք. և տանուտէր[1] եթէ ազնուազգի է։ Իրենք կը մաքրեն, կը պատեն ու կը սնուցանեն զայն, և իրենք են որ կը ձանձրանան անոր աղտէն։

Անդեան երկրորդ շրջանը կը սկսէր այն ժամանակ՝ երբ պէտք էր մանուկը հատուցանել ի ստենէ[2] կամ մեկնել ի ստենէ[3] կամ անջատել ի կաթանէ[4], այսինքն դադրեցնել դիեցումը. որոյ համար հին ատեն ալ ինչպէս այժմ՝ ոմանք «դառն ինչ և լեղի ածեն զստեամբն», կ'ըսէ Ոսկեբերան,[5] որպէս զի մանուկը խորշեցնէին կաթէն։ Եւ հոն կը դառնայ նա չամբակեր, վասն զի այնուհետև ձեռքով կը ջամբուի անոր կերակրիկը. Թէև այս գործը դիեցման վերջերը կը սկսէր, ինչպէս կը վկայէ Գր. Արշարունին՝ թէ մանուկն «ընդ կաթինն և զչամբեկիսն ընդունի զկակուղ կերակուրն[6]»։ Իսկ բուն ջամբումը, որ հետ զհետէ կը վարժեցնէր զտղայն կակղէն անցնելու «հաստատուն կերակրոյ[7]», կը կատարուի յատուկ սնուցչին կողմանէ, եթէ ազատի զաւակ է։ Եւ այս պաշ-

1. Եւս Խոր. Բ, խզ, խէ, ծ, — 2. Ծննդ. ԻԱ, 8. Ա Թագ. Ա, 22, 23. Ես. ԻԸ, 9. Ոսկ. Թղթ. Ա 572. Պատմ. Աղ. 15. — 3. Ովս. Ա, 8. — 4. Ես. ԻԸ, 9. — 5. Ոսկ. Մատթ. Ա, 278. — 6. Արշ. ԼԳ. — 7. Նոյն.

տօնը կը տեւէ մինչեւ այն ժամանակ՝ ուր մանուկը կը սկսի ինքնին առնուլ սնունդը։

Ազնուական տղային ամբողջ սնուցման հոգը ստանձնած էր դայեակը,—սեռը ճըշդելու հարկին կոչուած նաեւ դայեակ այր եւ դայեակ կին[1], եւ երբեմն ալ մանկակալ հասարակ անուամբ,—որ ինքնին կը հայթայթէր անոր սնունդը, եւ ապա սնուցիչը, եւ ինք՝ կը հսկէր միայն անոնց վրայ։ Այս զանազանութիւնը շատ որոշ է Եղիշէի քով։ Բայց դայեակը լայնաբար կը կոչուի նաեւ սնուցիչ. ինչպէս «դայեակ եւ սնուցիչ» կամ «դայեակ սնուցիչ[3]». կամ՝ զԳրիգոր «սնոյց դայեակն» իւր[4]. եւ կամ «դայեակ մտեալ՝ սնուցիչ լինիցի[5]»։

Մեր պատմչաց լեզուին մէջ երբեմն մէկ սանին աւելի դայեակներ կը տրուին։ Այս պարագային պէտք է հասկնալ անոր ընտանիքը կամ եղբայրները, որոց մէջ բուն պատասխանատուն մէկ հոգի էր։ Փաւստոս «դայեակք» Արշակայ կ'անուանէ Մամիկոնեան երեք հարազատները[6]. մինչ այլուր յիշելով երեքը, միայն Վասակայ համար կ'ըսէ «գիր դայեակն[7]»։ Եւ ըստ

1. Պատմ. Աղ. 15. — 2. Ասող՝ 13. Եւ. Խթ, 23։ — 3. Ասող՝ 13,14։ — 4. Ագաթ. 42։ — 5. Կողբ. 64։ — 6. Ասող՝ 13. — 7. Փաւս. 66։

փարպեցւոյն՝ Վարդ Մամիկոնեան մնացած էր «ի դայեակս իւր[1]», այս ինքն դայեկին ընտանեաց մէջ։ — Դարձեալ՝ երբ իշխանի մը զաւակները մեկէ աւելի են և բոլորը մանուկ, կը յանձնուին զատ զատ անձանց, որպէս զի իւրաքանչիւրը դայեկի մ՚ամբողջական խնամքը վայելէր։ Այսպէս Կամսարականաց դայեկները տարբեր անձինք են, որոյ համար խուրս կ՚ըսուի «դայեկորդի Կամսարականին Ներսեհի[2]» միայն, և ոչ միւս եղբարց ալ։

3. — Թէ յետ կորելու կաթէն՝ ինչպէս ժամանակ կ՚անցունէին սնուցիչը, դայեակը կամ ծնողքը մանկան հետ, հետաքրքրական են Ոսկեբերանի տուած ծանօթութիւնք, որոնք մեր ազգին ալ կը պատշաճին, դատելով նոյն սովորութեանց ընդհանրականութենէն, թարգմանչին ձեռքով ինչ ինչ փոփոխութեամբ մեր բարուց աւելի մերձենալէն, և դեռ ցայսօր փոքր ի շատէ մեր քով պահուելէն։

Կաթին փոխան կը պատրաստէին նոյն հասակին յարմար ուտեստներ, զոր «ի տապատակս ինչ մթերեմք» և կը պահենք՝ կ՚ըսէ[3], որպէս զի պատրաստ լինէին միշտ

1. Աստ՝ 16. — 2. Փրպ. 455. — 3. Ռոկ. Թղթ. Ա. 572.

նոյն սապատակով տալու մանկան։ Եւ առաջին բառերը՝ զոր կ'ուսանէր նա, իրեն հաճելի այդ ուտելեաց և ըմպելւոյն կոչումներն էին, զորս թերի կը հնչէր մանկական լեզուով. և հայրն իրեն նախատինք չէր համարեր՝ «ընդ մանկանն շրջել զբարբառն», ու նոյնպէս անկատար հնչել[1], անոր նման փոքրկանալ։ Իսկ ինչ որ մանուկը դեռ չէր կարող «բառիւք» խնդրել, հին ժամանակ ալ՝ ինչպէս միշտ՝ «արտասուօք» կամ «լալով» կ'ուզէր, կ'ըսէ հայ գրիչ մը[2]։

Եթէ ընկնէր ու բարկանար, ինչպէս սովորական է այդ խակ հասակին, «բաթրոնս կործանեմք[3]», կը յարէ Ոսկեբերան. այս ինքն նստարան մը կը տապալէին, և կամ գետինը կը ծեծէին, «զգետինն տանջեմք[4]», իբրև պատճառ անկման, և մանկան ցասումը կ'իջնէր իսկոյն։ Երբ սաստիկ վախէր ու նուաղէր չուանէ և նման չնչին իրերէ, կը բերէին անոր ձեռքը կը դնէին, որպէս զի ընտելանար անոնց[5]։

Անոր կը սովրեցնէին կենաց նախնական պահանջները։ Զոր օրինակ՝ երբ «յա-

1. Ոսկ. Թղթ. Ա. 304. — 2. Յճխ. 178. — 3. Ոսկ. Թղթ. Ա. 571. յն. կործանէ (մանուկն). — 4. Անդ. յն. չուանի. — 5. Անդ.

պարահեզն» կամ ճեմիշ երթար, դայեակը կ'ուսուցանէր՝ թէ «Ի վեր հար զհանդերձըդ», ցուցնելով նաև՝ թէ մինչև ուր պիտի բարձրացնէր[1]։ Եթէ զանգատէր մանուկը՝ թէ այս ոք զարկաւ ինձ, հայրը կը պատասխանէր՝ թէ «չարահաւ[2]» է այն մարդը, (այս ինքն չար ակիզբն կամ ծագումն ունեցող, վատազգի), և մեք զայն պիտի առնեք. ու տղայն գոհ կը լինէր։ Երբ ուզէր մեծերու ձեռքէն իրեն անյարմար իր մ'առնուլ, անոր փոխան ուրիշ բան մը կը թողուին իրեն, ըսելով՝ թէ «Քո է և այս և այն[3]». և նա միամտօրէն կը հաւանէր։ Եւ եթէ քար առնլով՝ զարնել ուզէր հօրը կամ դայեկին, մերձակայք միաբան կը բողոքէին՝ թէ «Մի՛ ձգեր[4]», և ասով կը զգացնէին գործին վնասակարութիւնը։

Տղայն ամէն դարերու և ազգերու մէջ նոյն եղեր է, և անոր խնամողները միշտ նոյնպէս վարուեր են անոր հետ։

4. — Ո՞րքան կը տևէր սնուցման շըրջանը։ Արքայորդւոցը բաւական երկար էր, որովհետև կը կատարուէր արքունեաց մօտ, և դայեկներն անոնց դաստիարա-

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 572։ — 2. Նոյն՝ 571. յն. չար։ — 3. Նոյն՝ 899։ — 4. Նոյն՝ 572։

կութեան ալ կը հակէին ապա: Փաւստոս մեզ կը զգացնէ այս պարագայն, երբ շարունակելով Արտաւազդայ և Վասակայ փախստեան պատմութիւնը, կ'ըսէ. «Թողին զամն իւրեանց զԱրշակ, և գնացին ի բաց ի բանակէն արքունի. և չոգան յաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց, և անդ նստան ամս բազումս ընտանեօք իւրեանց, և թողին զայլ զտուն իւրեանց[1]»: Այսինքն «բանակին՝» որ է արքունեաց մօտ՝ «այլ տուն» մ'ունէին, — քան թէ իմանալ իրենց Ողական ամրոցը Տարօնոյ գաւառին մէջ[2], հաւասարապէս հեռի «ի բանակէն արքունի», — ուր կը բնակէին իրենց արքայորդի սանին հետ՝ մինչև անոր դաստիարակութեան աւարտումը. և երկու Մամիկոնեանք Տիրանայ խժդժութեան պատճառաւ ստիպուեցան ընդհատել իրենց պաշտօնն ու հեռանալ:

Նմանապէս Յուսիկ արքունեաց մէջ, և Տաճատ ու Շաւասպ՝ Մամիկոնեանց քով երկար մնացին, որովհետև որդեգրի պէս էին, և փեսայացան անոնց, ինչպէս տեսանք: Ընդ հակառակն իշխանորդւոց դայեկութիւնը կարճ կը տևէ, հաւանօրէն մինչև անոնց իբր եօթնամեայ հասակը, ուր՝ ինչպէս կը լինէր աթենացի նոյն հա-

1. Փաւս. 47: — 2. Նոյն՝ 191. Խոր. Բ. ձգ:

սակի մանկանց[1], հայ տղայն ևս ուսման կը կարգուէր, և կ՚ընթարկուէր կրօնական պարտականութեանց[2]։ Անոնք այնուհետև պիտի յանձնուէին զարգացած դաստիարակաց, կրթուելու և միանգամայն մարզուելու համար հանդիսական ուսմանց մէջ։ Եւ այդ փոփոխութեամբ կ՚ելնէին դայեկաց հոգաբարձութենէն[3]։

5. — Վերև տեսանք դայեկութեան ստեղծած ներքին զօդը, որ ամենէն սերտըն էր յետ ազգականաց, և զդայեկները կը կապէր սանուց հետ՝ անոնց ամբողջ կենացը մէջ։ Եղիշէ պատմելով Յազկերտի առ մեր իշխանս ըրած կոչը, կ՚ըսէ թէ ինչպէս մեր աւագանին «յոյժ փութային վասն եղբարց և որդեաց և սիրելի դայեկասնուցեղ բնակացն, որ չարաչար կային ի մեծի նեղութեանն», որպէս զի երթան ազատեն զանոնք[4]։ Նոյնը կը կրկնէ՝ ազատ թարգմանութեամբ մը՝ Գ. Մակաբայեցւոց հայ թարգմանիչը. «վասն դայեկատուն միասնուցեղ սիրոյն»[5], այսինքն այն սիրոյն՝ որ պատուղն էր սննդակցութենէ գոյացած տոհմակցութեան դայեկին տան հետ։

1. Dar. *Educatio*. 467։ — 2. Անդ՝ գլ. Բ, յօդ. Գ, 1, 2։ — 3. Անդ՝ գլ. Գ. յօդ. Ա։ — 4. Եղիշ. 33։ — 5. Գ Մակ. Է, 18. յն. «միաբան դաստիարակութեանն սէր»։

Վահանայ ապստամբութեան շրջանին կռուի մէջ ընկան Սահակ ասպետ Բագրատունի և Վասակ Մամիկոնեան սեպուհը։ Յետոյ սուտ համբաւ մ՚ելաւ՝ թէ ողջ են. որոյ ի լուր՝ անոնց կանայքը կը ստիպէին «զդայեակս նոցա և զծառայս»՝ երթալ փնտռելու և բերելու[1]. այսքան անբաժան էին դայեկները սանուց տներէն, և պատրաստ միշտ օգնելու և օժանդակելու անոնց։

Միանգամայն շատ մեծ էր դայեկաց ազդեցութիւնն ու դերը սաներու վրայ, և երբեմն աղետից ալ պատճառ։ Տեսանք՝ Տիրանայ անկանոն վարչութեան պատճառաւ Մամիկոնեանց հեռացումն ազգին գործերէն։ Արշակ երբ յաջորդեց հօրը, ելաւ, կ՚ըսէ Փաւստոս, անձամբ գնաց Տայոց աշխարհը՝ շահելու համար զանոնք. «մանաւանդ զի իւր դայեակս և սնուցիչք էին»։ Անոնցմէ երեքը՝ զՎարդան՝ տոհմին տանուտէր կարգեց. և միջինը՝ Վասակ, որ յատկապէս գրաւած էր իւր սննդեան գործով, անուանեց սպարապետ Հայոց բանակին. պաշտօն մը որ զինք պիտի անմահացնէր. և երրորդը՝ նոյնպէս զինուորական ծառայութեան մէջ դրաւ[2]։

1. փրպ. 434։ — 2. փաւս. 66։

Վարդան հաճելի եղաւ Շապհոյ, և անոր ու Արշակայ մէջ պատգամաւոր կարգուեցաւ։ Սակայն Վասակ «նախանձ բերէր» եղբօր յաջողութեանց վրայ. ամբաստանեց զայն Հայոց արքային առջև իբրև մատնիչ, դարձուց անոր գլուխը, և ինքն իսկ գնաց սպանեց հարազատն անոր ամրոցին մէջ՝ մինչդեռ կը լուացուէր[1]։ Եւ երբ վերջին անգամ Արշակ կ՚երթար առ Շապուհ, ուր պիտի գտնէր իւր կորուստը, միասին առաւ «զդայեակն իւր» Վասակ[2], որ իրեն պիտի ընկերէր մինչև Անյուշ բերդը, ոչ եւս իբրև սպարապետ կամ մարդ, այլ խոտալից տիկ մը տխուր, ուրուականի մը պէս կանգնած իւր դէմ[3]։

Ուրիշ օրինակ մը։ Բատ Սահառունին աչք տնկած էր Հայոց սպարապետութեան, զոր քաջին Մուշեղի յաղթանակները ցանկալի ընծայած էին իրեն։ Բայց ինչպէս շորթել զայն։ Դիմեց իւր դայեկութեան ազդեցութեանը։ Իւր սանը՝ Վարազդատ արքայն՝ դիւրախաբ երիտասարդ մ՚էր։ Մամիկոնեան դիւցազին վրայ ամէն մուր քսեց «առ իւրում սանուն», և յաջողեցաւ խաբել զայն։ Թագաւորը մեծ խնձոյք

1. Փաւ. 126-8. — 2. Նոյն՝ 164. — 3. Նոյն՝ 168–9.

մէջ։ Ըստ Խորենացւոյն՝ Արտաշիսի սըն-տուցին զաւակը Գիսակ՝ պատերազմի մը մէջ Թագաւորին քով իսկ կը կռուի իբրև աւելի մտերիմ անոր, և կը փրկէ զայն՝ զոհելով իւր անձը։ Արտաշէս ի նշան ե-րախտագիտութեան՝ անոր Ներսէս որդին ազնուականութեամբ կը պատուէ, ուսկից կը սերին Դիմաքսեանք[1]։

6. — Մեք հոս գործ ունինք Արշա-կունեաց շրջանին հետ, ուր ոչ միայն ազնուականաց որդիքը, այլ և դստերք ի-րենց սեռակից դայեկաց կը յանձնուէին, որոնք գուցէ միանգամայն սննդու ալ էին երբեմն։ Եղիշէ նկարագրելով պատերազմի երեսէն այրիացած կամ ամուսինները գերի տարուած տիկնանց տառապեալ վիճակը՝ կ'ըսէ. «Զյիշեցան նոցա՝ թէ գուցէ ոք ամենեւին ի բնականունդ դայեկաց»[2]։ Այն դայեկները, որ անոնց առատութեան ժա-մանակ անբաժան էին իրենցմէ և միասին կը կերակրուէին, հիմայ այլ ևս չեն տես-նուիր։ Եւ բնականապէս ազնուականներ չեն աղոնք, ապա թէ ոչ՝ ազնուականացդ բախտակից պիտի լինէին, այլ շինականք՝ իրենց եղբարց դայեկաց պէս։

Ցուցիչ է դէպքը Ռշտունեաց Համազաս-

1. Խոր. Բ, խզ, խէ։ — 2. Եղիշ. 156։

մէջ։ Ըստ Խորենացւոյն՝ Արտաշիսի ստըն-տուին զաւակը Գիսակ՝ պատերազմի մը մէջ Թագաւորին քով խակ կը կռուի իբրև աւելի մտերիմ անոր, և կը փրկէ զայն՝ զոհելով իր անձը։ Արտաշէս ի նշան ե-րախտագիտութեան՝ անոր Ներսէս որդին ազնուականութեամբ կը պատուէ, ուսկից կը սերին Դիմաքսեանք[1]։

6. — Մեք հոս գործ ունինք Արշա-կունեաց շրջանին հետ, ուր ոչ միայն ազնուականաց որդիքը, այլ և դստերք ի-րենց սեռակից դայեկաց կը յանձնուէին, որոնք գուցէ միանգամայն ստնտու ալ էին երբեմն։ Եղիշէ նկարագրելով պատերազմի երեսէն այրիացած կամ ամուսինները գերի տարուած տիկնանց տառապեալ վիճակը՝ կ'ըսէ. «Զյիշեցան նոցա՝ թէ գուցէ որք ամենեքին ի բնականունդ դայեկաց»[2]։ Այն դայեկները, որ անոնց առատութեան ժա-մանակ անբաժան էին իրենցմէ և միասին կը կերակրուէին, հիմայ այլ ևս չեն տես-նուիր։ Եւ բնականապէս ազնուականներ չեն անոնք, ապա թէ ոչ՝ ազնուականաց բախտակից պիտի լինէին, այլ շինականք՝ իրենց եղբարց դայեկաց պէս։

Յուզիչ է դէպքը Ռշտունեաց Համազաս-

1. Խոր. Բ, խզ, խէ. — 2. Եղիշ. 156.

պուհի տիկնոջ, ծնունդ Մամիկոնեան զարմին, որ ուրացող Մերուժանայ և Վահանայ հրամանաւ փակուեցաւ Վանայ միջնաբերդին մէջ. և չուզելով հրաժարիլ իր հայրենի կրօնքէն, մերկ ու գլխիվայր կախուեցաւ բերդին բարձր աշտարակէն, ու մնաց հոն՝ մինչև որ մարմինը սկսաւ քայքայուիլ ու թօթափիլ։ Այն ժամանակ «կին մի՝ դայեակն Նորին՝» գնաց կեցաւ աշտարակին ներքև, ուսկից կախած էին «զանձն իւր» սիրական, արտօսրալից աչքերը վեր սևեռելով. և իր ծոցին մէջ հաւաքելով անոր ոսկրները՝ որ հետ զհետէ կը թափէին, «առեալ գնաց յիւրան», կ'ըսէ Փաւստոս[1]։ Սա ևս սոսկական «կին մի» է, և ադոր շնորհիւ կը համարձակի մօտենալ բերդին ու կատարել այդ գորովոյ ու գթութեան գործը։

Ընդ հակառակն՝ արքայազն օրիորդաց վրայ երբեմն կը տեսնենք իշխանի մը հօգաբարձու ձեռքը։ Տրդատ երբ եկաւ ի Հայաստան, տեսաւ՝ որ իր հօր Խօսրովու սպանման ժամանակ Ամատունի Օտայ իշխանը պահած ու «սնուցեալ» էր իր քոյրը Խօսրովիդուխտ, որոյ համար Խորենացին զայն կը կոչէ «սան Նորա»։ Տրդատ

1. Փաւս. 178-9։

ի նշան երախտագիտութեան՝ զՕտայ կարգեց Հայոց հազարապետ[1]։

7. — Ժամանակը որ կը յառաջանայ, դայեկութեան սովորութեանց մէջ ինչ ինչ փոփոխութիւններ կը մուծէ։ Տեսանք՝ թէ ինչպէս Հայոց և այլակրօն Պարսից մէջ դայեկութեան կապեր կային, արդիւնք քաղաքական նկատողութեանց։ Արշակունեաց անկմանէն վերջ սակայն Հայոց համոզումներն ու զգացումները կը փոխուին։ Դունայ Բ ժողովը, զոր Ներսէս աշտարակեցին գումարեց 555ին, արգիլեց՝ դայեկութեամբ կամ ուրիշ կապերով հաղորդիլ Նեստորականաց հետ[2]։ Նոյն արգելքը կրկնեց ապա նաև Աբրահամ կաթողիկոս՝ շրջաբերական գրով մը՝ վրացի քաղկեդոնականաց նկատմամբ[3]։ Զուտ կրօնական խտրութեան կամ հակառակութեան խնդիր է հոս, որոյ մէջ այլ ևս մասն չունի քաղաքականութիւնը՝ որ կը դեկավարէր նախորդները։

Բայց օտար դիեցման սովորութիւնն ազնուական և կամ հարուստ դասակարգին մէջ՝ կայ ու կը մնայ միշտ։ ԺԲ դարուն Դաւիթ վր. Ալաւկայ որդին կը գրէ՝ թէ «Մեծատուն կանայք զարդի ծնեալ

1. Խոր. Բ, ծբ։ — 2. Գ. Թղթ. 76։ — 3. Անդ՝ 194։

մանկունս տան ցստնտու, ինքեանք ոչ տալով զատինս[1]»։ Տան բայը՝ կը զգացնէ օտարաց յանձնելու նախկին սովորութիւնը։ Եւ կը գուշակուի, մի և նոյն պատճառաւ՝ զոր նկատեցինք հին դիւրակեաց մայրերու վրայ։

8. — Ըսի՝ թէ դայեկութիւնը տեսակ մ՚արենակցական կապ կը ստեղծէր երկու կողմերուն մէջ, և առաւելապէս ըստընդիացին ու ստնտուին զաւակաց։ Այս պատճառաւ ամուսնութիւնը ներելի չէր անոնց միջև։ Արշակունեաց շրջանին, ուր բուն ազգականութեան կապն իսկ չէր յարգուեր[2], հաւանական չէ որ այս արգելքը գոյութիւն ունենար։ Արդէն գոնէ դայեկաց ու սանուց ամուսնութիւնը տեսանք վերև։ Այլ միջին դարն է որ կը հնարէ արգելքը, և կ՚երևի Թադէոս առաքելոյն ընծայուած անհարազատ կանոնաց մէջ[3], զոր կը կրկնէ Մխիթար Գոշ[4], և կը հաստատէ վերոյիշեալ Դաւիթ վարդապետը՝ գրելով այսպէս. «Մին մօր կաթամբ սնեալ մանկունք արու և էգ՝ մի՛ զուգեսցին ընդ միմեանս. քանզի յաղագս կաթնասնութեանն ի մի ստինք՝ մի եղեն[5]»։

1. Աշտ. կան. կը։ — 2. Յօդ. ԼԱ։ — 3. Փաւս. 76։ — 4. Դատ. 193։ — 5. Աշտ. կան. զզ։

նոյնը կ'երկրորդեն ապա նաև Յովհաննէս Եզնկացի[1] և Յակոբ Ղրիմեցի[2] վարդապետք։

9. — Երբ դայեկին պաշտօնը կ'աւարտէր, ազնուական պատանեակը կը շարունակէր իր սնունդն ու զարգացումն հայրենի տան մէջ. և այդ սնունդը լի էր իշխանավայել փափկութեամբ։ Եղիշէ նկարագրելով աքսորական նախարարաց տառապանքը, կը զարմանայ՝ թէ ինչպէս «մարդիկ փափուկ իբրև զնոսա՝» կը ժուժկալէին արևելից խորշակաբեր ու բոցակէզ դաշտերուն[3]։

Նոյնքան և աւելի հեշտական կեանքով մը կը սնանէին ազնուազգի աղջկունք ևս, որոց մասին յետոյ կրնար գրել Եղիշէն. «Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ գրգեալք և գգուեալք էին յիւրաքանչիւր պատեհուտս և ի գահաւորակս». և որոնք «ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց և ամճովք երէոց»[4]. այսինքն՝ որսական անասնոց խորտիկներով։ Նոյն փափկութիւնը կը տեսնենք դեռ հայ տիկնանց վրայ Ժ դարուն՝ ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի[5] և

1. Եզ. խր. Ե։ — 2. Ղրիմ. — 3. Եղիշ. 150. — 4. Նոյն՝ 156. — 5. Յհ. կթ. 286.

Սիւնեաց պատմչին¹, և ամէն ժամանակ ուր կ'ապրէր հայ ազնուականութիւնը։

Նիւթական փափկութենէն աւելի հետաքրքրական է գործոյ և բարոյական բաժինը, զոր ունէին ծնողք իրենց մանկանց սննդեան մէջ։ Գր. Մագիստրոս կը պատմէ իւր առաքինի հօրեղբօր՝ Վահրամայ մասին, թէ մինչդեռ ինք մանուկ էր, իւր հետ կը վարուէր հօր մը պէս։ Զինք կը ծածկէր անկողնին մէջ. և տեսնելով որ չէր քնանար, կ'առնուր կը սեղմէր իւր կրծոց վրայ, կը համբուրէր երեսները, մինչև որ զգուանքներէն նիրհէր ու ննջէր։ Յետոյ երկար ժամանակ կը հըսկէր անոր սնարին քով, որպէս զի քունը չխանգարուէր։ Արթնութեան ժամանակ ալ զինք միշտ իւր մօտ կը պահէր, և հեզութեամբ կը ջանար հանդարտեցնել անոր մանկական հասակին խակութիւնները²։ Կատարեալ մայրենի գթոյ պատկեր մը։

Բայց ամէն ժամանակ և ամէն մանկանց համար զգուանաց հետ պէտք կը լինէր երբեմն խառնել խստութիւնն ալ. և յատկապէս ծեծը։ Գր. Տաթևացին անհրաժեշտ կը համարի և երկարօրէն կը յանձնարարէ «գաւազանի խրատը» ման-

1. Օրբ. 140։ — 2. Մագ. Թղթ. 37։

կանց վրայ[1]։ «Բազում անգամ գան ըմպելով մանկանն ի մօրէն», կ'ըսէ Սարգիս վրդ. չի փախչիր անկից, այլ «կոչեցեալ ի Նմանէ՝ ի գիրկն անկանի»[2]։ Ե դարէն իսկ սովորութիւն էր՝ ոչ «մըտավարժ» զաւակին առջև «գան հարկանել» յանցաւոր ծառայ մը, որպէս զի տղայն տեսնէր և խրատուէր. և եթէ չզգաստանար, «ի նա իսկ մատուցանեն զտանջանսն», կ'ըսէ ժամանակակից մը[3]։ Աւելի վերջ՝ եթէ զաւակ մը «դժնեայ մաղապարտեալ» կամ ոճրագործ հանդիպէր, հայրը չէր վարաներ նոյն իսկ «դատաւորաց մատնել» զայն[4]։ Այսպէս կարևոր էր զգալի խրատն ալ կատարեալ դաստիարակութեան համար։

10. — Մանկանց անձին մասն էր դարմանը հիւանդութեանց դէմ, ուր օգնութեան կը հասնէր բժշկական արուեստը, և քան զայն՝ սնապաշտ կամ կախարդական հնարքներ, որ ուշագրաւ են մեզ բժըշկականութենէն աւելի։

Եթէ ասոնք ամէն դարերու մէջ ի գործածութեան էին բոլոր հասակաց համար[5], փոքրկանց վրայ յատկապէս յիշուած կը

1. Բրդ. Ամ. 454-5. — 2. Սարգ. 299. — 3. Կոզր. 82. — 4. Նոյն՝ 60. — 5. Երզ. 214-296.

գտնենք ժԲ. դարուն։ Հոս՝ Դաւիթ Վ. կ'ըսէ՝ թէ «ձեռնածութիւն» կ'ընէին մանկանց, որպէս զի անոնց մարմնոյն մէջ ցաւ չըմտնէր։ Իրենց թքով «ձեռամր մարձեն» կամ կը չփեն զանոնք, ըսելով թէ «յաչաղկոտէ՝» այս ինքն նախանձոտէ հիւանդացած է, և դարձեալ «յաչաղումն» առնելէ զերծ մնայ։ Պառաւները կը յօրանջէին ու կը ձկտէին հիւանդ մանկան շուրջ։ Կրակի կայծեր կը ձգէին ջուրը և կ'արբուցանէին մանկանց և այլոց, ըսելով՝ թէ «ակնառած է», կամ որպէս զի ակն չառնու, չար աչքի չհանդիպի։ Կապար կը հալեցնէին, ջրալից անօթի մը մէջ կը թափէին և մանկան կրծոց վրայ կը դընէին՝ իբր դեղ սրտաթափի և առամնացաւի[1]։ Անքուն մանկանց համար, որոնք կը տանջէին մայրերն ալ, Կիպրիանոս կոչուած գիրքը կը խրատէ՝ Եփեսոսի եօթն մանկանց անունները գրել, անարին դնել, և «քունն տանի Աստուծով[2]»։ Պահպանակներ[3] ալ կը գրէին, կ'ըսէ Դաւիթ Վ. և կը կապէին մանկանց բազկին ու պարանոցին[4], որպէս զի չարէ ազատ մնային։ Մոլորութիւն՝ որ կ'ելնէ մինչև Ե դար,

1. Ալու. Հմ. — 2. Երգ. 258. — 3. Անդ՝ 238. — 4. Անդ՝ 246.

ուր բժժանքներ եւ կը կապէին նոյն ոճով ու նպատակաւ[1]։

11. — Երբ մանուկը կը սկսէր խօսիլ բաւական ու հասկանալ, իրեն հարկաւոր էր դպրոց երթալ, — իմացիր այն շրջաններն՝ ուր կային դպրոցներ, — և մտաւոր զարգացման նախնական սերմերն ընդունիլ իր փոքրիկ ուղեղին մէջ։ Դժկամակութեամբ կը հաւանէր ենթարկուիլ այդ առաջին լծին. և զինքը համոզելու համար՝ ծնողքն անոր ձեռքը կու տային պզակունգս, որ է կարկանդակ. պախաձամս, այս է խաղալիկներ, զորս առանձին պիտի նկատենք յետոյ. և արծաթ կամ դրամ[2]. սովորական հրապոյրները մանկական հասակին։

Անոր ընդունած ուսումը կրկին էր, հոգեւոր ու մտաւոր, զորս պիտի տեսնենք յաջորդ գլխոց մէջ։

' 1. Մանդ. 185։ — 2. Ոսկ. Թղթ. Ա. 569։

ԳԼՈՒԽ Բ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Ամէն ազգերու և Հայոց մէջ ալ՝ դաստիարակութեան խարիսխներէն մին եղած է կրօնքը, որոյ պաշտօնն էր կանոնաւորել խիղճը, և անոր ձեռքով բարեկարգել մարդկային գործերը։ Քրիստոնէութիւնը, որ միակ յարմար կրօնքն էր այդ ազնուական նպատակին հասցնելու, ամէն ժամանակ և ամէն դասակարգերու մէջ հաւասար յաջողութիւն չէ ունեցեր մեր ազգին մօտ։ Հին դիցապաշտութիւնը յաճախ ընդհարեր է անոր հետ, և երբեմն միասին խառնուեր, ստեղծելով տարօրինակ վիճակ մը, և ի վերջոյ խոնարհելով անոր բարոյական ուժին առջև։ Այս պարագայն պիտի նկատենք հետ զհետէ յաջորդ էջերուն մէջ, ուր պիտի քննենք կրօնական կրթութեան երեք գլխաւոր մասերը. նուիրումն, ուսումն ու հրահանգները։

Ա. ՆՈՒԻՐՈՒՄՆ

1. — Կրօնական հին զգացում մը կը յորդորէր ծնողները՝ կենաց սեմին վրայ ընծայել մանուկներն Աստուծոյ կամ դից, և յանձնել անոնց պաշտպանութեան։

Արմաւիր քաղաքին մօտ, կը պատմէ Խորենացին, կար սօսեաց պուրակ մը, որոց ոստերուն սօսաւիւնէն հմայութիւններ կ'ընէին Հայերը։ Այդ պուրակը սուրբ և նուիրական նկատուած էր. և նորածին մանուկները կը ձօնէին հոն դից, երբ Հայաստան տակաւին կը խարխափէր հեթանոսական խաւարի մէջ։ Այսպէս պատահեր էր՝ ըստ աւանդութեան՝ Արայի որդւոյն Անուշաւանի, որ հոն «ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց», այսինքն դիցապաշտ կրօնից համեմատ, և այդ պատճառաւ նոյն պատանին Սօս ալ կոչուած էր[1]։ Այդ աւանդութիւնը բնականապէս ծագեր է տիրող սովորութենէ մը, որուն կը հանդիպինք յետոյ։ Սրբազան անտառները ծանօթ էին նաև հեթանոս Յունաստանի, և Հռովմայ, Եգիպտոսի, Սպանիոյ, Գերմանիոյ և բոլոր ազգերուն[2]. յիշուած է

1. Խոր. Ա. ժ. — 2. Dar. *Lucus*. Դ. Թագ. ԺԶ, 14. Ես. ԾԷ, 5. Երեմ. Գ, 6.

նոյնպէս և նուիրումն մանկանց չաստուածոց[1]։

Եթէ քրիստոնէութիւնը չէր հանդուրժեր այսպիսի սնոտեաց, սակայն սառը նորամուտ շրջանին ի Հայաստան, այն է Դ. դարուն, ուր տակաւին հեթանոսութեան ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր էր մեր ժողովրդեան վրայ, մանկանց յիշեալ նուիրման հետևողներ չէին պակսեր։ Այդոցմէ էր սիւնեցին Փառանձեմ, յետոյ կին Արշակայ և մայր Պապայ, որ երբ ծնաւ զինքը, կ՚ըսէ Փաւստոս, որովհետև «անօրէն մարդ էր» և ամենևին Աստուծմէ չէր վախեր, «նուիրեաց զնա դիւաց», զոր պէտք է հասկանանք Անուշաւանի ոճով։ Այդոր հետևանօք, կը յարէ, շատ դևեր բնակութիւն հաստատեցին մանկան մէջ. սնաւ և աճեցաւ, և ինք զինքը տուաւ աղտեղի ախտերու։ Մայրը կը տեսնէր յայտնապէս՝ որ դևերը սպիտակ օձերու կերպարանօք կը գալարէին պատանեկին պառկած գահոյից ոտքերուն, և կը բարձրանային կը փարէին անոր մարմնոյն։ Սարսափեցաւ, արտօսր աչքերուն՝ փորձեց ուղղութեան կոչել որդին, բայց ի զուր։ Պապ մինչև մահը չհեռացաւ աղտեղու-

1. Բ Օրէնք. ԻԳ. 17.

թենէ[1]։ Օձերդ հարկաւ այլաբանական ակնարկութիւն են դեւերու, որոց թելադրութեան արդիւնք կը համարէին նախանիք ախտերը[2]։

2. — Այդ դիցապաշտօն նուիրմանց փոխարէն ունէին մեր հարք քրիստոնէական ընծայումը մանկանց ի պաշտօն աստուածային, որոյ պարագայն ու պատճառը տարբեր էին, և կրկին։

ա. Մին, միանգամայն ընդհանուր բոլոր քրիստոնէութեան, կը կատարուէր մկրտութեան ատեն, ուր մանուկը կամ չափահաս երախայն կը տարուէր մկրտարանին կամ եկեղեցւոյ դուռը. և հոն դառնալով յարեւմուտս, կը հրաժարէր նախ սատանայէն ու կը նուիրուէր Աստուծոյ։

Այս արարողութեան հնագոյն յիշատակը մեր մէջ՝ կը գտնենք Յոհան Մանդակունւոյն քով Ե դարուն, որ կը հաստատէ նախ երախայից «երդմամբ հրաժարելը» չար հոգիներէն՝ հետեւեալ բանաձեւով. «Հրաժարեմք ի քէն, սատանայ, հրաժարեմք ի պաշտամանէ քումմէ, հրաժարեմք ի հրեշտակաց քոց, հրաժարեմք յամենայն խաբէութենէ քումմէ»։ Յետոյ կը դառնային յարեւելս, և կը կատարէին հաւա-

1. Փաւս. 155-6, 214-5. — 2. Եղծ. 201.

տոյ դաւանութիւնը, երեք անգամ երդնլով և ըսելով այսպէս. «Հաւատամք ի Հայր, հաւատամք յՈրդի, հաւատամք և ի սուրբ Հոգին». և կը խաչակնքէին Երրորդութեան անուամբ ու զօրութեամբ[1]: Այս արարողութեան մասին աւելի մանր գրած եմ այլուր[2]:

ը. Կար նուիրում մ'ալ վանական կամ եկեղեցական վիճակին, յաճախ կապուած ուխտի մը հետ, զոր կը կատարէին բարեպաշտ ծնողներ՝ իրենց մանկանց շատ մատաղ հասակին մէջ, և հետևաբար առանց անոնց կատարեալ գիտակցութեան: Օրինակները շատ են և կը սկսին երևիլ Թ դարէն. տեսնենք զոմանս:

Կը պատմուի՝ թէ Սահակ ու Սմբատուհի Արծրունիք ուխտիւ զաւակ մը կը խնդրեն, խոստանալով զայն փոխ տալ Աստուծոյ: Եւ կը ստանան, կը սնուցանեն ու կը տանին Աշատայ վանքը՝ ընծաներով: Հոն Սմբատուհի «մատոյց զաղայն» վանահօր՝ ըսելով. «Տէր, ընկալ զմանուկս զայս ի գրկաց իմոց՝ որպէս զՍամուէլ ի հին ժամանակին. տամ զդա փոխ Տեառն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»: Եւ հայրն անոր անունը Գիրէն կը կոչէ, որ կը նշանակէ «որդի վանաց[3]»:

1. Մանդ. 122: — 2. Երգ. 188–94: — 3. Ճպհ. 98.

Սարգիս կաթողիկոսի համար կը կարդանք՝ թէ «ի տղայական տիս ընծայեալ Աստուծոյ», Սեւանայ մէջ վանական կը լինի[1], ուսկից յետոյ ելաւ հայրապետական աթոռը։

Ուխտական զաւակ էր նաև Ներսէս Լամբրոնացին, «նուէր տուողին մինչև ցօր մահուան խոստացեալ» մօրէն։ Դեռ ստընդիաց և ծանրապէս հիւանդ, Շահանդուխտ դիմեց Սկեւռայի Տիրամօր տաճարը, կրկնեց ուխտը, և «քահանայ անդրէն ի խանձարրոց առնէր[2]». կամ ըստ ուրիշի մը՝ հոն տարուեցաւ և «ընծայեցաւ Աստուածածնին», ու տասնուվեց տարեկան հասակին քահանայ ձեռնադրուեցաւ[3]։ Գիտենք՝ թէ որպիսի արժանաւոր նուէր մը հանդիսացաւ նա յետոյ։

Նոյն ինքն կը վկայէ ապա՝ թէ ո՛րքան ընդհանրացած էր այդ սովորութիւնը, որուն չի հաճիր։ «Զմանկունս նուիրեալս կրօնաւորութեան», կ՚ըսէ, կրօնաւորական ձևի մէջ պահենք, և չփութանք վաղաժամ քահանայութեան բարձրացնել[4]։ Ծնողքն ու ազգատոհմը կը պահանջէին փութանակի ձեռնադրութիւնը, որուն կ՚ընդ-

1. Աստղ. 258. — 2. Սոփ. ԺԵ, 12-14. — 3. Հյպա. 414-5. — 4. Լմբ. Պտ. 53.

դիմանայ ինք[1], և իր վիճակէն կը ջնջէ «տղաս մանկանց» ձեռնադրութեան դրութիւնը[2]:

Բայց ազգին մէջ կը շարունակէ մնալ նուիրումը: Յիշատակագիր մը կը թուէ Լեւոն Բ արքայի որդիքը, և անոնց մէջ «զնուիրեալն՝ Աստուծոյ զՆերսէս[3] », որ քահանայական կարգ առած էր[4]:

Յովհաննէս առաջնորդ Մեծոփայ ուխտին, և վարդապետ Թումայի մեծոփեցւոյ, ուխտիւք խնդրուած էր հօրէն՝ Ներսէս քահանայէ, և խոստացուած Աստուծոյ՝ «փոխարէն անձին իւրոյ»: Ժամանակին ուսման կը տրուի նոյն վանքը, և յետոյ «եւ զանձն իւր յընծայ Աստուծոյ՝» ընդունելութեամբ սուրբ կարգին[5]: Նոյնպէս Վանական վարդապետի ծնողքը «նուիրեցին զնա Աստուծոյ՝» Գետկայ մենաստանին մէջ[6]: Եւ Մխիթար անուն գրիչ մը՝ 1314ին՝ կը յիշէ իր հօրաքեռորդիներէն զՎուսիկ՝ «ընծայեալ Աստուծոյ[7]»:

Առաքել եպիսկ. Սիւնեաց՝ ԺԵ դարուն սկիզբները՝ շարադրած է «Սահմանագրութիւն դաստիարակութեան նորածնեալ մանկանց, որք հրաժարելոց իցեն յաստիճան

1. Լմբ. Պտ. 62: — 2. Հյպտ. 422: — 3. Սամ. 243: — 4. Սիս. 517: — 5. Մեծոփ: — 6. Հյպտ. 462: — 7. Գ. Լծ:

քահանայութեան[1]», ուր կը յիշէ ընծայման սովորոյթն ու եղանակը։ Մանկան եօթնամեայ լինելուն, կ՚ըսէ, անոր ծնողքը կը տանին զայն «ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյն, նուիրեն զնա Աստուծոյ, յանձնելով շնորհաց սուրբ հոգւոյն». և կու տան արժանաւոր քահանայի մը՝ դաստիարակելու և ուսուցանելու համար, ինչ որ պիտի տեսնենք յետոյ։

Այդ սովորութիւնը կը տևէ դեռ՝ վաղաժամ ձեռնադրութեան զեղծմամբ հանդերձ Ժ. դարուն, ուր Զաքարիա պատմըչին հօրեղբայրը՝ Մարգարէ, վանական Փանաքեռի, քահանայ եղեր է ութամեայ հասակին մէջ[2]։ Բնականապէս մեք ստիպուած ենք Լամբրոնացւոյն հետ դատապարտել այսպիսի խակ ձեռնադրութիւնը։

Բ. ՈՒՍՈՒՄՆ

1. — Այն որ ամենէն աւելի պիտի կրթէր միտքը և շինէր խիղճը, Աւետարանի Վարդապետութիւնն էր։ Սա, նախ Դ. դարուն սկիզբը մուտ գտած Հայաստանի մէջ, այդ շրջանին հայ գրչութեան չգոյութենէն՝ կը գտնուի ամենէն ողբալի

1. Լ. Մշտ. — 2. Զաք. Կոնդ.

վիճակին մէջ։ Հայերը, կ՚ըսէ Փաւստոս, ընդունած էին քրիստոնէական հաւատքն «ի հարկէ», այսինքն Տրդատայ զինուց զօրութեամբ, իբրև որ և է մարդկային կրօնք մը կամ «մոլորութիւն» մը, և «ոչ եթէ՝ որպէս պարտ էր՝ գիտութեամբ, յուսով կամ հաւատով»․ ի բաց առեալ քիչերը՝ որ յոյն կամ ասորի լեզուն կը ճանաչէին, և անով «էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ»։ Իսկ մնացեալ ժողովուրդը կամ նախարարները, կ՚ըսէ, եթէ վարդապետները գիշեր ու ցերեկ նստած, ամպերէ թափող սարափներու պէս հոսէին վարդապետութիւնը, անոնցմէ ոչ ոք բառ մը, կէս բառ մ՚իսկ չէր հասկնար։ Ու փարած կը մնային իրենց հեթանոսական սովորութեանց[1], առասպելաց և ախտերուն, մինչև իսկ գաղտնապէս շարունակելով հին դիցապաշտութիւնը[2], զոր մերթ յայտնապէս ալ կը կատարէին[3]։ Վերև նկատեցինք արդէն Փառանձեմի և Պապայ օրինակներն ալ։

Այդ պայմանի մէջ դիւրաւ կրնանք գուշակել՝ որ հայ մանկտւոյն դաստիարակութեան մէջ քրիստոնէական վարդապետութիւնն որ և է դեր դժուարաւ պիտի

1. Փաւս. 33։ — 2. Նոյն՝ 7։ — 3. Նոյն՝ 230։

ունենար, — Փաւստոսի հետ զատելով բացառութիւնները, — երբ նոյն ինքն հայ կղերը, Լուսաւորչեան տնէն և ուրիշ քիչերէն զատ, գործնականապէս հեռի կ'ապրէր անկից[1]։ Սակաւաթիւ բախտաւորներէն էին Արշակունեաց տոհմը՝ Հայոց դարձին ժամանակ, որոց «որեարը», այս ինքն է զՏրդատ՝ «ամենայն տամբ իւրով», Լուսաւորիչն առաւ և պարապեցուց «ի վարժս վարդապետութեան», կ'ըսէ մեզ Ագաթանգեղոս[2]։ Եւ ադոր պտուղը կ'երևի յետոյ նաև արքայորդւոյն՝ Խոսրովու վրայ, երբ մեծնալով յաջորդեց առաքինի հօրը, և ցոյց տուաւ աստուածպաշտական հոգին[3]։ Իրեն յաջորդ թողուց սակայն անարժան որդի մը, Տիրանը, որ ապագայ ամբարիշտ թագաւորաց նախագաղափարն եղաւ, և գայթակղութիւն աւագանւոյն ու ժողովրդեան, որոնք «զթագաւորն իւրեանց օրինակ չարի առնէին, և նովին օրինակաւ ձեւել սկսան, և նոյնպէս գործել[4]»։

Տիրան սպանեց իւր երկու յանդիմանիչները՝ Ս. Յուսիկ ու Դանիէլ[5], և իւր ոճիրները տուժեց գերութեամբ և աչացը

1. Փաւս. 263-4, 266–9։ — 2. Ագթ. 587–8։ — 3. Փաւս. 6–7, 19։ — 4. Նոյն՝ 33։ — 5. Նոյն՝ 32, 42։

կուրութեամբ Պարսից կողմանէ[1]։ Իւր որդին Արշակ, մատաղ հասակին մէջ առաքինի[2], յետոյ գեղծաւ չարաչար. հիմնեց Արշակաւանը՝ ապաստարան և քաջալեր եղեռնաւորաց[3], շաղախեց ձեռքերը հօր[4] և եղբօրորդւոցը Գնելի ու Տիրիթի արեամբ, և առաւ Գնելի կինը[5]. կոտորեց ջնջեց շատ նախարարներ ու իշխանական տոհմեր, կողոպտելով անոնց ստացուածքը[6]. և գնաց քաւելու չարիքներն Անյուշ բերդին թշուառութեան մէջ[7], ուր իւր ձեռքն իսկ՝ պտղոյ դանակին օգնութեամբ վերջ տուաւ կենացը[8]։

Պապ հաւասարեցաւ ու գլեց իսկ հայրը։ Իւր անկարգութեանց վրայ զոր տեսանք[9], յաւելցուց Ս. Ներսեսի թունաւորումը[10], քանդումն անոր բոլոր ազգօգուտ հաստատութեանց, աւերումն կուսաստանաց և անարգումն կուսանաց, գրաւումն եկեղեցական կալուածոց և այլն։[11] Եւ ինքն ալ արեամբը լուծեց իւր չարեաց վրէժը[12]։ Անոր յաջորդին Վարազդատայ երիտասարդական խակութիւնն ու թափած զուր

1. Փաւս. 52-3։ — 2. Նոյն՝ 106։ — 3. Նոյն՝ 106-7. Խոր. Գ, իէ։ — 4. Խոր. Գ, իբ։ — 5. Փաւս. 118, 122։ — 6. Նոյն՝ 129։ — 7. Նոյն՝ 169։ — 8. Նոյն՝ 208։ — 9. Աստ՝ 40։ — 10. Փաւս. 216-8։ — 11. Նոյն՝ 228-31։ — 12. Նոյն՝ 233։

արիւնը տեսանք արդէն[1]։ Յայտնի է նաև Խոսրովու և Արշակայ եղբայրադաւ պատերազմը[2]։

Զարմանալի չէ ուրեմն՝ անկեալ վիճակը նախարարութեան ու ժողովրդեան մը, որ կ'ապրէին այսպիսի թագաւորաց վարչութեան ներքև։ Աւետարանը հող որ և է ազդեցիկ դեր չունի տակաւին. այլ յայտնի պայքարի մը մէջ կը գտնուի, Լուսաւորչի քաջարի և աստուածազօր զարմին ձեռքով, հեթանոսութեան հետ՝ որ աւելի զօրաւոր է քան զայն, և ժամանակ մը կը պանծայ իւր յաղթանակներով։ Եւ հայ ժողովրդեան ու մանաւանդ ազնուականութեան մէջ կ'իշխեն, մերթ սանձուելով Ներսեսի նման զօրեղ բազկներէ, մեծամեծ ու բազմաթիւ զեղծումներ. ազգախառն ամուսնութիւնք[3], ամուսնական անհաւատարմութիւնք և այլ անարժան գործեր[4], հարճակալութիւնք օրինաւոր կնոջ հետ միասին[5], ամուսնաթողութիւնք[6], առևանգութիւնք[7], դաւաճանութիւնք իրարու դէմ, սպանութիւնք անմեղաց[9], և դեղատուութիւնք՝ նոյն իսկ տէրունական խոր-

1. Աստ՝ 27։ — 2. Խոր. Գ, խզ։ — 3. Նոյն՝ Գ, ի. Փաւս. 76, 116։ — 4. Փաւս. 8, 31։ — 5. Նոյն՝ 48. Խոր. Բ, ղբ։ — 6. Փաւս. 107, 229։ — 7. Նոյն՝ 107։ — 8. Նոյն՝ 33, 46, 113։ — 9. Նոյն՝ 31։

հրդոյն միջոցաւ[1], ներքին պատերազմներ[2], հեթանոսական կոծեր մեռելոց վրայ[3], շուայտութիւնք, արբեցութիւնք, հարստահարութիւնք և աւազակութիւնք գլխաւորապէս ազնուականաց կողմէ, որոց մասին խօսած եմ այլուր[4]. բոլորն արդիւնք կրօնական կրթութեան չգոյութեանը և միանգամայն խոչընդոտն անոր դէմ։

2. — Մեծ Հացեկացւոյն պահուած էր՝ բացառաբար զգօն Վռամշապուհ արքայի մը պաշտպանութեամբ՝ ապագայ քրիստոնէական դաստիարակութեան հաստատուն հիմունքը դնել՝ հայ տառից գիւտով, և թարգմանութեամբ աստուածաշունչ գրոց, որով մեր ազգին աչքին ու սրտին մօտեցուց աւետարանական վարդապետութիւնը։ Հայ ժողովուրդը, դարէ մ'ի վեր քրիստոնեայ և անծանօթ քրիստոնէութեան, «սրտալիր ուրախութեամբ» ընդունեցաւ Մեսրոպայ այդ պարգևը[5], փութեցաւ անոր՝ հրապուրուած անոր ծածուկ հմայքէն, անոր մէջ վերակերտեց իր հոգին ու սիրտը։ Ազնուական դասակարգն ալ այնուհետև իր զաւակաց, արու թէ էգ, դաստիարակութեան մասն կ'ընէ վար-

1. Փաւս. 122-3. — 2. Նոյն՝ 9. — 3. Նոյն՝ 229. — 4. Ճաշեր, 203-225, 241-59. — 5. Կոր. 13.

դասապետական ուսումը։ Այնպէս որ նոյն ժամանակի տղայք Ե դարու կիսուն արդէն հայրեր ու մայրեր դարձած, իրենք իսկ և ի մասնաւորի կանայք՝ իրենց կաթին հետ կը ջամբեն զաւակաց աւետարանական օրէնքը։

Վարդանանց օրով Պարսիկները կը պահանջէին, կ'ըսէ Եղիշէ, որ «կանայք նախարարացն կալցին զուսումն վարդապետութեան մոգուցն». այս ինքն հետեւին և ուսուցանեն իրենց զաւակաց մազդեզականութիւնը՝ փոխանակ քրիստոնէութեան։ Եւ աւելի ևս ամրացնելու համար իրենց կրօնքը, «զդստերս ազատաց և շինականաց» կրթուին մոգերէն[1], փոխանակ սովորական քրիստոնեայ կրթութեան՝ զոր կ'ընդունէին։

Արքունին Շուշանիկ, դուստր մեծին Վարդանայ և «աստուածասէր» Դստըրկան[2], և ուղղակի անոնց շնչով սնած, հետևեցաւ անոնց շաւղին. և իր աղօթքին մէջ կ'ըսէր զաւակացը համար՝ թէ եղան «սնեալ յարդարութիւն ի վերայ բազկաց իմոց՝ առաջի քոյոյ տէրութեանդ[3]»։ Այս մասին շատ նշանաւոր էր նաև Մամիկոնեան Վահանայ մայրը Ձուիկ՝ զոր տե-

1. Եղիշ. 40։ — 2. Կոր. 25։ — 3. Մով. Թ, 14։

սանք կանխաւ, և որ շնորհիւ իւր իսկ ստացած կրթութեան՝ շատ լաւ «խրատեաց զորդիս իւր[1]»։ Եւ առ Վահան կը գրէ՝ թէ երեք եղբարքն ալ իրենց «օրհնեալ» մօրէն ստացած էին «զամենայն անմեղեան և խրատու մասն և զհրահանգ հոգեպես և մարմնապէս, և զծանօթութիւնս ուղղափառ հաւատոյ[2]»։

Այդ ընտանեկան բարեպաշտիկ աւանդութիւնը կը շարունակէ յետոյ ազնուական տոհմերու մէջ։ ԺԱ դարուն ծանօթ է Արծրունի Թոռնիկ նահապետի որդին Արդըլմեհ, «ողորմած, աղօթասէր, սրբասէր», ձուլուած հայրենի դաստիարակութեան բովին մէջ. և իւր կինը Մարիամ, դուստր Գրիգորի «արեւելեան դուկի», որ մեր ծանօթ Մագիստրոսը կը թուի, նոյնպէս ի մանկութենէ «սնեալ սրբութեամբ և աստուածպաշտութեամբ... ողորմած, հաստատուն ի հաւատս, զգօն և զգաստ», և այլն[3]։

Ներսէս Լամբրոնացւոյ կենսագիրը կը հաստատէ անոր մասին՝ թէ «ի քաջահաւատ մօրէն իւրմէ դաստիարակեալ (եղև) յամենայն երկիւղ[4]»։ Եւ նոյն դարուն Զոր-

1. Փրզ. 334։ — 2. Նոյն՝ 588-9։ — 3. Արծ. 348։ — 4. Հյպտ. 414։

տուանելեան Վիգէն և ամուսինը Մելեքաթի, տեարք Սասնոյ, կը կրթեն իրենց զաւակներն «յերկիւղ տեառն և ի հրահանգս բարեպաշտութեան». որոցմէ ողջ կը մնայ Զորտուանէլ, կոչուելով պատմչէն «զքրիստոսասէրն, զաղօթասէրն, զքահանայասէրն, զխոնարհամիտն, զհեզն, զերկայնամիտն». և քոյրը Կատա, որ «ըստ հայրենի ազնուականութեանն, և ըստ մայրենի աստուածպաշտութեանն որով սնեալն էր», կը ցուցնէր «զարքութիւնն, զողորմածութիւնն, զեկեղեցեաց և զքահանայից հոգաբարձութիւն[1]»: Լեռներու մէջ բուսած անուշահոտ ծաղիկներ:

3. — Մեծ հոգիներ էին ասոնք, որ յետ մարմնաւոր ծննդեան՝ հոգևոր ծնողներ ալ հանդիսացան իրենց զաւակաց, և ազգին ու եկեղեցւոյ ընծայեցին սիւներ և ախոյեաններ: Թարգմանիչք հայ ժողովրդեան ձեռքը տուած էին դաստիարակութեան յարմար զանազան թարգմանածոյ և ինքնագիր գործեր, ճառեր ու մեկնութիւններ ս. Գրոց: Բայց անոնց ուսման ու բարեպաշտութեան մեծագոյն աղբիւրն եղաւ նոյն ինքն Գիրքը, գրքերու գիրքը, աստուածաշունչը, և ասոր մէջ առաւելապէս

1. Հյպտ. 393, 394:

Աւետարանը, որ առաջնորդն էր քրիստոնէական կատարելութեան։ «Հայր մեր զսուրբ Աւետարանն գիտեմք», կ'աղաղակէին անոնք՝ երբ մազդեզականութիւնը կը փորձէր ջնջել Յիսուսի կրօնքը[1]։

Լոկ եկեղեցական կամ վանական աշակերտաց ձեռքը չէր տեսնուեր ս. Գիրքը, նման մեր ցուրտ ժամանակին, այլ ազնուազգի մատաղ հասակն ալ կը գրաւէր անով հաւասար եռանդով։ Վարդան Մամիկոնեան, կ'ըսէ Եղիշէ, «տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ կտակարանաց». և Աւարայրի ճակատին մէջ Մակաբայեցւոց գիրքը բանած՝ կը կարդար ի լուր զօրականին ու կը խրախուսէր զանոնք[2]։ Նոյնը կը կրկնէ միւս ազատաց մասին ևս, թէ «բազումք ի նոցանէ զգիրս սուրբս ուսեալք էին ի մանկութենէ», և անով կը մխիթարուէին ու կը մխիթարէին զիրար՝ Պարսից տուած նեղութեանց մէջ[3]։ Եւ ս. Ղեւոնդ Աւարայրի մէջ կը շողոմէր զանոնք, ըսելով՝ թէ «քան զիս տեղեկագոյնք և հմուտք էք սուրբ կտակարանացն[4]»։ Նոյն պատմիչը ձախող պատերազմին երեսէն փախստական Հայոց համար կը

1. Եղիշ. 51. — 2. Նոյն՝ 81. — 3. Նոյն՝ 18. — 4. Նոյն՝ 84.

գրէ՝ թէ «ընթերցուածք սուրբ գրոց կատարեալ ուրախութիւնք» էին անոնց[1]. և սգաւոր հայ տիկնանց մասին՝ թէ և անոնց «մխիթարութիւնք կատարեալք (էին) ընթերցուածք մարգարէից[2]»։ Շուշանիկ իր քով կը պահէր իբր յիշատակ ու կը կարդար «աւետարան մի փոքրիկ», զոր գործածեր էր իր հայր՝ ս. Սահակ հայրապետ[3]։

Մեծ էր մանաւանդ Դաւթի սաղմոսաց դերը, զորս բոլոր ժողովուրդն ի բերան գիտէր[4], սովրելով մասամբ մ՚ալ ժամերգութենէ, որ անոցմով կազմուած էր։ Յետ թարգմանութեան ս. Գրոց, կ՚ըսէ Փարպեցին, ժողովուրդն իսկոյն ընտանեցաւ սաղմոսաց. և «մեծամեծք և տղայք» զանոնք կ՚երգէին ամէն տեղ, «ի հրապարակս և ի փողոցս և տանին[5]»։ Վարդանանք Աղուանից կուէն յառաջ ու վերջը սաղմոսներ կը հնչեցնէին[6]։ Փախըստական Հայութեան բերանին մէջ «մրմունջք երգոց» էին սաղմոսները[7]։ Կապեալ և աքսորական նախարարք՝ չափաճասք ու պատանիք միարան սաղմոսներով կ՚ամոքէին իրենց պանդխտու-

1. Եղիշ. 97։ — 2. Նոյն՝ 157։ — 3. Սոփ. Թ, 27։ — 4. Փրպ. 605։ — 5. Նոյն՝ 47։ — 6. Եղիշ. 58, 61։ — 7. Նոյն՝ 97։

թիւնը[1]։ Եւ անոնց տիկնանց շրթներուն վրայ սաղմոսները «մշտնջենաւոր մըրմունջք» էին[2]։

Այսպէս այդ շրջանին ազնուականաց մէջ երկու սեռն ալ, նոյնպէս և ռամիկ դասը մասամբ՝ ի մանկութենէ ընտանի են ս. Գրոց։

Այս նկատմամբ հետաքրքրական է ԻԴ կանոնը Պարտաւայ ժողովոյն, գումարուած 768ին՝ Սիոն կաթողիկոսի օրով, որ յետ թուելու «եկեղեցականաց և աշխարհականաց» Աստուածաշնչի կանոնական գըրքերը, որոցմէ դուրս կը թողու Սիրաքայ իմաստութիւնը, վերջինս յատկապէս կը յանձնարարէ՝ «առ ի յուսուցանելոյ զձեր մանկունս զուսումն բազմամասն»։ Վասն զի իսկապէս շատ օգտակար համարուած է միշտ գիրքս՝ պատանեկութեան համար։

Նոյն գրութիւնը փոքր ի շատէ շարունակուած կը տեսնենք յետոյ նաև միջին դարուն։ Գագիկ Բ. Բագրատունի կը պարծէր Հոռոմոց առջև՝ թէ «ամենայն կտակարանացն Աստուծոյ հնոյն և նորոյն հմուտ եմ», ինչպէս կը տեսնենք Մատթ. Ուռհայեցւոյն քով[3]։ Սոյն պատմիչը կը վկայէ նաև Կարուց Գագիկ արքայի, Գրի-

1. Եղիշ. 152։ — 2. Նոյն, 157։ — 3. Ուռ. ՁԹ, Դ։

զոր Պաճլաւունի և Ներսէս Բագրեւան-
դացի իշխանաց համար՝ թէ տեղեակ էին «հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ[1]»։ Յիշեալ Պաճլաւունին, որ է Մագիստրոսը, տաղաչափութեամբ համառօտեց Աստուածաշունչը, և անով զՄանուչէ արարացին որսաց ի հաւատս։ Ունի նաև վարդապետական թղթեր։ Նմանապէս Հեթում Բ «ի մանկական տիոց հետէ վարժեալ (էր) կրթութեամբ յաստուածային օրինացն ընթերցումն[2]»։ Ա. Հեթմոյ դուստրը Ֆիմի, իր ամուսնոյն՝ Միղոնի իշխանին ձախողուածէն վշտահար, իր հօրեղբօրէն՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսէ կը խնդրէ և կ՚ընդունի, անոր գրչէն իսկ, հին կտակարանին քանի մը գրքերը, «որով, կ՚ըսէ նա, յԱստուած և յաստուածայինան խոկացես միշտ, և տրտմեալ սրտի քո սփոփանս սովաւ արասցես[3]»։ Նոյն տիկնոջ «աստուածասէր եղբայրն» ալ, Լևոն գահաժառանգը, այն առթիւ աւետարան մը կը նուիրէ՝ «Նմա ի մխիթարութիւն[4]»։ Եւ խաչենոյ հայազգի իշխանը Հասան՝ էր նոյնպէս «ուսումնասէր և ընթերցող աստուածային կտակարանացն[5]»։

1. Ուռ. Գ.Դ. Գ.Ե։ — 2. Հյպ. 516։ — 3. Միա. 145։ — 4. Անդ՝ 146, ծան. 1։ — 5. Կիր. 145։

Սաղմոսներն ալ կը շարունակեն իրենց հին ազդեցութիւնը ժողովրդեան վրայ։ Թովմա Արծրունին կ՚ըսէ խութեցւոց կամ սասնեցւոց համար՝ թէ «հանապազ ի բերան ունէին» սաղմոսները՝ դեռ առաջին կամ մեսրոպեան թարգմանութեամբ[1], մինչ ազգը կը գործածէր սահակեան թարգմանութիւնը։ Յովհաննէս Գառնեցին կը հաստատէ՝ թէ իր օրով դեռ բոլոր ժողովուրդն «ի բերան առեալ», այնպէս կ՚ըսէին սաղմոսները, ականջալուր սխալներով միասին, «քահանայք և ռամիկք և մանկունք և կոզեոք և հաւատաւոր կանայք[2]»։

Այսպէս մեր բարեպաշտ նախնիք լայնօրէն կը խառնէին դաստիարակութեան գործին մէջ ս. Գիրքը. իրենց պարծանք կը համարէին անոր հմտութիւնը, և սփոփանք՝ անոր ընթերցումն ու սաղմոսերգութիւնն իրենց բոլոր կենացը մէջ։

Սակայն այդ հոգեւոր զարգացումն ու բարոյական կրօնքը չենք կարող վերագրել ամբողջ ազնուականութեան, որոց մէկ գլխաւոր ու թերևս ստուարագոյն մասին մէջ կը շարունակեն երեւիլ՝ մինչև Ժ դար և անդրագոյն եւ՝ Դ դարու անկեալ բար-

1. Արծ. 135. — 2. Հլպտ. 460.

քերը և դիւրին ուրացութիւնք[1] . ապացոյց թէ անոնք քրիստոնէական դաստիարակութեան հետ գործ չունէին, կամ թէ ջնարակի մը պէս ընդունած էին զայն ու փութով սրբած : Ոչ ալ ռամիկին, որոյ տառապալից կեանքը չէր կարող ընձեռել անոր նուրբ դաստիարակութեան համար պահանջուած դիւրութիւնները, ինչպէս ըսինք կանխաւ : Զայս նկատելով միջին դարու մեր վարդապետներէն ոմանք, խորհեցան ռամիկ դասու մանկանց ալ մերձեցնել քրիստոնէական կրթութիւնը, զայն վերածելով իւր պարզագոյն և դիւրահաս ձևին, հրահանգութեան՝ զոր պիտի տեսնենք այժմ :

Գ. ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ

1. — Վերև նկատեցինք Զորտուանելեանց խնամոտ կրթութիւնն «ի հրահանգս բարեպաշտութեան», որ ազնուականութեան մէջ ի գործ կը դրուէին լայն չափով մը : Նոյնպէս ակնարկեցի միջին դարու վարդապետաց ոմանց, որոնք զբաղեցան հայ ռամկին զաւակաց կրօնական դաստիարակութեամբ, կեդրոնացնելով

1. Տես և Ճաշեր, 243, 246, 248 են.

գայն ինչ ինչ հրահանգաց մէջ։ Աղոցմէ երիցագոյնն է Ներսէս Շնորհալին, որ բոլոր հօտը հոգալու ժամանակ՝ չմոռցաւ նաև մանկանց խնամքը, գրելով ծնողաց՝ թէ «զմանկունս ձեր երկիւղիւ Աստուծոյ սնուցանիցէք, խրատելով զնոսա ի մանկական տիոց լինել աստուածասէր, ողորմած, աղօթասէր[1]»։ Եւ ինքն իսկ տանաւոր սիրուն խրատներ շարադրեց մանկանց՝ այբուբենի վրայ[2]։ Նոյն խնդրոյն դարձաւ նաև Մխիթար Գոշ, հարկաւոր նկատելով «յեկեղեցիս սնուցանել զմանկունս քրիստոնէից[3]». այս ինքն եկեղեցիէն անպակաս պահել զանոնք։

Այս խնդրով յատկապէս զբաղեցաւ և Վարդան վրդ[4]. որոյ խրատները կը կրկնեն ապա Յովհան ու Մովսէս Երզնկացիք[5]։ Յովհան կը գրէ նախ՝ թէ «պարտապան են քրիստոնեայք սրբութեամբ սնուցանել զորդայս իւրեանց. և զգոյշ կենան ի մկրտութեան օրէն մինչև ի կատարել հասակին»։ Յետոյ Վարդան և ինք կը թելադրեն, երբ մանուկը սկսի ճանչնալ չարն ու բարին, ուսուցանել երեսը խաչ

1. Ընդհ. 81։ — 2. Զափ. 313-22, 326-40։ — 3. Գոշ. Ատ. ձԽԳ։ — 4. Վրդ. Քր։ — 5. Յհ. Խրտ. Դ. Մով. Խրտ.։

հանել. ոտքի ելնելուն՝ ծունր դնել. երբ սկսի խօսիլ, սովրեցնել այն հաւատոյ դաւանութիւնը՝ զոր կնքահայրն ըսած էր մկրտութեան պահուն, և զոր երկուքն ալ կը համառօտեն, որոցմէ Վարդանին այսպէս է. «Հաւատամք ի Հայր, հաւատամք յՈրդի, հաւատամք ի ծնունդն Քրիստոսի և յայլն. յետինն՝ թէ Հաւատամք ի յարութիւն մեռելոց»: Եւ կը պատուիրեն՝ որ երէցը շրջի ժողովրդեան մէջ և ըսել տայ զայս մանկանց: Շնորհալին կը գրէ ծնողաց. «ուսուցէք նոցա զբանս աղօթից[1]»: Եւ Մովսէս կը յանձնարարէ՝ որ տղայն լեզու ելնելուն՝ ծնողքն ու կնքահայրն ուսուցանեն նաև Սուրբ Աստուածը, Հայր մերը և Յամենայն ժամն իրենց հետ միասին աղօթել, որպէս զի վարժի: Իսկ եօթնամեայ երբ լինի, կ'ըսէ Յոհան, պիտի սկսի խոստովանութեան խորհրդոյն մօտենալ: Հոս արդէն խելահաս կը նկատուի:

Շնորհալին կը պատուիրէ սաստել՝ որ չվարժին աղտեղի խօսքերու և յիշոցատուութեանց: Եւ Վարդան ալ կը յարէ՝ թէ այնպէս պահելու են տղայն՝ որ մեղք չտեսնէ և յիշոց չլսէ: Զթողուն, կ'ըսէ Յոհան, որ դատարկ շրջի և չար օրի-

1. Ընդհ. 81:

նակներ տեսնէ, որովհետեւ անոր մտաց վրայ դիւրաւ կը տպաւորուի չարն՝ ինչպէս կնիքը կակուղ մոմի վրայ։ Այլ մնուցանել անոր միտքն «ուսմամբ աստուածային օրինացն»։ Իսկ Մովսէս կը յաւելու՝ թէ մինչեւ չորեքտասանամեայ հասակը՝ կնքահայրն ու ծնողքը խրատելու են զինքն «ի պահս եւ յաղօթս եւ յամենայն կարգս աստուածպաշտութեան»։

Ալաւկայ. որդին՝ Դաւիթ վարդապետ՝ իւր հետաքրքրական կանոնաց մէջ յօդուած մ'ունի, ուր քրիստոնեայ մարդ կ'արգելու իրենց անկողնի մէջ պառկեցնել տղայն «ի տանամենից ի վեր». այլ «ի բաց քեցել եւ արտաքոյ ինքեան կացուցանել»։ Նոյն զգուշութիւնը կը պատուիրէ նաեւ եղբարց ու քերց նկատմամբ, «զի մի՛, կ'ըսէ, սովորեսցին ի չարն[1]»։ Շատ իմաստուն կարգադրութիւն մ'անտարակոյս, որ հաստատուած է փորձ հեռատեսութեան մը վրայ։

Խելացի ծրագիր մ'ալ ունի Գրիգոր Տաթեւացին, որ երեք պարտականութիւն կը դնէ ծնողաց վրայ։ Նախ՝ մնուցանել մանուկը. յետոյ՝ դաստիարակել զայն հաւատոյ ու բարեպաշտութեան մէջ, որ զինք

1. Ալաւ. կան. ՀԳ.

հետի պիտի պահեն անբարոյութենէ. և երրորդ՝ արհեստ մ'ուսուցանել, որպէս զի գողութեան չդիմէ՝ ապահովելու համար իր կեանքը։ Կը զգուշացնէ «զլեզու տղային պահել, զի մի՛ շատ խօսեսցի, և մի՛ ի սուտ սովորեսցի», ուսկից պիտի անցնէր երդմնահարութեան, հայհոյութեան, յիշոցի և ուրիշ ախտերու։ «Պահել զձեռն ի գողութենէ», ուսկից պիտի ծնանէին աւազակութիւն և սպանութիւն։ «Պահել զբոլոր մարմինն ի ծուլութենէ, զի մի՛ քնու և ծոյլ և շատակեր ուսցի», ուսկից յառաջ պիտի գային մեծամեծ չարիքներ։ Իսկ մանուկները կը խրատէ հնազանդիլ ծնողաց և Աստուծոյ, և համբերել նեղութեանց[1]։

2. — Ս. Ղազարու մէկ մաշտոցը, 1499 թուականին գրուած ի Բուշերիկ, աղթամարցի Թումայ արեղայէն, ունի եզական կարգ մը, զոր ուրիշ մաշտոցաց մէջ չեմ գտած։ Մանկան եօթնամեակը թեակոխելուն՝ կնքահայրը կը տանի զինքն եկեղեցւոյ դուռը, և մանկան բերնով հրաժարել կու տայ սատանայէն, և հաւատալ սուրբ Երրորդութեան. կ'ուսուցանէ Քրիստոսի տնօրէնութեան բոլոր խորհուրդները,

1. Քրդ. Աշր. 454-9.

կը հաղորդուի արժանապէս, և տուն կը դառնայ։ Ցեսակ մը գիտակից կրկնութիւն է մկրտութեան արարողութեանը, զոր մանուկն ընդունած էր անգիտակցաբար. և որոյ ընդհանուր ազգէն գործադրուած լինելուն ոչ մի երաշխաւորութիւն կու տայ մեզ պատմութիւնը. ոչ ալ կը ժխտէ՝ թէ գէթ ոմանց կողմանէ պաշտուած չէ։

3. — Հայ մանուկն իր արտաքին ձևով տարբերութիւն մ'ունեցած է միշտ չափահասներէն. և այդ զանազանութիւնը կայացեր է մասնաւորապէս մազերու մէջ։ Փաւստոս կը պատմէ Մամիկոնեան կրտսեր Վաչէի որդւոյն՝ Արտաւազդ պատանւոյն համար, թէ «ըստ մանկութեանն օրինի՝» անոր գլուխը գերծած էին, և գագաթէն «ցցունս» թողած ու «գէս» արձակած[1], մինչև որ տղայն մեծնար և ամէն այրերու պէս ամբողջովին աճեցնէր վարսերը։ Իսկ Կիլիկեցւոց օրով այս սովորութիւնը ճիշդ հակառակը շրջած էր, ինչպէս ցոյց տուած եմ Հայ տարազին պատմութեանս մէջ։ Չափահասները կը յապաւէին մազերը՝ եւրոպական բարուց ազդեցութեամբ։ Իսկ մանուկները կ'երկարէին, և արձակ կը ձգէին ուսոց վրայ։ Եւ

1. Փաւս. 252-3.

որոշ ժամանակի մը մէջ կը յապաւէին կրօնական արարողութեամբ մը, զոր կը տեսնենք Ս. Ղազարու 1345 տարւոյ մաշտոցին մէջ՝ գրուած ի Սիս, և որ առնուած է յոյն մաշտոցէն։ Կանոնին վերնագիրն է՝ «Աղօթք ի հարթել տղային»։ Ապա կը դնէ աղօթքը, յետ որոյ՝ կ'ըսէ՝ «հարթէ քահանայն զտղայն խաչանիշ», յարմար բանաձևով մը։ Եւ նա այլ ևս պաշտօնապէս հրաժարած էր տղայութենէ։

Անոր այս արտաքին հաւասարութիւնը չափահասից հետ՝ կ'ենթադրէ ներքին հաւասարութիւնն ալ. որով իրաւունք ունինք խորհելու՝ թէ արարողութիւնս կապուած էր անոր կոխելուն հետ յատուկ մանկութեան[1], որ արմատակից է հասատանել հոմանիշին[2]. և կոչուած նաև յարբուցես հասանել[3], զուգէ «արբեալ» բայէն, իբր տոգեալ՝ ուռճացած հասակաւ[4]. և ի չափ հասանել[5] կամ չրթափել[6]։ Արդարև աթենացիք ալ հեթանոսական շրջանէն կենաց այս վայրկենին հետ զօդած էին մանկանց հերակտրութիւնը, զոր կը կատարէին զոհերով և աղօթքներով, և կտրուած վար-

1. Փաւս. 68. Ոսկ. Թղթ. Բ, 532. — 2. «Չաստաեցաւ մանուկն». Ելք. Բ, 9. — 3. Խոր. Բ, Ժ. — 4. Հյկզ. — 5. Փաւս. 122. Յհ. Թ, 21. — 6. Փաւս. 122.

սերը կը նուիրէին Արտեմիսի կամ Ապողոնի[1]։

Մազերու խնդիրը մեր քով՝ յիշեալ մաշտոցէն յառաջ ալ կրօնական հանգամանք ստացած էր արդէն, և Ժ դարու կիսուն՝ Անանիա կաթողիկոսի և Անձևացեաց Խոսրով եպիսկոպոսի մէջ վէճի և պայքարի նիւթ դարձած։ Խոսրով, կը գրէ նոյն ինքն կաթողիկոսը[2], կ'ուսուցանէր՝ թէ մանկանց գլուխը պէտք է խուզել մինչև մօրուաց բուսնելու ժամանակը, և յետոյ թողուլ որ աճին ու երկարին վարսերը. որուն հակառակը կը խորհէր Անանիա, և զայս ալ ուրիշ խնդրոց հետ առիթ առաւ՝ բանադրելու զԱնձևացին։ Կիրակոս պատմիչը սակայն երկու հակառակորդաց կարծիքները կը շրջէ հակառակ իմաստով[3], անշուշտ սխալ իմանալով Անանիայի խօսքերը, որ մեզ համար հաւատարմագոյն վկայն է իւր պայքարած խնդրոյն։

Դ. ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Թերի պիտի մնար մեր տեսութիւնը, և պիտի չըմբռնէինք կրօնական դաստիարա-

1. Dar. *Coma*, 1358. — 2. Մոկ. 276. — 3. Կիր. 48.

կութեան ամբողջ դերը, եթէ չնկատէինք պահ մը նաև գեղեցիկ պտուղներն անոր ազդեցութեան՝ որ մեծ եղած է հայ բարքերու վրայ։ Արդարև եթէ մէկ կողմէն ծանր ու ընդարձակ էր բարոյական անկումը մեր նախնեաց քով, որուն ակնարկեցի կանխաւ[1], միւս կողմանէ ունինք նաև մեր պատմութեան մէջ քրիստոնէական առաքինութեան շատ բարձր ու զմայլելի օրինակներ, յատկապէս ազնուական դասին մէջ, որոց թիւը բարեբախտաբար շատ աննշան ալ չէ համեմատութեամբ խոտորելոց։

Պիտի չխօսիմ սովորական բարեպաշտութեան մասին, որով փայլեցան Բ յօդուածիս մէջ յիշատակուած անձինքը։ Պիտի չփորձեմ թուել, որովհետև անկարելի է, անուններ մեր աշխարհական դասէն անոնց՝ որ իրենց աստուածապաշտ ու բարեգութ հոգւոյն ապացոյցը տուին՝ իրենց կառուցած մենաստաններով, եկեղեցիներով, հիւանդանոցներով, խաչքարերով, կտակներով ու նուէրներով առ սրբավայրըս, և ողորմութեան ուրիշ բազմապատիկ գործերով։

Այդոցմէ վեր օրինակներ ալ ունինք,

1. Աստ՝ 45-50, 15։

ախոյեաններ դիւցազնական առաքինութեանց, որոնք հանդիսացան զանազան դարերու մէջ։ — Կը խօսիմ միշտ աշխարհականաց՝ ոչ եկեղեցականաց մասին, որոց շատերուն չքնաղ ընթացքը մեր զարմանքը չի շարժեր բնականապէս, նկատելով իրենց վիճակը։ — Յիշենք մի քանին։ Մուշեղ կը ջախջախէ Շապհոյ բանակը, կը բռնէ անոր կանանին, և «ոչ ումեք ինչ թոյլ տայր անարգել զնոսա». այլ պատուով կ՚արձակէ փախստական թագուհին ետեւէն, հակառակ անոր հայ տիկնանց ցոյց տուած անարգութեան ու խժդժութեան[1]. և անոր հիացումն ու Պապ արքային ալ ցասումը կը շարժէ[2]. մինչ վասն Մերուժան կ՚երազէր ձերբակալել զՄանուէլ Մամիկոնեան, և «յանդիման նմին զկին նորա Վարդանոյշ խայտառակել[3]». և ինչպէս վարուեցաւ Գագիկ Բ Բագրատունի ևս, Կոստանդնուպոլսէն ի դարձին՝ ամէն իջուանաց մէջ հրամայելով իր զօրաց «խայտառակել զփառաւոր կանայսն Հոռոմոց[4]»։ Ասոնք շատ հեռի էին Մուշեղի առաքինութենէն, որ կը փայլի ուրիշ առթիւ մ՚ալ։

1. Փաւս. 173-4։ — 2. Նոյն՝ 189-90։ — 3. Նոյն՝ 251։ — 4. Ուռ. Դ. Գ։

Ճակատամարտի մը մէջ ձեռք կը ձգէ Շապհոյ զինակիցն՝ Աղուանից Ուռնայր թագաւորը. լաւագոյն որսը՝ զոր կրնար ընել զօրավար մը։ Բայց իբր բարի քրիստոնեայ՝ կը պատկառի անոր աստիճանէն. և փոխանակ սպաննելու՝ նիզակով կը ծեծէ անոր կառափը և կ՚արձակէ՝ ըսելով. «Այժմ շնորհս կալ՝ զի այր թագաւոր ես և թագ ունիս, և ես ոչ սպանից զայր թագաւոր, թէ կարի նեղ հասցէ ինձ». և հոս ալ Պապայ սրտնեղութեան և ապա գովեստին արժանացաւ[1]։

Նոյն ոգւով տոգորուած էր նաև անոր եղբայրը Մանուէլ, որ կռուի մը մէջ բաւականացաւ նոյնպէս ծեծել միայն Մուշեղի սպանիչը՝ Վարազդատ արքայն։ Եւ երբ իր որդիքը յարձակեցան սպաննելու համար զայն, աղաղակեց. «Ա՛յ մի՛ լինիք տիրասպանուք». ազատեց և հալածեց Հայաստանէն վատ արշակունին, յափշտակիչը թագին[2]։

Այսպէս և Վարազտիրոց Բագրատունին, որդի Սմբատ մարզպանի, հակառակեցաւ Հերակլի դաւադրաց՝ ըսելով. «Դուք ասէք զնոսա (թագաւորները) տեղապահս Աստուծոյ. ապա ոչ է պարտ լինել այժմ

1. Փաւ. 198–9. — 2. Նոյն՝ 242, 244.

քանի, և յայտմ խորհրդի ոչ միաբանիմ ընդ ձեզ ». մինչ Վահան Խորխոռունի և Դաւիթ Սահառունի կը ձայնակցին անոնց[1]։

Մերուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացողք՝ կը պատերազմէին քրիստոնէութեան դէմ ու կը դաւէին հայրենեաց։ Վահանայ որդին Սամուէլ չհանդուրժեց այդ ամբարշտութեան, որուն հաղորդ էր հրապաշտ մայրն ալ։ Կրօնից ու հայրենեաց սէրը զօրացաւ անոր ծնողասիրութեան վրայ. դաշունի հարուածով մը խզեց կեանքն անոնց՝ որ իրեն կեանք տուած էին, ու փախաւ Հայաստանէն, մինչև որ անցաւ քաղաքական փոթորիկը և թոյլ տուաւ իրեն դառնալ[2]։

Վարդանանց օրով երբ մեր նախարարաց կեղծ ուրացման գործը հասաւ Պարսկաստանէն, բոլոր ժողովուրդը զինուեցան՝ ճակատելու համար անոնց դէմ, եթէ ի դարձին փորձէին կռուիլ խաչին հակառակ։ Փափուկ օրիորդներ անգամ խառնուած էին այդ կամաւոր բանակին մէջ, որոնց հաւասար « զինեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին »։ Եւ այս ուխտը դրին միաբան. Եղբայրը պիտի զարնէր ուրացող եղբօրը, հայրը որդւոյն

1. Եղ. 161–2. — 2. Փաւ. 179, 255։

և որդւոյն հօրը, կինն ամուսնոյն և ծառայն տիրոջը[1]։ Ամէն ընտանեկան կապ ու սէր կը թուլնան կը խզուին անոնց ամուր աստուածպաշտութեան առջև, զոր որ և է բնութիւն «իբրև զգոյն ի մարմնոյ՝ չկարէ շրջել[2]»։

Պէտք չեղաւ այդ եղբայրասպան ընդդիմութեան։ Նախարարք դարձան, ի գլուխ անցան հայ ժողովրդեան, և պատրաստեցին կրօնական մեծ պատերազմը, որոյ նիւթապէս ձախողումն յայտնի էր իրենց՝ բարոյական յաջողութեան հետ։ Անոնց ծրագիրն էր. «Քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն և զօգիս ևեթ ժառանգեսցուք, զի կենդանի իցէ ի մեզ Քրիստոս[3]»։ Այդպէս ալ եղաւ. մէկ մասն ընկան փառօք Աւարայրի մէջ՝ իբրև նահատակք հաւատոց, գնելով իրենց կուրծքը Պարսից ու կրակապաշտ հայ իշխանաց դէմ։ Իսկ մնացեալք, երեսուն և հինգ նախարարազունք և ուրիշ շատ ազատ մարդիկ, «կամօք մատնեցան ի սուրբ կապանս չարչարանացն», մերժելով ընդունել մազդեզականութիւնը. և տասը տարի տանջուեցան Արևելից բոցակէզ խորշակաց մէջ, իրենց համբերութեան փոխա-

1. Եղիշ. 44. — 2. Նոյն՝ 79. — 3. Նոյն՝ 52.

րէն ընդունելով նաև հրաշագործութեան շնորհքը[1]։

Կրօնից համար Վահան Մամիկոնեան և իր ուխտակիցք միջամուխ եղան արկածալից ապստամբութեան մը Պարսից դէմ, հանդիսական ուխտով մ'աւետարանին վրայ ամրապնդելով իրենց հաւատքը[2]. և տարիներով տառապեցան գէն ի ձեռին՝ անհաւասար պայքարներու մէջ, մինչև որ իրենց առաքինութիւնը յաղթական ելաւ թշնամեաց վրայ։

Ասոնք նաև խումբ մ'առաքինեաց, որ թողուցին դիմագրող սուրը, և քրիստոնեական հեզութեամբ իրենց պարանոցը դրին հեթանոսաց սրոյն ներքև, վկայելով Յիսուսի վարդապետութեան՝ զանազան դարերու մէջ։ Ազոցմէ են երէց Ատոմանք և Մանաճիհրեանք[3], Յազդ սեպուհն Սիւնի[4], և աւելի վերջ՝ Սահակ ու Համազասպ Արծրունիք[5] և Վահան Գողթնացի[6], Գէորգ Ակեցի և Խոսրով Գարայելեան[7], կրտսեր Ատոմանք՝ աւելի քան 150 հոգի[8], Սմբատ արքայ Բագրատունի[9], Գաւիթ և

1. Եղիշ. 150-52. — 2. Փրպ. 360-5 ևն. — 3. Հյպտ. 170-71. — 4. Փրպ. 428-9. — 5. Ղևդ. 162-5. — 6. Հյպտ. 250. Յհ. կթ. 126. — 7. Արծ. 157. — 8. Նոյն՝ 192. Յհ. կթ. 156-8. — 9. Յհ. կթ. 298-300.

Գուրգէն Գնունիք[1], Թոռնիկ Արծրունի[2], Արղլմահն նոյն տոհմէն[3], և ուրիշներ, որոնք, «փոխանակեալք զունայնութիւնս ընդ ճշմարիտ յուսոյ անմահութեանն՝ » ըստ սրբազան երգչին, իրենց ազնուականութիւնը մինչև երկինք տարին։

Այլ նահատակացդ հաւասար դիւցազնացան, իրենց տկարութեամբ, նաև բազմութիւն մը փափկասուն հայ տիկնանց՝ Մերուժանայ օրով, փոխանակ ուրացութեան՝ մահն ընտրելով[4], որոց գլուխ էր Ուշտունեաց տիկինը Համազասպուհի, որոյ եղերական վախճանը տեսանք կանխաւ[5]։

Մեծին Վարդանայ դուստրը Շուշանիկ արհամարհեց իւր տիկնութիւնը, և հեռացաւ ուրացող վրացի ամուսնէն, բանտի մէջ իբր խոստովանող մեռնելով իւր հայրենի հաւատոց համար[6]։ Նոյն խոստովանողական անունն ու փառքը ժառանգեցին՝ շղթայից մէջ վախճանելով՝ Գրիգոր Արծրունի[7], Սմբատ սպարապետ Բագրատունի[8], Արծրունեաց տիկինը Հոփփիմէ[9] և այլք, որոց բոլորին յիշատակը պէտք էր նորոգել սուրբ սեղանին առջև,

1. Յհ. կթ. 316-8. Ասող. 167։ — 2. Արծ. 347։ — 3. Նոյն՝ 349։ — 4. Փաւս. 178։ — 5. Աստ՝ 29-30։ — 6. Սոփ. Թ։ — 7. Արծ. 169, 179-80, 181։ — 8. Նոյն՝ 234. Յհ. կթ. 164-5։ — 9. Նոյն՝ 234։

ինչպէս երբեմն կը լինէր անոյժէ շա-տերուն, և ոմանք դեռ ևս կը շարունակեն վայելել այդ արժանի պատիւը։

Դիւցազնական առաքինութեան ուրիշ օրինակներ են՝ Տրդատայ և Բ. Հեթմոյ նման թագապսակ գլուխներ, որոնք իրենց թագը մոխրով ու ծիրանի խորգով ծած-կեցին, մին անապատին մէջ[1], և միւսը փրանկիսկեանց քով[2]։ Անոնց շաւղին հետևեցան՝ իշխանական շքով ու գեղով պայծառացած շատ անձինք ևս. ինչպէս Աղան Արծրունի, որ դեռ կայտառ պա-տանեակ՝ կը թողու զաշխարհ[3]. Վահան Կամսարական, որ սիւնակեաց կը լինի և կը ճգնի աշտարակի մը ծայրը[4]. Հասան Արծրունի՝ որ իր խաւարած աչքերը կը դարձնէ կրօնաւորութեամբ դէպ ի մշտնջե-նաւոր լոյսը[5]. Գէորգ Հաւնունի[6] և Սըմ-բատ պատրիկ[7], որ կամովին կ՚ընդգրկեն նոյն վիճակը. Թորոս Բ. Ռուբինեան՝ որ տիրապետող սուրը կը փոխէ խաչին[8]. Վահրամ կամ Գրիգոր վկայասէր մեծն՝ որ հայրենի աթոռէն յանապատ կը փախ-չի[9]. Հեթում տէր Լամբրոնի, որ իր

1. Խոր. Բ, գ. — 2. Հյպտ. 516. — 3. Փրպ. 15. — 4. Աշչ. — 5. Արծ. 310. — 6. Յհ. կթ. 394. — 7. N. arch. 1910, պր. 2, էջ 57-8. — 8. Սիս. 56. — 9. Սմբ. ժԲ, 16.

յեղյեղուկ իշխանութեան վերջ կը դնէ Թրագարկի խաղաղութեան մէջ[1]. Դաւիթ Բագրատունի, իշխան Նոր բերդին, որ աշխարհէ տաղտուկը կ՚երթայ փարատելու Գետակից վանքին մէջ[2]. Հեթում տէր Կոռիկոսի, որ կը լքանէ երկրաւոր փառքն ի խնդիր երկնաւորին[3]. և դեռ ուրիշներ, զորս թուել երկար կը լինէր։

Նոյնքան կորովով նետուեցան կրօնաւորական խստամբերութեան մէջ՝ իրենց գըրգասուն մարմիններով՝ տիկնայք և օրիորդք արքայազունք և ազնուազգիք. ինչպէս Խոսրովիդուխտ քոյր Տրդատայ, Սահակդուխտ Սիւնեցի, կարուց Մուշեղ արքայի կինը, Սմբատ Ա Թագաւորի քոյրն ու կինը, Գրիգոր մագիստրոսի հանը Շուշան, Սիւնեաց Գրիգոր արքայի ամուսինը Շահանդուխտ, Բագրատունի Կորիկեան տոհմէն թագաւորազն օրիորդք՝ Խորասու և Մարիամ, նոյն տոհմէն Մամա՝ տիկին Հաթերքու, Մամքան և Թուզուքան, Ներսէս Լամբրոնացւոյն մայրը Շահանդուխտ և քոյրերը Շուշան ու Տալիթա, անոր եղբօր թոռին՝ Հեթմոյ կինը Թեանու՝ տիկին նոյն Լամբրոնի, Խաչենոյ Հասան իշխանի մայրը և այլք, որոց մասին մանր գրած

1. Սիս. 83. — 2. Կիլ. 73. — 3. Սիս. 339.

եմ այլուր՝ կուսաստանաց ուսումնասիրութեան մէջ[1]։

Առանց փակուելու կրօնաւորական զգեստի կամ մենաստանի մէջ, նոյն կենաց սեպհական առաքինութեամբ փայլեցան Աւարայրի անկելոց և կապեալ նախարարաց «տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին», որոցմէ Եղիշէն կը ճանաչէր իբր հինգ հարիւր հոգի. և որոնք, կ'ըսէ, «ոչ ինչ ընդհատ երեւեցան յայնցանէ՝ որ ոչ ճաշակեցին զաշխարհ». և թէ՝ «խոնարհութեամբ հասին երկնաւոր բարձրութեանն, աղօթիւք բացին զփակեալ դրունս երկնից», և այլն[2]։

Վարդ պատրիկ Ռշտունի կուսակալ՝ Է. դարուն, կը նկարագրուի Յովհաննէս քորեպիսկոպոսէ՝ «կեցեալ սրբութեամբ և պարկեշտութեամբ, խոնարհութեամբ, եկեղեցասիրութեամբ». գիշեր ու ցերեկ չէր պակսեցներ տան մէջ սաղմոսերգութիւնը, որուն մէջ եօթն անգամ ժամերգութիւն կատարելով քահանայից ու պաշտօնէից հետ[3]։ Կատարեալ վանականի մը բարեպաշտութիւնը։

Նոյնչափ զարմանալի էր, նման իր

1. Բզմ. 1923, էջ 14, 43-6, 72, 73. — 2. Եղիշ. 155-7. — 3. Հյպտ. 231.

մօր, նաև Խաչենոյ վերոյիշեալ իշխանը Հասան, հայազգի, «այր բարեպաշտ և աստուածասէր, կ'ըսէ Կիրակոս, հեզ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր, ճըգ-նող յաղօթս և ի խնդրուածս իբր զայնս որ յանապատս կային». գիշերուան ու տուընջեան պաշտօնն անխափան կը կատարէր, և շաբաթ գիշեր անքուն կը հսկէր ոտքի վրայ մինչև առաւօտ[1]:

Զքնաղ օրինակ մ'է հայ բարեպաշտութեան նաև Զապել Թագուհին, դուստր ու պայազատ մեծին Լևոնի, հռչակուած իբրև «բարեգործ, ողորմած և աղքատասէր[2]», «ամենապարկեշտ, մարդասէր և քրիստոսասէր[3]», որ սրբուհւոյ կեանքն ու մահը կ'ունենայ, և օրհասի պահուն ձայն մը կը լսէ երկնքէն. «Եկ աղաւնի իմ, եկ սիրելի իմ»: Կը հրճուի սրտով. և այս տեսիլը մինչդեռ կը պատմէր մերձակայից, կ'աւանդէ հոգին զայն հրաւիրողին ձեռքը[4]: Այնպիսի մեծ հօր համեմատ զաւակ:

Իսկ քրիստոնէական աղքատսիրութեան զարմանալի օրինակ մ'է Բագրատունին Աշոտ Ողորմած, որ իրեն սեղանակից կ'առնուր կաղեր, կոյրեր և ուրիշ նման

1. Կիր. 145, 207. — 2. Նոյն՝ 212. — 3. Հյսմ. 483. — 4. Վհր. տող 901-920.

թշուառներ. զանոնք կը կոչէր «իշխանս և իշխանաց իշխանս և կիւրապաղատս». կը զուարճանար անոնց հետ. անոնց քուերն ու վէրքերը «զարդուց և ականց փայլելոյ» հաւասար կը դնէր. և անոնց թարախոտ շրթանց հպած բաժակը կը դնէր իր բերանը և կ՚ըմպէր գինւոյն մնացորդը[1]։

Ես յիշեցի հոս ազնուական դասը միայն, որոց ինչպէս զեղծումներն ու անկումներ մեծ եղած են՝ իրենց հարստութեան և իշխանութեան երեսէն, նոյնպէս և առաքինութիւնք աւելի փայլուն էին քան ռամկին մէջ՝ շնորհիւ իրենց խնամոտ դաստիարակութեան զոր կ՚ընդունէին։ Իսկ ռամիկը կը շարունակէր ապրիլ իր կենաց պարզութեանը մէջ, իր զեղծումներն ու առաքինութիւնն իսկ ծածկելով աննշմար մոռացութեան քողին ներքև։

1. Աստղ. 180–81.

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

ՀՈՍ կը բարդուի և ըստ բազում գլխոց աւելի հետաքրքրական կը դառնայ մեր քննութեան նիւթը։ Մեր նախնիք կու տայի՞ն իրենց զաւակաց մտաւոր սնունդը, ի՞նչ եղանակաւ և ի՞նչ չափով. հարցումներ՝ որոց հարկ է ինձ պատասխանել։ Պէտք է կանխեմ գիտել տալ՝ թէ ուսումնական դաստիարակութեան վիճակը մեր ազգի մէջ՝ շատ թերի և խառնակ եղած է սովորաբար։ Չենք կրնար երևակայել մեր մէջ գոյութիւնը, կամ գէթ հաւասար չափով ու տևողութեամբ, հանրային մտաւոր մշակութեան նպաստող այն ազդեցիկ միջոցներուն, որոցմով ճոխացած էին և որոց արդիւնքներով կը հպարտանային՝ Յունաստան, Հռովմ, Բիւզանդիոն և ուրիշ ծաղկեալ քաղաքներ։ Ի՞նչ ունէինք մեք ուրեմն նոյն նպատակին յարմար։ Տեսնենք որքան պատմութեան ճրագը ցոյց կու տայ։

Ա. ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Կ'ուզեմ առանձին նայիլ ատոր, որովհետև շատ զգալի է խաւարը՝ որ կայ մեր քով Աւետարանին նախընթաց ու հետևորդ շրջաններու մէջ։ Մտաւոր ի՞նչ շարժում, ի՞նչ մշակոյթ կամ ի՞նչ դպրոցական գործունէութիւն ունեցեր է գիտապաշտ և անգիր Հայաստանը, որ պարծեր է միշտ իր քաղաքակրթութեամբ։ Մառախուղ մը, թանձր մառախուղ մը կը ծածկէ մեր աչքերէն՝ ինչ որ կը բաղձանք տեսնել։ Մեր Խորենացի պատմահայրը, որ կը ստիպուի նոյն շամանդաղին ետև որոնել Հայոց անցեալ պատմութիւնը, առանց վերապահութեան՝ հոն դատարկութիւն մը թողուած կը համարի մեր նախնեաց կողմանէ, և կ'ըսէ. «Կամիմ և ոչ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեաց առանց յիշատակի բամբասանաց թողուլ»։ Նախանձով մը կ'ակնարկէ ուրիշ ազգաց գրաւոր գանձերուն, և կը շարունակէ իր բողոքը. «Ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց և այլոցն առաջնոց առ ի յիմաստն ագամարութիւն, և անկատարութիւն ոգւոյն բանականի»[1]։

1. Խոր. Ա, գ։

Հինաւո՞ր էր պատմչին տրտունջը։ Ինքն իսկ կը պաշտպանէ իր համոզումը, պատասխանելով անոնց՝ որ կրնային պատճառել նշանագրաց պակասը և անգուլ պատերազմները, թէ ռազմէ դադարներ ալ ունեցեր են մեր նախնիք, և թէ կրընային գործածել Պարսից և Յունաց գիրը, որոցմով արձանագրուեր են ու դեռ կը մնան, կ՚ըսէ, մեր մօտ բազմաթիւ մուրհակներ տներու, գիւղերու, գաւառաց, դատերու, դաշանց և մանաւանդ տոհմային պայազատութեանց[1]։ Խորենացւոյն այս փաստը բաւական է զմեզ ալ համոզելու, երբ մանաւանդ նկատենք՝ որ եթէ մեր նախնիք կանոնաւոր մատենագրութիւն ունենային, պիտի մնային գէթ անոր նըշխարները, պատմահօր տեսած միւս գրուածոց պէս, և կամ գոնէ ծանօթ և յիշուած պիտի լինէր արտաքին պատմագրերէ, ինչպէս պատահեր է Արտաւազդայ, որոյ մասին քիչ յետոյ. և վերջապէս տառից գիւտէն վերջ եւ մեր աշխարհական դասը հաւաքական գրաւոր զգալի գործունէութիւն մը ցոյց չտուաւ արդէն։

Համարինք վայրկեան մը, — թէև որ և է պատմական ապացոյց չունինք, —

1. Խոր. Ա, գ՛

թէ Հայոց մէջ գոյութիւն ունեցեր է գէթ դիցաբանական մատենագրութիւն մը, զոր քրիստոնէութիւնը ջնջեց իր սեմին վրայ. ինչպէս յետոյ Մերուժան ուրացողը, կ'ըսէ Խորենացին, գտած յունարէն գրքերն այրեց, հրամայելով Հայոց պարսկերէն միայն սորվիլ, որպէս զի խափանէ «զքրիստոնէութեան ուսումն», ըստ որում «յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք»[1]. բացատրութիւնք, որ խորհել կու տան մեզ՝ թէ այրածներն աւելի կրօնական մատեաններ էին։ Բայց չեմ կարող հաւանիլ ոմանց հետ՝ թէ Լուսաւորչի և Տրդատայ նման հելլէն կրթութեամբ զարգացած մտքերը ջնջէին՝ դիցաբանականին հետ՝ Հայոց ամբողջ գրականութիւնը։ Իսկ Մերուժան գէթ պարսկերէն գրոց խնայեց, և կորուսած յունականներն ալ ամբողջ չէին, ու չէին կրնար ըլլալ, այլ «զորս միանգամ գտանէր»։ Եւ սակայն պատմահայրը չէ տեսեր ոչ մէկ մատենագրական մնացորդ, որովհետև չէին եղած ու չըկային։

Արդ՝ մեր այդ հին հարց անտարբերութիւնը գրականութեան հանդէպ, և անոր հետևանք՝ հայ տառից պակասը, կը հա-

1. Խոր. Գ, լզ.

մօգեն զմեզ՝ թէ հայ ազգը քրիստոնէութենէ յառաջ չէ ունեցեր որ և է մտաւոր հանրային դաստիարակութիւն, որոյ արտուղն է եղեր գրաւոր արդեանց պակասն ալ։ Որով Հայաստան չէ տեսեր Յունաստանի հասարակաց և առանձնական ուսումնարանները, որոցմով կը ծաղկէր Պարսկաստան անգամ Քսենոփոնի օրով[1]։ Այլ կը շատանար այն ընտանեկան չափաւոր քաղաքական ու զինուորական զարգացմամբ, զոր Յունաց մէջ ալ՝ նախ քան իրենց բարգաւաճումն, և Հռովմայեցւոց մէջ մինչև ցկէս կայսրութեան, ամէն ծնողք կու տար իր զաւակին[2]։

Արտաքին աշխարհի հետ յարաբերութիւն ունեցող հայ արքունիքը՝ կրնար երբեմն զարտուղիլ ընդհանուր կանոնէն, և բարի նախանձով իր որդւոց ապահովել խնամոտ դաստիարակութիւն մը։ Ասոր պտուղն եղաւ մեծին Տիգրանայ որդին՝ Արտաւազդ, հելլենասէր հօր հելլենասէր զաւակ, որ ըստ Պլուտարքոսի՝ գրած էր ողբերգութիւններ, ճառեր և պատմութիւններ, որոց մէկ մասը տեսեր է նոյն հելլէն պատմիչը[3]։ Եթէ Արտաւազդ միակն է իրր

1. Կիւր. Ա, բ։ — 2. Dar. *Educatio*, 462, 478։
3. Պլտ. Կրասոս, լգ։

ծանօթ ցայտուն դէմք, հաւանօրէն կային ուրիշներ ալ՝ զարգացած փոքր ի շատէ, թէեւ ոչ մատենագիր։

Մտաւոր դաստիարակութեան չգոյութեան գլխաւոր պատճառներէն մին էր արդարեւ հայ գրին պակասը, — Խորենացին այս մասին իրաւունք չունի, — որով հայ պատանին չէր կարող զարգանալ իւր բնիկ լեզուով. եւ դիւրին չէր ամենուն՝ օտար լեզուի տիրանալ եւ անոր ձեռքով թեւակոխել գրականութեան մէջ։ Ժամանակ մը փորձ մ'եղած էր յունարէն գրով հայերէն գրելու. բայց հելլէն այբուբենին անբաւականութեան պատճառաւ փորձը ձախողած էր։ Ասոր Յաջորդ էր այն հայալեզու հելլենագիր շարագրութիւնը, զոր Դանիէլ ասորի գտած էր, եւ իբր հայ գրեր տուաւ ս. Մեսրոպայ. եւ Կորիւն կ'ըսէ նոյն նշանագրաց համար՝ թէ «չեն բաւական ողջ ածել զսիղոբայս եւ զկապս հայերէն լեզուոյն». որոյ համար ալ «յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք գիւտեցան»[1]. այս ինքն անոնց յաջորդներ էին ուրիշ օտար լեզուներ ու գրեր Հայաստանի մէջ՝ իրենց գործածութեան անձուկ չափով։

1. Կոր. 9։

Այսպէս՝ գրին պակասը պատճառ եղած էր գրականութեան պակասին, և գրականութեան պակասը՝ գրին. և հայ պատանեկութեան մտաւոր մշակութեան գործը բարձի թողի եղած էր երկար, շատ երկար դարեր։

Բ. ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Քրիստոնէութեան պարծանքներէն մին պիտի լինէր՝ հոգեկան բարւոյն հետ մտաւոր բարգաւաճման ալ հաղորդ ընել հայ մատաղ հասակը, հիմնելով առաջին անգամ դպրոցներ անոնց դաստիարակութեան համար։ Եւ ինչպէս Աւետարանի լոյսը, այդ կրթարաններն ալ կը պարտինք երկու զարգացած և ազնուական մտքերու, Գրիգորի և Տրդատայ, որոնք ձեռներէց եղան օժտել մեր հայրենիքն այն հելլենակերպ դպրոցներով՝ որոց պտուղն իրենք իսկ վայելեր էին օտարութեան մէջ։

1. — Լուսաւորիչը յետ մկրտելու Հայերը և կազմակերպելու իր -հայրապետական վիճակը, առաջին գործն ըրաւ, կ'ըսէ Ագաթանգեղոս, համօզել թագաւորը դպրոցներ հիմնելու։ Ամէն գաւառներէն ու կողմերէն ժողովեցին «ի տեղիս տեղիս բազմութիւն մանկտւոյ՝ առ ի նիւթ վար-

դապետութեան»։ Ինչպէս կ'երևի բացատրութենէդ՝ բաւական բազմաթիւ են թէ ուսումնարանք և թէ աշակերտները, որոց գլխաւոր նպատակն է՝ քրիստոնէութեան մէջ լաւ հրահանգուիլ. «զաղտ և զժանգն զշարաւահոտ դիւացն և զանօթիագործ պաշտամանցն ի բաց բերել»։ Այսր դիւրաւ հասնելու համար խորագէտ հայրապետը, մանուկներն «անջատէր ի հայրենի բնակացն իւրեանց», և կը տանէր կը զետեղէր իրենց ծննդավայրերէն հեռի դպրոցաց մէջ, որպէս զի բոլորովին մոռնային իրենց ընտանեկան դիցապաշտ սովորոյթները։ Այս շինարար գործին մէջ մեծ դեր կը կատարէ Տրդատ, իր հրամանով իսկ հաւաքելով մանկանց բազմութիւնը։ Քրիստոնէութեան ամրապնդման դէմ ամենէն վտանգաւոր տարրը կը կազմէին քուրմերը, որոց ոյժը կոտրելու դիտմամբ՝ առաւելապէս անոնց մանուկները խմբեցին «յարժանաւոր տեղիս՝ դասս դասըս», որոց դաստիարակութեամբ արմատախիլ պիտի ընէին քրմութիւնը, որ ժառանգական էր Հայոց մէջ։

Առաջին քրիստոնեայ աշխարհիկ ու միանգամայն գիշերօթիկ դպրոցներն են ազոնք, որոց պահպանութեան համար կը կարգուի արքունի գանձէն «դարման ռոճ-

կայ»։ Անոնց ուսման նախկին նիւթն է «արուեստ դպրութեան» կամ այն լեզուաց՝ որոնք պիտի բանային մանկութեան առջև աստուածպաշտութեան կամ ս. Գրոց դրուները։ Այդ լեզուները կրկին էին, ասորերէն և յունարէն, որոց երկուքին լուծը միանգամայն ծանր գտնելով թերավարժ հայութեան, աշակերտները կը բաժնեն երկու դասի. «զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ, և զոմանս ի հելլէն[1]»։

Մեծ է սոյն լեզուաց դերն այդ շրջանի Հայոց քաղաքական ու կրօնական կենաց մէջ, մեծարուելով մին՝ իբրև մերձաւոր, և նախ արտաքին՝ ապա քրիստոնէական գրականութեան մէջ ծաղկած ազգի մը բարբառը. և միւսն՝ իբր հին ու ժամանակակից քաղաքակրթութեան և ուսմանց մայր ժողովրդեան մը լեզուն. երկու կարևոր բանալիներ՝ բանաւոր ու հոգևոր զարգացման համար։ Երկուքն ալ հաւասարապէս ի գործածութեան են Հայաստանի մէջ, մեր լեզուին տալով բաւական մթերք մ'ալ[2]. բայց յունարէնն աւելի հին է և ընդարձակ, ըստ որում աւելի մերձաւոր հելլէն քաղաքակրթութեան սիրող հայ սրտին։ Ն. Մառ զտաւ Գառնոյ

1. Ագթ. 625-6. — 2. Hüb. 281-389.

մէջ հեթանոսական մեհեան մը՝ հելլէն արձանագրով[1]։ Նոյն գրով են Արշակունի և ուրիշ հին թագաւորաց բոլոր դրամները։ Տրդատ՝ Գառնոյ մէջ կառուցած ամարանոցին վրայ եւս կ'արձանագրէ «հելլենացի գրով[2]»։ Տեսանք Խորենացւոյն վկայութիւնը՝ թէ քաղաքական գործոց մէջ Հայք կը գործածէին պարսիկ և յոյն լեզուները։ Մեծին Ներսեսի օրով դեռ «յունականաւն վարէին» նաև եկեղեցական պաշտամանց մէջ[3], ինչպէս սկսած էր հելլենավարժ Լուսաւորչէն։

Յետ Արշակայ գերութեան՝ Մերուժան կը ջնջէ մեր երկրէն յունարէնը՝ Պարսից հաճելի լինելու համար[4]։ Այդ արգելքը կը կրկնեն պարսիկ վերակացուք իրենց բաժնին մէջ, երբ Պապայ որդւոց ժամանակ Հայաստան կ'ենթարկուի կրկին ազդեցութեանց, և թոյլ կու տան միայն ասորերէնը, մինչ յունական բաժնին մէջ կը տիրէ յունարէնը[5]։ Եւ թէպէտ Խոսրովու արքունեաց մէջ, որ կ'իշխէր պարսկային բաժնին վրայ, վճիռ և հրովարտակ «ասորի և յոյն գրով վճարէին»[6], բայց հելլենագէտք դժուարագիւտ են. այնպէս որ

1, Արտ. 1911, էջ 68. — 2. Խոր. Բ, գ. — 3. Նոյն՝ Գ, լգ. — 4. Անդ. — 5. Նոյն՝ Գ, լզ, ծզ. — 6. Փրպ. 34.

երբ Մեսրոբ, երբեմն զինուորական և արքունի քարտուղար նոյն լեզուի, արքունիքէն կը հեռանայ, պարսկերէնով միայն կը մնան հոն[1]։ Իսկ եկեղեցւոյ մէջ միակ տիրապետողն է այնուհետև ասորին՝ մինչև հայ գրին գիւտը[2], որ կը հայացնէ եկեղեցական լեզուն ևս։ Սակայն ասորերէնը կը շարունակէ Գլակայ մենաստանին մէջ, որոյ բնակիչք ասորի էին, մինչև Է. դար, ուր հայը Թոդիկ կը վտարէ օտար տարրն ու լեզուն միասին[3]։

Դատելով Լուսաւորչի դպրոցաց, կ'երևի՝ թէ նա յունարէնի և ասորերէնի ուսուցումն յանձնեց այն «բազմութեան եղբարց»՝ զորս իւր հետ բերաւ Կեսարիայէն, յետոյ քահանայական պաշտօններ տալու համար անոնց[4]։ Շնորհիւ այդ լեզուագիտութեան՝ հայ պատանեկութիւնը քիչ ժամանակի մէջ «մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին»[5]։ Ուրիշ ուսմանց յիշատակութիւնը չկայ այդ դպրոցաց մէջ. լեզուներն ու ս. Գրոց ծանօթութիւնը բաւական կը համարուի աշակերտութեան, թոյլ տալով որ յետոյ անոնք ինքնօգնութեամբ զար-

1. Խոր. Գ, ծբ։ — 2. Փրպ. 36։ — 3. Մամ. 59։ — 4. Ագթ. 605։ — 5. Նոյն՝ 626։

գանան ուրիշ նիւթերու մէջ, կարդալով օտար մատենագրերը։

Այդ ծրագրին ու սահմանին մէջ, որոց պատմականութեան որոշ չափը ճշդելը դժուարին է Ագաթանգեղոսի վիպախառն լեզուէն, մեր անդրանիկ վարժարանք չէին բովանդակեր ու չէին դաստիարակեր ամբողջ հայ մանկութիւնը, այլ անոր մէկ մասը միայն։ Սկզբնաւորութիւն ու փորձ մ'է կատարուածը, և ոչ թէ կազմակերպուած ու հաստատուն հանրային կրթութիւն մը։ Արդիւնքն է երկու անհատից ջանքերուն՝ որոնք զուրկ են զարգացեալ ազգի մը գործակցութենէն, որով միայն պիտի կարենային համազգային դաստիարակութեան մը ձեռնարկել, և կայուն հիմերու վրայ դնել զայն։

2. — Յետ Լուսաւորչի և Տրդատայ մահուան՝ անոնց հիմնած դպրոցները չկարողացան ապրիլ։ Տրդատայ յաջորդաց անարժան ընթացքը չպիտի նպաստէր անոնց պահպանութեանը, մինչև որ հասաւ մեծին Ներսիսի կորովի ու շինարար բազուկը, որ վերստին նորոգեց Հայաստանի խաթարեալ բարեկարգութիւնը, կռուելով թագաւորաց դէմ. և ուրիշ ձեռնարկութեանց հետ «կարգէր և ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն՝ յամենայն գաւառս

Հայոց»: Այս դպրոցները, Նախորդաց ծրագրով, բայց աւելի ժողովրդական հանգամանք ունենալ կը թուին. որովհետեւ կը գտնուէին բոլոր գաւառաց մէջ, եւ այս պատճառաւ ալ ցերեկեայ էին անշուշտ. որոյ համար Ներսէս անոնց առանձին ուճիկ չի յատկացներ, ինչպէս ըրած էր Տրդատ, եւ ինքն իսկ Ներսէս՝ հիւանդանոցաց եւ աղքատանոցաց[1]: Չպիտի սխալինք խորհելով՝ թէ մեծ հայրապետիս մահուամբ՝ անոր բոլոր հաստատութեանց ու բարեկարգութեանց հետ[2] վերստին ջընջուեցան դպրոցներն ալ, որոնք ոչ մէկ կարեւորութիւն կրնային ունենալ անոր սպանչին, հեթանոսամիտ ու գեղծարարոյ Պապայ համար:

Փաւստոս նկարագրելով այդ շրջանի հայ ժողովրդեան ցրտութիւնն առ քրիստոնէական կրօնքը, եւ հեթանոսական բարքերը՝ որոց ակնարկեցի, կ'ըսէ՝ թէ բացառութիւն կը կազմէին անոնք՝ «որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց»[3]: Յայտնի է՝ թէ յիշեալ դպրոցաց աշակերտներն էին այդ լեզուագէտները, եւ անոնց գեղեցիկ պտուղները կը կազմէին, եւ որոց թիւը սակայն հետ

1. Փաւս. 75: — 2. Նոյն՝ 228-31: — 3. Նոյն՝ 33:

էր, ինչպէս Նախկին շրջանին, ընդգրկելէ ամբողջ հայ պատանեկութիւնը:

Յ. — Ի՞նչ ուսումներ կ՚աւանդուէին այդ դպրոցաց մէջ: Մեր պատմիչները կը յիշեն երկու օտար լեզուները և ս. Գրոց գիտութիւնը, և ուրիշ նիւթոց մասին կը լռեն: Արդեօք տակաւին հոս ալ ուրիշ բան չէի՞ն սորվեցներ: Ս. Աւգոստինոս, որ նոյն Դ. դարուն դաստիարակուած էր յԱփրիկէ, կը վկայէ՝ թէ նոյն կողմերու դպրոցաց մէջ կ՚ուսուցանէին լատին և յոյն լեզուները, դասական հեղինակները, Վիրգիլիոս, Հոմերոս և ուրիշներ, և թուաբանութիւն[1]: Մեր լեզուներն յայտնի են. մեր դասականք՝ Աստուածաշունչն էր: Իսկ Թուաբանութիւնն այնքան կարեւոր եղած է միշտ ամէն ազգերու համար, որ դժուարին էր՝ թէ մեր դպրոցաց մէջ զանց ընէին անոր ուսումը:

Հաւանական չէ, կ՚ըսեմ, որ յունարենի հետ յոյն դասականք ալ ուսուցուէին հայ դպրոցաց մէջ, երբ կը նկատենք նոյն դարու արեւմտեան Հայրց ոմանց քով անգամ խորշումը հեթանոս հեղինակներէ: «Դաւիթ, կը գրէ Ս. Հերոնիմոս, մեր Պինդարն է, մեր Սիմոնիդը, մեր Ալկէոսը, մեր Որա-

1. Աւգ. Խոս. Ա, ժգ:

տիոսը, մեր Կասսուղդոսը, մեր Սերենոսը [1]»։ Եթէ արեւմտեայ քրիստոնէից շատերը կը շարունակէին մնանիլ անգամով, որովհետեւ իրենցն էին [2], մեր նախնիք չունէին այդ ներքին կապն անոնց հետ, ոչ ալ սեպհական հին մատենագրութիւն մը՝ որ հրապուրէր զիրենք։ Որով պիտի շատանային ս. Գրոց ուսուցմամբ միայն, որ արդէն կարեւորագոյնն էր՝ հեթանոսութենէ հեռացնելու համար հայ ժողովուրդը։

4. — Երրորդ անգամ պիտի բացուէին մեր դպրոցները Ե դարուն սկիզբը, հայ նշանագրաց գիւտին առթիւ, և շնորհիւ ու գործակցութեամբ ս. Մեսրոպայ, Սահակայ և ազգաշէն Վռամշապուհ թագաւորին, որ զարտուղելով իր նախորդաց ընթացքէն, հետեւող մը հանդիսացաւ՝ կրթական գործին մէջ՝ մեծին Տրդատայ, յաւերժացնելով իր անունը մեր կրթասէր թագաւորաց ցանցառ ցանկին մէջ։

Հազիւ թէ հայ կամ դանիելեան տառերը գտնուեցան, կաթողիկոսն ու ս. Վարդապետը, կ'ըսէ Կորիւն, «հայցէին եւ յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթեսցեն [3]» սովրեցնել

1. Հեր. Նմկ. ժզ. — 2. Cabr. *Ecole*, 1781. — 3. Կոր. 9.

և ի գործածութեան դնել։ Առաջին փորձն էր դպրոցաց վերաբացման, ուր Թագաւորը կը հաւաքէ միասին յարմար տղայոց խումբ մը, անոնց ռոճիկն ալ տալով անտարակոյս։ Երբ տեսաւ Մեսրոպ՝ Թէ յաջողեցաւ իր ձեռնարկին մէջ, և «բազումք ի նոցանէ տեղեկանային» տառերուն, կը բազմացնէ դպրոցներն ամէն կողմ, և «հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել». և այս գործով իսկ կը բարձրանար ինքն ալ վարդապետական աստիճանին, կը յարէ նոյն պատմիչը[1]։

Երկու տարի վերջ՝ ս. Մեսրոպ նկատելով դանիելեան նշանագրաց անբաւականութիւնը մեր հնչմանց համար, զանոնք լրացուց ինքնահնար տառերով։ Եւ այսպէս հայերէն գրութեան արուեստը հասած իր կատարելութեան, մեծագոյն մղման մը պատճառ դարձաւ դպրոցական գործին մէջ։ «Համարձակագոյն և առաւելագոյն, կը շարունակէ Կորիւն, զաշակերտութիւնն Նորագիւտ վարդապետութեանն խմբէին ուսուցանել և Թերել»։ Այդ «նորագիւտ վարդապետութիւնը» տառից ուսումն է, որ ամէն կողմ տարածուած էր։ Բայց ամէն տեղէ աւելի՝ բոլորին ակնարկը

1. Կոր. 9։

դարձած էր ի Վաղարշապատ, «ի կայս Թագաւորացն և հայրապետացն», ուսկից ծագեցաւ նախ գիրը և Թարգմանուեցաւ ս. Գիրքը. և «ի կողմանց և ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին յորդեալք և դըրդեալք՝ հասանէին (անդր) ի բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ»։ Հոն՝ ուստանին մէջ՝ աշակերտաց առաջին դասը երբ կը զարգանայ ու կը հասնի «ի կատարումն գիտութեան», որով կարողանային ուսուցանել նաև այլոց, զանոնք կ՚առնուն կը ցրուեն Հայաստանի բոլոր գաւառաց մէջ, որպէս զի իրենց կարգին տարածեն կրթութիւնը[1]։

Վարդապետն այդ չափով չի գոհանար, և աւելի կ՚ընդլայնէ իր գործունէութիւնը։ Առանձին ուշադրութիւն կը դարձնէ Հայաստանի սահմանապահ կամ սահմանակից աշխարհաց, ուր Աւետարանի լոյսը դարէ մ՚ի վեր դեռ շատ քիչ Թափանցած էր։ Թագաւորին հրամանաւ նախ կ՚երթայ Մարաց կողմերը, զոր Հ. Խնճիճեան կ՚ուզէ Փայտակարան համկանալ[2], և զորս Կորիւն կը կոչէ «խուժադուժ կողմանս», որոց բնակիչները, բնականապէս Հայեր, ոչ միայն բարուք ընկած էին չարաչար,

1. Կոր. 13։ — 2. Խնճ. Գ, 84։

այլ նաև «խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզու» մ'ունէին, որոյ համար Հայաստանի քարոզչաց «դժուարամատոյցք» թուացեր էին։ Մեսրոպ կը կրթէ՝ կ'ուսուցանէ զանոնք, այնչափ որ «հայաբարբառք հայերէնախօսք» կը դառնան[1]։

Անտի կ'անցնի Գողթան գաւառը, ուր ինքնին տեսած էր երբեմն կռապաշտութիւնը դեռ մնացած[2], և «լի առնէր զգաւառն ողջունիւ Աւետարանին Քրիստոսի[3]»։ Յետոյ կ'երթայ Սիւնեաց նշանաւոր աշխարհը, ուր Վաղինակ իշխան սիրով կ'ընդունի զինքը, և կը գործակցի իրեն՝ դաստիարակելու տեղւոյն «գազանամիտ վայրենագոյն ճիւաղաբարոյ» բնակչութիւնը, այս նպատակաւ «ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն[4]»։ Վրաստան անգամ անմասն չի մնար անոր բազմարդիւն պտղաբերութենէն. հոն ալ կը հանի, «առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին», և կ'ընտելացնէ զայն նոյն ազգին[5]։ Նաև Աղուանից «առնէր ապա նշանագիրս»՝ Բենիամինի օգնութեամբ, զոր անոնք կ'ընդունին յօժարութեամբ, «յանձրն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ[6]»։

1. Կոր. 12. — 2. Նոյն՝ 7։ — 3. Նոյն՝ 14։ — 4. Անդ։ — 5. Նոյն՝ 15։ — 6. Նոյն՝ 18, 19։

Բայց անոր սրտին աւելի մերձաւոր երկիր մ'ալ կար, Բիւզանդիոնի հպատակ Հայութիւնը, ուր չէր հասներ մեր Թագաւորին ձայնը. Մեսրոբ ուզեց հասնիլ իրենը: Ելաւ գնաց մինչև ի Կոստանդնուպոլիս, հրաման առաւ կայսրէն՝ վարդապետելու մայր հայրենիքէն անջատուած իւր եղբարց ևս: Հրամանին հետ ընդունեցաւ նաև յունարէն ակումիտ (անքուն) տիտղոսը, որ յատուկ էր խստամբեր կրօնաւորաց կարգի մը. և երիցագոյն աշակերտաց հետ դարձաւ ի փոքր Հայս, ձեռնարկեց՝ «բազմութիւն մանկտւոյ ժողովել... ի պատեհագոյն տեղիս», անոնց համար ալ «ռոճիկս» կարգելով[1], զոր կու տար Բիւզանդիոնի արքունիքն՝ ըստ Խորենացւոյն[2]:

Պէտք է անգամ մ'ալ կրկնեմ՝ թէ Մեսրոպայ բացած այդ բոլոր դպրոցներն աշխարհական պատանեաց համար էին, և զատ անոր վանական դպրոցէն՝ զոր իւր կրօնաւոր ունէր ու կը պահէր տառից գիւտէն յառաջ, և զոր պիտի տեսնենք իւր կարգին: Զի նախ՝ ոչ արքայն և ոչ վարդապետները կարող էին իրենց ախորժած պատանիները հաւաքել ու կարգել վա-

1. Կոր. 17. — 2. Խոր. Գ, ծէ.

նական կամ եկեղեցական կոչման, որ բնատուր լինելու է. ոչ ալ ուրիշ շատեր «յորդեալք և դրդեալք՝» պիտի փութային ինքնայօժար նոյն լծին ներքև։ Երկրորդ՝ աշակերտութեան առնուած մանկանց վրայ կը փնտռուին այնպիսի ձիրքեր, ինչպէս «ընտրեալս՝ ուշեղս և քաջասունս (պերճարան), փափկաձայնս և երկարոգիս»[1], որոնք կը վերաբերին ոչ թէ վանական՝ այլ արտաքին դաստիարակութեան, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք։ Եւ երրորդ՝ յայտնապէս ալ վկայուած է՝ թէ աղոնք էին «դպրոցք հօտին ուսմանց[2]», ոչ թէ եկեղեցականաց։

Աղոնց մէկ մասն եթէ տեղական ու ցերեկեայ էին, կային և գիշերօթիկներ, ինչպէս Վաղարշապատում՝ ուր գաւառներէն կ՚երթային ուսանելու։ Ասոնց մէջ կը յաճախէին նաև իշխանաց զաւակներ, որոցմէ յետոյ հաւաքուած կը գտնենք ս. Մեսրոպայ մաշճին շուրջ՝ եկեղեցականաց հետ միասին, պատմչէն երկու դասակարգը միանգամայն կոչուած «գըլխաւոր աշակերտք», սփոփելու վարդապետին օրհասի վիշտը։ Անոցմէ կը թուէ Կորիւն՝ իբր եկեղեցական՝ զՅովսէփ և

1. Խոր. Գ, ծգ։ — 2. Փրպ. 47.

զԹադիկ. «իսկ ի զինուորական կողմանն՝» այսինքն տոհմիկ աշակերտներէն՝ ներկայ էին, կ՚ըսէ, Վահան Ամատունի և Հմայեակ Մամիկոնեան, «արք պատուականք երկիւղածք հրամանակատարք վարդապետական հրամանաց», որոնք անոր փառաւոր թաղում մ՚ալ կը կատարեն[1]։ Պատմութիւնը չի ընդունիր, և անկարելի իսկ էր՝ որ բազմագրաղ վարդապետը աշխարհէ աշխարհ շրջած ու տարիներով դեգերած լինէր իշխանաց ապարանից մէջ՝ ուսուցանելու և դաստիարակելու համար անոնց մանկտին։ Այլ ինչպէս ըսի, վերոյիշեալ դպրոցաց մէջ կրթուած էին անոնք։ Ադոցմէ կը թուի նաև Եղիշէ պատմագիրը, որ իրր աշխարհական դաստիարակուած և ապրած էր մինչև Վարդանանց պատերազմը, յետ որոյ կրօնաւորական վիճակը ստանձնեց[2]։

5. — Ոսկեդարը դպրոց կը կոչէ միշտ ուսումնարանը, ինչպէս տեսանք Փաւստոսի և Փարպեցւոյն վկայութեանց մէջ[3], և զոր շատ յաճախ կը գործածէ նաև Ոսկեբերանի Թարգմանիչը[4], Յաճախապատումը[5], և այլք, ուր Մով. Կաղանկայ-

1. Կոր. 27։ — 2. Եղիշ. 14. Սոփ. ԺԱ, 39–40։ — 3. Աստ՝ 90, 108։ — 4. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569–71։ ևն։ — 5. Յճխ. 57։

տուացին Է. դարուն՝ կը գրէ դպրոցատուն[1]։ Իւր արմատն է դպիր, պարսկերէնէ ծագած[2], որ կը նշանակէր գրիչ և ընթերցող[3], և միանգամայն աշակերտի իմաստով ալ գործածուած է[4], և կոչուած նաև այս երկրորդ բառով[5]։ Տեսանք նոյնպէս դըպրութիւն ածանցը՝ նշանակութեամբ լեզուի[6] և գիտութեանց, ինչպէս «քրիստոսական դպրութիւն» և այլն[7]։ Հետևաբար դպրոցն էր վայրը՝ գրել, կարդալ, գիտութիւն ու լեզուներ ուսանողաց, որ ԺԲ. դարը կը կոչէր նաև վարժարան[8], և ԺԴ. ու ԺԷ. դարք՝ դասատուն[9], հանելով «դաս» բառէն՝ զոր պիտի տեսնենք քիչ յետոյ։

Ի՞նչ ձև ունէր այդ վայրը։ Գիտենք՝ որ Հռովմայեցւոց քով ծածկարան մ'էր պարզապէս՝ շուրջանակի բաց, և Յոյնք փողոցի մէջ կ'ուսուցանէին[10]։ Դ—Ը դարերու մեր գիշերօթիկ դպրոցները չէին կրնար բնականաբար աղօնց պէս կէս կամ ամբողջովին բացօթեայ լինել, որովհետև միանգամայն բնակարան էին աշակերտաց։ Նոյնպէս Հայաստանի խիստ ձմեռը չէր

1. Կաղ. 39։ — 2. Թիր. 146։ — 3. Եւթ. Գ, 12։ Սոփ. Բ, 133, ևն։ — 4. Մանդ. 27։ — 5. Անդ՝ 93։ Կոր. 27 ևն։ — 6. Աստ՝ 91։ — 7. Ագթ. 42, 626։ — 8. Աստ՝ հմր. 8։ — 9. Անդ. և Գաւր. 300։ — 10. Cabr. *Ecole*, 1732–33.

ներեր անպատսպար վայրերու մէջ հաւաքումը նոյն իսկ ցերեկը միայն։ Արդէն ըստ Եղիշէի՝ քահանայք առանձնական դպրոցները կը բանէին յայտնապէս «ի տունս իւրեանց[1]». ուրեմն ոչ փողոցաց մէջ։ Այսու հանդերձ անկարելի չէ՝ որ ամառ ժամանակ ուսումը բացօթեայ աւանդուէր ջերմութեան պատճառաւ։ Յայտնի է՝ զոր օրինակ՝ Փարպեցւոյն վարդապետելն «ի հրապարակս և ի փողոցս»[2], և այլուր՝ «ի մէջ բազմամբոխ հրապարակաց[3]», որոց հաւանօրէն կը հետևէին նաև մանկանց ուսուցիչները։

6. — Աշակերտք իրենց հասակին ու զարգացման աստիճանին համեմատ կը բաժանուէին դասերու[4] կամ խմբերու, որոց զատ զատ կը խօսէր ուսուցիչը։

Ամէն դպրոց իւր առանձին վարիչն ունի՝ որ դպրապետ կը կոչուի, իբր գլուխ դպրաց կամ աշակերտաց։ Տրդատ իւր ժողովել տուած մանկանց բազմութեան վրայ կարգել կու տայ «հաւատարիմ դպրապետս», կ'ըսէ Ագաթանգեղոս[5]։ Ոսկեբերանի թարգմանիչը նոյն բառը կը գործածէ՝ ուր մեկնիչը Հրէից ժողովուրդը նմանեցնելով

1. Եղիշ. 40. — 2. Փրպ. 604. — 3. Յճխ. 110. — 4. Կոր. 9. Ագթ. 626. — 5. Ագթ. 626.

մանկանց՝ կ'ըսէ. «որոց դպրապետ ի վերայ զՄովսէս կացոյց» Աստուած[1], ուր յոյնը «քերականագէտ» (գրամմատիկատէս) կ'ըսէ, և կը նշանակէր տարրական դպրոցի ուսուցիչ[2]։ Նոյն թարգմանիչը վարդապետ ալ կը կոչէ (յն. դիդասկալոս = վարժապետ), ակնարկելով նոյն Մովսէսի և ուրիշ դպրապետաց[3], գործածուած Փաւստոսէ ևս[4]. և որ ընդհանուր իմաստով կը նշանակէ և կը կոչուի նաև ուսուցիչ[5]։ Դպրապետն իւրաքանչիւր դպրոցի մէջ մէկ հոգի կը լինէր. և ամենայն ինչ էր հոն։ Ս. Մեսրոպ ի Մելիտինէ տարած իւր բազմաթիւ մանկանց վրայ զՂեւոնդ միայն կը թողու «գլխաւոր աշակերտացն[6]»։ Բայց դպրապետին լուծը թեթեւցնելու համար՝ զարգացած աշակերտները կ'օգնէին անոր՝ նորեկ մանկանց ուսուցման մէջ, կ'աւանդէ Ոսկեբերան[7]։

Հետաքրքրական է Աղուանից Վաչագան թագաւորն Ե. դարուն, — որոյ օրինակը մեր միտքը կը տանի նաեւ Հայաստանի վարժարանները, — որ դպրոցներ կը հիմնէ. և ինքն իսկ, կ'ըսէ Կաղանկայ-

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569։ — 2. Cabr. 1736։ — 3. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569, 570, 624։ — 4. Փաւս. 66։ — 5. Ցհխ. 126։ — 6. Կոր. 16։ — 7. Ոսկ. Թղթ. Ա, 624։

տուացին, «Նստեալ ի դպրոցատանն», կախարդաց ու քրմաց զաւակներն իր շուրջ կը չարէր՝ «բակ առեալ բազմութեան յոյժ»․ ոմանց ձեռքը գրուած մը կու տար, ոմանց պնակիտ, և ամենուն միանգամայն կը հրամայէր «մեծաձայն կարդալ»․ և ինք, կը յարէ պատմիչը, աւելի կ'ուրախանար այդ տեսարանէն՝ քան թէ մեծ աւար մը ձեռք բերած լինէր[1]։ Այդ միաբերան կարդացնելու սովորոյթն անտարակոյս մեր քով ալ կար։

Բայց սովորական էր, մանաւանդ թէ ստիպողական, յատկապէս սկսնակաց համար՝ առանձին կարդացնելն ալ։ Ի սկըզբան, կ'ըսէ Մանդակունին, անոնք երբ դեռ գրին անունն անգամ չէին կարող կրկնել, «խեցխեղեփոք» կամ կխա՜նչին գրերով ու «կխանուն և բեկբեկելով» կ'արտաբերէին, մինչև որ վարժէին․ և «ապա գիր զգրոյ կախելով՝» սկսէին ուղիղ կարդալ զհեգենայն[2]։

Ագուանից պատմիչը յիշեց պնակիտը, որ ծանօթ էր նաև ոսկեդարեան լեզուին մէջ, ու շատ յաճախ յիշատակուած Ոսկեբերանի թարգմանչէն[3]․ և կը ծագէր

1. Կաղ. 39։ — 2. Մանդ. 27։ — 3. Ոսկ. Մաթ. Ա, 167, 168, 170. Թղթ. Ա, 570։

յունարէն պինակիդիոն հոմանշէն, որ էր քառակուսի փոքր տախտակ մը փայտեղէն, ծածկուած մոմի խաւով մը[1]։ Ասոր վրայ կը գծէին գրչաւ, որոյ մէկ ծայրը սուր էր ու կը գործածուէր գրելու, և միւսը բութ՝ գրուածը ջնջելու։ Ասոր կ'ակնարկէ Եփրեմ բացատրութեամբս. «Գծել և քերել ի քարտին կամ ի մոմի»[2]։ Պնակոտին վրայ առաջին անգամ ուսուցիչը կը նշանակէր գաղփաղփեան, կ'ըսէ Ոսկեբերան[3], — ինչպէս հասարակօրէն կը կոչուէր այդ դարուն այբուբենը մեր լեզուի մէջ[4], որ և նշանագիրք[5], գիրք[6] կամ գիր[7], գրեան[8], տառք[9] կամ դպրութիւն[10], — և մանկունք կը սկսէին նախ ձևերը կամ «զնշմարանս գրոյն» ուսանիլ[11], մինչև որ կարդալ սովրէին։ Եւ երբ սերտէին նախկին գրածը և կամ «եղծանէին», կը ջնջէր զայն ու նոր բան կամ նախ-

1. Cabr. 1754. Փիլ. Մնգ. 497. «մոմ է ի պնակիտան՝ որ գիրքաւ փխրի»։ — 2. Եփր. Գ, 104։ — 3. Ոսկ. Թղթ. Ա, յն. 569. տախտա, տարերք կամ տառք։ — 4. Ոսկ. Մատթ. Բ, 710, Կոր. 8. Մանդ. 27, ևն։ — 5. Կոր. 8, 9, 10 ևն. Փրպ. 35-39, 41. Խոր. Գ, ծբ, ծգ, ծդ։ — 6. Ոսկ. Մատթ. Ա, 168. Մանդ. 27։ — 7. Փրպ. 41, 42, 44. Խոր. Գ, ծգ։ — 8. Փրպ. 41, 42։ — 9. Խոր. Գ, ծբ. Փիլ. և Թրկ. ի Հյկզ։ — 10. Խոր. Գ, ծբ։ — 11. Ոսկ. Մատթ. Ա, 168.

կինը վերատին կը գրէր[1]։ Յետոյ կը նըշանակէր «անուանս», զորս աշակերտաց ալ գրել կու տար. և եթէ տեսնէր՝ թէ «չարաչար գրեալ է»[2], և կամ «այլ ընդ այլոյ խանգարս և կամակորս»[3], որ է իրենց ուզածին պէս, բարկութենէն երբեմն պնակիտը գետին կը նետէր ու կը բեկանէր, որոյ համար մանկանց հայրերը չէին անգամ սրտմտիր[4]։

Պնակիտը կը գործածուէր այբուբենի և նախնական ընթերցման վարժութեան. յետ որոյ ուրիշ ուսմանց համար՝ աշակերտաց ձեռքը կու տային «գիրս». և եթէ աշակերտ մը վարանէր կարդալ անկից բան մը, ուսուցիչը կը յիշեցնէր՝ թէ «և ի պնակիտան նոյն կայր»[5], նորոգելով անոր դիւրամոռաց յիշողութիւնը։

Յետ «տալոյ զուսումն» աշակերտաց, որ է դաս տալու, անոնք պարտական էին «համարս տալ». և դպրապետը կը սկսէր մի առ մի «խնդրել զհամարս» անոցմէ։ Եւ որպէս զի աւելի քաջ վարժէին գրին և իմաստին, փոխանակ կարգաւ յառաջանալու՝ «ցան աստ անդ հարցանէր», որով և անոնք «ցան աստ անդ

1. Ոսկ. Մտթ. Ա, 168, — 2. Ոսկ. Թղթ. Ա, 570, — 3. Ոսկ. Մտթ. Ա, 168, — 4. Ոսկ. Թղթ. Ա, 570, — 5. Անդ.

պահանջէին» կամ «հարցանէին»[1] (կրաւ.), այս ինքն խառն ի խուռն կը հարցուէին։ վա՜յ անոնց որ «չտային համարս». անոնց բաժինն էր «գան ըմպել[2]», այն է ծեծ ուտել։

Առ այս՝ մեր քով կը գործածուէր մտրակ կամ խարազան, որով Մանուէլ Մամիկոնեան տանջեց Արտաւազդ պատանւոյն գլուխը, որ կ՚ուզէր պատերազմի երթալ իրեն հետ[3]։ Եզնկայ մէկ բացատրութենէն կը հասկանանք՝ որ մտրակը դպրոցին պատէն կախուած կը մնար միշտ, որպէս զի աշակերտք տեսնէին և զգոյշ զտնուէին։ Դիւահարութիւնը, կ՚ըսէ, «իբրեւ զմտրակ կախեալ ի մեծի տանն՝ ցուցանէ Աստուծոյ տեսչութիւն. զի հայեցեալ ընդ այն բազմաց՝ ամփոփեսցին և մնասցեն երկիւղիւ ընդ Աստուծոյ հնազանդութեամբ[4]»։ Դպրոցէն զատ ո՞ւր կարելի է որոնել աշխարհի հետ համեմատուած «մեծ տունը». և անկից դուրս ո՞ւր և զորո՞նք հնազանդեցնելու համար կրնար կախուիլ երկեցուցիչ մտրակը։

Կը պատահէր՝ որ մանուկը խեռութիւն գործէր դպրոցին մէջ. այն ժամանակ հե-

1. Անգ. յն. «ցրիւ հարցանէր»։ — 2. Անգ. յն. «պատուհասիլ»։ — 3. Փաւս. 253։ — 4. Կողբ. 84։

տեսնալ հնարագիտութեան կը դիմէին։ Հայրը կ՚երթար ու «սպառնայր» պատժել զայն չարաչար կամ «սպանանել»․ և ուսուցիչը կը միջնորդէր և իր վրայ կ՚առնուր անոր ուղղութեան հոգն՝ ըսելով․ «Զիս թող, յայսմ հետէ ես եմ երաշխաւոր[1]»։ Եւ մանուկը կը վախէր ու կը հպատակէր ուսուցչին։ Հակառակ այսպիսի հնարից՝ եթէ մանուկը «չահ ինչ անտի ոչ շահէր», շատ անգամ կը մեղադրէին ուսուցիչը, և դպրոց փոխել կուտային[2], յուսալով՝ որ նոր ուսուցչին քով աւելի պիտի զարգանար։

Համարձակութեամբ խառնեցի մեր բարուց հետ Ոսկեբերանի տուած յունական տեղեկութիւնները, արդէն կէս մը հայացած Թարգմանչէն․ նկատելով ոչ միայն անոնց ժամանակակցութիւնը, այլ նաև Հայոց և Յունաց կրթական սերտ առընչութիւնը, զոր պիտի նկատենք Դ գլխոյս մէջ, և որ կը պահանջէ դպրոցական կարգերու նմանութիւնն ալ անոնց միջև։

7․ — Ղազար Փարպեցին՝ Մեսրոպայ ամբողջ կրթական գործունէութեան արդիւնքը կը համառօտէ հետագայ բացա-

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 570, 571. — 2. Ոսկ. Մտթ. Ա, 167.

տրութեան մէջ. «Կարգեցան վաղվաղակի յայնմ հետէ դպրոցք հօտին ուսմանց, բազմացան դասք գրչաց՝ եւեւելս առնելով զմիմեամբք»[1]: Ի՞նչ բաներ ուսան և գրեցին այդ գրիչները, զորս չենք կրնար անշուշտ իմանալ գրչագրաց սակական օրինակողներ, որոց մէջ մրցակցութեան տեղի չէր կարող լինել:

Թարգմանչաց դպրոցները կը տարբերէին նախորդներէն՝ իրենց ուսումնական ծրագրով: Նախ՝ առաջնոց յոյն և ասորի լեզուաց կը յաջորդէ հոս հայ նորագիւտ նշանագիրն ու տոհմային լեզուն, ինչպէս ընդարձակօրէն տեսանք վերև. «Քանզի ամենայն անձն, կ՚ըսէ Փարպեցին, յորդորեալ փափաքէր յուսումն հայերէն գիտութեան»[2]: Իսկ որ և է օտար լեզուի ուսուցման չենք հանդիպիր հիմայ. որովհետև անոնք Հայաստանէն դուրս պիտի ուսուցուէին այնուհետև, որոյ մասին յաջորդ գլխոյն մէջ:

Ի՞նչ էր անոնց ուսուցած հայերէնը:

Ոչ անշուշտ նորակերտ լեզու մը, ինչպէս եղան կարծողներ[3], ոչ ալ ռամկական ուրոյն գրական բարբառ մը: Այլ ժամա-

1. Փրպ. 47. — 2. Նոյն՝ 42. — 3. Բզմ. 1906, 245–6.

նակի խօսուն լեզուն՝ որ կ՚ապրէր Հայաստանի քաղաքական ու կրօնական կեդրոնին մէջ, և կը զանազանէր գաւառականներէն՝ որոց ակնարկեցի[1]. և որ հասած է մեզ Թարգմանչաց Թողած մատենագրութեան մէջ։ Այս պարագայն կը հաստատուի հետեւեալ փաստերով։

ա. Մեսրոպայ հայ գիրը հնարելու նպատակն էր՝ հայ ժողովրդեան ձեռքը տալ ս. Գիրքն «իւրեանն ձայնիւ», և ոչ մուրացածոյ բարբառով՝» ինչպէս ասորերէնն էր, ուսկից ժողովուրդը ոչինչ կը հասկանար[2]. և երկու կտակարանք Թարգմանուելով՝ «հայաբարբառք հայերենախօսք գտան»[3]։ Ուրեմն անոնց լեզուն հասարակաց էր։ — բ. Մարդիկ կը մատենագրեն՝ ժողովրդեան խօսելու համար. պիտի հետեւային նպատակէն, եթէ խօսէին հասարակութեան անիմանալի և կամ դժուարին լեզու մը. հետեւաբար Թարգմանչաց բարբառը ժողովրդեանն էր։ — գ. Ե դարը տառից գիւտէն յառաջ չէր կարող երկու լեզու ունենալ, մին խօսուն և միւսը գրաւոր. զի գրաւորը չկայ առանց գրին. և մի և նոյն շրթանց վրայ չէին կարող երկու տեսակ հայերէն ծաղկիլ և ապրիլ։ — դ.

1. Աստ՝ 96։ — 2. Փրպ. 36։ — 3. Կոր. 13։

Ոչ ալ յետ տարից գիւտին կարելի էր նոր հայերէն մը ստեղծել. զի լեզուները բնախօսական օրէնօք կը փոփոխուին հանդարտօրէն՝ ժամանակի ընթացքին մէջ, և ոչ թէ յանկարծակի։ — ե. Ս. Մեսրոպ հազիւ գիրը կազմեց՝ անմիջապէս ս. Գրոց թարգմանութեան ձեռնարկեց[1]. և իւր թարգմանութենէն կան նշխարներ ընտիր հայերէնով, ինչպէս Մնացորդաց գրքերը՝ հրատարակուած Գր. Խալաթեանէ, և այլք. հետևաբար Մեսրոպ ոչ ժամանակ և ոչ պէտք ունեցաւ վերածելու կամ կոկելու խօսուն բարբառը, այլ ուղղակի զայն գրեց։ — զ. Գողթան երգերը, հաւաքուած ժողովրդեան բերանէն, նոյն գրաբարով շարադրուած են։ — է. Գրաբարի զանազանութիւնն ալ՝ թարգմանչաց գրչին ներքեւ՝ ուրիշ նշան մ'է անոր կենդանութեան, որով անոր մէջ մտեր է գրողին անհատականութիւնը՝ գաւառական թեթև տարբերութեամբք հանդերձ. ապա թէ ոչ՝ միաձոյլ լեզու մը պիտի լինէր՝ առանց հոմանշերու, առանց սեպհական ոճերու և քերականական այլազան ձեւերու, որոնք ապրող լեզուի ձիրքեր են։ — ը. Խորենացին կ'ըսէ՝ թէ ուզեր է յօրինել իւր

1. Կոր. 10։

պատմութիւնը «հասարակաց խօսք»[1], զոր սխալ է հասկնալ ժողովրդեան բարբառ՝ տարբեր ազնուականէն[2]. զի իր գրածն արդէն ընտիր գրաբարն է. այլ կ'իմանայ պատմական ոճը, ինչպէս կը զգացնէ՝ յարելով. «որպէս զի մի երևեսցի (ընթերցողն) ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ»[3]:

Մեզ հասած այդ գրաւոր ու կենդանի հայերէնն էր ուրեմն՝ որ կ'իշխէր մեսրոպեան դպրոցաց մէջ:

Կարգով երկրորդ՝ բայց կարևորութեամբ առաջին՝ զոր կ'ուսանէին, ս. Գրոց հմտութիւնն է, զոր Կորիւն կ'որակէ՝ «գիտութիւն Աստուծոյ» և կամ «շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ» բացատրութեամբ[4], որոյ համար իսկ հնարուած տեսանք տառերը. և որոյ մէջ մեր աւազանելոյն անգամ «ի մանկութենէ» սնած հմտութիւնը ցոյց տուի կանխաւ[5]:

Յոյն և լատին դպրոցաց մէջ կը մշակուէր՝ թէ հեթանոսութեան ժամանակ և թէ այդ շրջանին՝ քերականութիւնն ալ, որոյ մեր մէջ ևս գոյութեան ապացոյցներ

1. Խոր. Գ, ա: — 2. Բզմ. 1906, 245: — 3. Խոր. Գ, ա: — 4. Կոր. 13: — 5. Աստ՝ 54, 56–7:

չէն պակսիր, կապուած հայերէնի ուսման հետ։ Եւ նախ Դիոն. Թրակացւոյ քերականին հայացումը, որ իմ համոզմամբ կատարուած է Ե դարուն կիսէն կանուխ. և ասոր ապացոյց են զուտ ոսկեդարեան հայ անուանք՝ որ կը բովանդակուին հոն, ինչպէս Մանէճ, Արտակ, Բարգէն, Կորիւն, Մաշտոց, Մանուէղ, և Աւետարանի Բաներեգէս անուան թարգմանութիւնը Զայն գոչման, փոխանակ բնագրին Որդի որոտման ձեւին. ազատութիւն մը՝ որ յատուկ էր ոսկեդարեան թարգմանչաց, երբ Ս. Գրոց թարգմանութիւնը տակաւին չէր ընտանեցած ամենուն։ Այդ քերականութիւնը բառացի թարգմանութիւն մը չէ, այլ ազատ և յարմարած հայ լեզուին, որով և Հայոց գործածութեան համար, և առաւելապէս դպրոցաց։ Նոյն քերականի մեկնութիւնը տուած են յետոյ Դաւիթ անյաղթ, Մովսէս քերթող և այլք[1], որոցմէ երկուքը գուցէ իրենց աշակերտութեան ժամանակ իսկ հմտացան անոր։

Արեւմտեայք կ'ուսուցանէին խնամով ճարտասանութիւնն ալ[2], նոյնպէս և բիւզանդացիք[3], որ անծանօթ չէ նաև մեր

1. Զարբ. Դպր. 322, 387. — 2. Cabr. *Ecole* 1778–82 են. — 3. Ոսկ. Թղթ. Ա. 569.

քով։ Կորիւն խօսելով Մեսրոբեանց ի Մարս կատարած առաքելութեան արդեանց մասին, կ՚ըսէ՝ թէ իրենց աշակերտները՝ «պարզախօս ճեմարանի՝ կրթեալս աստուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կացուցանէին»[1]։ Պատմիչս ակնարկել կը թուի սրբազան պերճախօսութեան, որոյ մէջ կը փայլէին այդ շրջանին եկեղեցւոյ վարդապետներէն ալ շատեր, Բարսեղ, Ոսկեբերան, Գր. Նազիանզացի և այլք. և մեզմէ՝ Յոհան Մանդակունի, աշակերտ մեսրոբեան դպրոցաց և յետոյ կաթողիկոս, որ թողուց իր գեղեցիկ ճառերը՝ տպագրութեամբ ալ ծանօթ։ Ստ. Ասողիկ կ՚ուզէ՝ որ Եզրաս Անգեղացին, զոր կը համարի աշակերտ Խորենացւոյն, պերճախօսութեան ուրոյն դպրոց մը բացած լինի. «Զդաս ճարտասանից բազմացուցանէր»[2]։ Յաղագս պիտոյից գիրքը, վերագրուած Խորենացւոյն, խնդիր չէ՝ ինքնագի՞ր թէ թարգմանաբար յօրինեալ, և Դաւիթ Անյաղթի Սահմանք իմաստասիրութեան՝ ճարտասանութեան դասեր տուին Հայոց աշակերտութեան։

Երգն ու երաժշտութիւնն ալ մասն էին արևմտեայց ուսումնական ծրագրին[3], որոյ

1. Կոր. 12. — 2. Ասող. 83. — 3. Cabr. 1747.

ձայնականին գոյութեանը նաև մեր քով՝ ունինք նշմարանք մը. և նոյն ինքն Խորենացւոյն վերոյիշեալ վկայութիւնը[1], որոյ համեմատ մեսրոբեան դպրոցաց աշակերտաց մէջ հաւաքած էին նաև մանուկներ «փափկաձայնս և երկարոգիս», որ է երկար շնչով. յատկութիւնք՝ որ կարևոր էին երգեցողութեան համար միայն, և ոսկական գիտութեան աւելորդ:

Այս շրջանիս մէջ ալ յոյն հեթանոս մատենագրութիւնը վտարուած կը թուայ հայ դպրոցէն: Եզնիկ կը գրէ «յոյն իմաստնոց» հակառակ. և մեր թարգմանիչք կը հրաժարին հեթանոս հեղինակները հայացնելէ:

8. — Տեսանք՝ որ Դ—Ե դարուց մեր աշխարհիկ դպրոցներն արդիւնք էին հոգեւոր առաջնորդաց ձեռներիցութեան, և միանգամայն թագաւորաց պաշտպանութեան ու գործակցութեան: Հետևաբար Արշակունեաց գահուն կործանմամբ՝ պիտի ջնջուէին հասարակաց դպրոցներն ալ: Չենք կարող ըսել ճշդիւ՝ թէ ե՞րբ փակուեցան անոնք: Գիտենք՝ որ Վարդանանց օրով արդէն սկսած էին առանձնական դպրոցները[2]: Եւ պատերազմն ինքնին վեր-

1. Ատ՝ 98. — 2. Ատ՝ 124.

ի վայր պիտի ընէր հայ աշխարհը, առանց հետքը թողլու նախկին բարեկարգութեանց, որոց չէին կարող նպաստել Խորենացւոյն թուած չարիքները. «յօտարութիւն վտարումն ազատաց, և անթիւ նեղութիւնք ռամկաց, առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց, աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց», որոնք միանգամայն կուտեցան Հայոց գլխին[1]:

Աղոր հետ կը ծաւալի ներքին չար նախանձն ալ ուսումնականաց դէմ, որ կը խցէ զարգացման ամէն ճանապարհ, և որոյ մասին պիտի խօսինք յետոյ[2]: Վերջապէս՝ երկրին այդ ապականութիւնը և գրչի մըշակաց հալածանքն ու վարատումը՝ ոչ մէկ երաշխաւորութիւն կ'ընծայեն մեզ դպրոցաց գոյութեանը 451 չարաշուք թուականէն յետոյ:

Մասնական ու տեղական հանգամանք մ'ունէր գեղեցիկ ձեռնարկը Սմբատ Բագրատունւոյ, որ Պարսից Խոսրով Բ թագաւորէն (590–627) մարզպան կը կարգուի Վրկանայ: Եւ իր սահմանաց մէջ՝ Թուրքաստանի անապատին քով՝ կը գտնէ Հայաստանէ գերեալ ժողովուրդ մը, որ «զլեզու իւրեանց մոռացան, և դպրութիւն

1. Խոր. Գ, կը: — 2. Աստ՝ գլ. Զ:

նուագեալք», ու մնացած՝ առանց քահանայի։ Ազգասիրական հոգիէն տարուած՝ ճիգեր թափեց հոն, որով «հաստատէին ի հաւատս և ուսանէին դպրութիւն (գիր) և լեզու». և անոնց քահանայ մ'ալ առաջնորդ կը կարգէ[1]։ Յայտնի է՝ թէ բարւոքումս կատարեց հասարակաց դպրոցի մ'օժանդակութեամբ։

Յետոյ կը յաջորդէ արաբական տիրապետութիւնը, որ նոյնպէս ժխտական տարր մը կը հանդիսանայ մեր կրթական գործին։ Կը կանգնի Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ պատերազմներով զբաղած, չի կրնար ուշ դարձնել ժողովրդեան մտաւոր զարգացման։ Արծրունիք նոյնպէս կը փառաւորուին թագով, և Վասպուրականը կը լեցնեն իրենց գրօսանաց տաճարներով, բայց երբեք չեն խորհիր դպրոցներ հիմնել։ Զայս կը հաստատէ և Գրիգոր Մագիստրոս, որ նկարագրելով արաբական քաղաքակրթութիւնը, և գիտութեանց բարգաւաճման համար անոնց ի գործ դրած հնարքներն «ի վարժարանսն և ի դպրոցսն», կը յարէ. «Զոր այժմ մերոյս սակաւ ինչ խափանեալ, Յունաց ասեմ և մերոյս ազգի, եթէ ի

1. Սեբ. 96-7.

ծուլութենէ և ելթէ յառաջնորդաց մերոց քամահելոյ՝ յարուեստից յայս կաղացեալ եմք », որ են աստեղաբաշխութիւն, երկրաչափութիւն և բժշկականութիւն. և կը զարմանայ՝ թէ «զիա՞րդ յերաժշտականէն ամենեւին պակասեալ գտանիմ »։ Կը յիշէ իւր ջանքերը ճարտասանութեան ու քերականութեան վրայ, «զոր մեր բազում փոյթ յանձին կալեալ, ի պարսկականէն և յիամայեցականացն ժողովեալ զսա (որ է քերականութիւնը), և (ի) մերոցն ծերոց, արծարծեցաք վերստին »[1]։

Կ'անցնինք ի Կիլիկիա, Շնորհալւոյն օրերը (ԺԲ դար), ուր նոյն հայրապետը կը գրէ « խրատ ուսումնականաց մանկանց »[2], և անոր մէջ ստէպ կը յորդորէ զանոնք ուսումնասիրութեան, առանց բնաւ յիշելու դպրոցները. ասկից կը հետևի՝ որ անոնք հոն ալ դեռ գոյութիւն չունէին, այլ կ'ուսանէին առանձնական դասատութեամբ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ։ Արդէն նոյն հայրապետն առ Մանուէլ կայսր թղթին մէջ աւելի յայտնի կերպով կը հաստատէ զայս՝ ըսելով. «Ո՞ւր մեր վարժարանք ի թագաւորական պատրաստեալ հրամանաց, և կամ յոյս փառաց և

1. Մագ. Թղթ. Հագճերգ։ — 2. Ձայն. 341-50։

պարգեւաց յառաջացելոյն յիմաստս»[1], անհարկելով բիւզանդական դրութեան։

Ռուբինեան թագաւորութեան օրով առանձնական ուսումը շատ զարգացած է ի Կիլիկիա, բայց դպրոցները տակաւին կը պակասին. այնպէս որ Լեոն Գ., որ նոյն տոհմէն ամենէն ուսումնասէր թագաւորն եղաւ, սնած առաքինի թագուհւոյն՝ Զապէլի գրկաց մէջ, մասամբ դարմանելու համար այդ թերին, Մեծքար կոչուած մենաստանին մէջ «տուն կարգեաց վարդապետաց՝ վասն վարժելոյ զմանկունս», կը գրէ Սամուէլի շարայարողը 1272ին[2]։ Թէ ո՛րքան տեւեց այդ վարժարանը, չենք գիտեր։

Նման փորձ մը կատարուեցաւ՝ ուրիշ պսակաւորի մը ձեռքով՝ նաեւ Ջերմաղբիւր վանքին մէջ, ուր 1328ին յիշատակագիր մը կ'ըսէ. «Է՛ այժմ դասատուն կարգեալ ի թագաւորէն Հայոց չորրորդ Լեոնի, և թագադրին և պայլին Հայոց Աւշնի տեառն Կոռիկոսայ»։ Եւ վկայողս է կրակացի Յակոբ վարժապետ[3], որ այդ ժամանակ տեղւոյդ ուսուցիչն էր։ Այդ երկու դպրոցներն ալ մասնական գործեր էին, և անբաւական ազգին պիտոյից։

1. Ընդհ. 111։ — 2. Սամ. 152։ — 3. Սիս. 547։

վերջին թուականէն 47 տարի յետոյ կը կործանէր Ռուբինեանց գահն ալ, իր հետ տանելով հանրային կրթութեան ամէն հետք։

Նոյն հարստութեան օրով աւելի բախտաւոր չէր արեւելեան Հայաստանն ալ, ուր Յհ. Երզնկացին կը գանգատէր՝ ըսելով. «Յոյժ սրտաբեկեալ խոցիմ՝ յորժամ տեսանեմ զազգս մեր անփոյթ արարեալ զիմաստասիրական ուսմանց և զհմտութենէ արհեստից բանականաց»[1]։

Բայց ի՞նչպէս մեկնել Մխիթար Գոշի վարմունքը, որ կանոնական գլուխ մը կը բանայ Դատաստանագրոց մէջ՝ «Յաղագս դատաստանաց մանկանց ուսուցողաց», և կը սահմանէ՝ թէ «ոչ է պարտ վարձու զմանկունս ուսուցանել», ուզելով որ որբոց ամենայն ինչ ձրի լինի. իսկ այլոց՝ կերակուր և զգեստ միայն հոգան ծնողքը, որոնք եթէ կարողութեան տէր են, «ըստ իւրեանց յօժարութեան ընծայ ուսուցողացն տացեն». և աղքատներէ ոչ ինչ պահանջեն, կ'ըսէ[2]։ Հաւանական չէ՝ որ այդ «ուսուցողք» առանձնական դպրոցաց դասատուներ լինին, որոնք ոչ պարտք և ոչ հնարաւորութիւն ունէին ձրի ուսու-

1. Հյպտ. 551. — 2. Դատ. ՄԻԳ.

ցանելու, կերակրելու և զգեցնելու որբերը։ Զատ էն նաև ժառանգաւորաց «Վարդապետանոցէն», որոց մասին առանձին գլուխ մը կը խօսի հեղինակս[1]։ Կը հետևի՝ որ հասարակաց դպրոցներ կային զէթ Գանձակի կողմերը, ուր կ'իշխէին Հաթերք գրեթէ զօրաւոր տեարք, որոցմէ Վախտանկի կը նուիրէ Գոշն իւր Դատաստանագիրքը. և կամ Զաքարէ և Իւանէ իշխանաց ընդարձակ տիրապետութեան ներքև, որոց նոյնպէս մտերիմ էր օրէնսգիրս, քան թէ գրած կարծել կանոնդ ի նախատեսութիւն անստոյգ ապագային։

Բայց այնուհետև հայ բնիկ հողին վրայ չեն յիշուիր հասարակաց վարժարանք, մինչև իբր ԺԷ. դարու սկիզբները, ուր կը հանդիպինք դարձեալ անոնց՝ Հայաստանի արևելեան կողմերը, արդիւնք Մովսէս (յետոյ կաթողիկոս) և Պօղոս վարդապետաց, որոնք քարոզութեամբ կը շրջէին երկրէ երկիր, կ'ըսէ Առաքել, և «վասն հաստատութեան հաւատոյս և կրօնիցս մերոց հաստատեցին դպրատուն ի պատշաճաւոր տեղիս» Աստապատի և Շոռոթի մէջ, «զի ի շրջակայ գեղօրէից անդր ժողովեցին մանկունք առ ի յուսումն»։

1. Դատ. Գ.

Ագուլիսի մէջ ալ, կը յարէ, «հաստատեցին դպրատուն», և Անդրէաս քահանայն «ի վերայ մանկանցն դպրապետ» կը կարգեն. ուր կը հաւաքուէին յիսուն կամ վաթսուն մանկունք, և «տէր Անդրէասն էր վերակացու» անոնց, և կ՚ուսուցանէր «զուսումն հասարակաց մերս եկեղեցւոյ», որպէս զի դպրութեան գործն ալ կատարէին հոգևոր պաշտամանց մէջ։ Այս պատճառաւ «ածելեալ էին կուլակք մանկանցն», ինչպէս սովորութիւն էր այն ժամանակ կղերականաց։ Շահաբբաս, որ 1617ին կ՚այցելէր յԱգուլիս, և կղերն ու յիշեալ մանուկներէն ընդ առաջ գնացին իրեն, տեսնելով կուլակները, համարեցաւ թէ ածելեր էին տգեղցնելու համար, որպէս զի Շահը չյափշտակէր անոնցմէ. և բարկացած՝ սպաննել տուաւ զտէր Անդրէաս[1]։

Այդ շրջանին Նոր Ջուղայի մէջ ևս կ՚երևին դպրոցներ, և բաւական ալ զօրաւոր, դատելով Զաքարիա սարկաւագի վկայութենէն, որ խօսելով համանուն վարդապետի մասին, կ՚ըսէ՝ թէ Ջուղայեցւոց գաղթին ժամանակ (1606ին) դեռ մօրը գիրկն էր։ Եւ երբ զարգացաւ, ծնողքն «եդուն զնա յուսումն դպրոց առ Ջուղա-

1. Առաք. 273-4 էջ.

յեցին». և որովհետև շատ արագամիտ ու ջանասէր էր քան միւս ուսումնակիցները, «փութով ուսաւ զսաղմոս և զշարական. և ապա զառաքելական և զմարգարէական մատեանն, և զաստուածաշունչ գիրսն բովանդակ։ Ուսաւ և գիր բոլոր և նօտր։ Գիտէր հինգ ազգաց լեզու. այսինքն՝ հայերէն և տաճկերէն, պարսկերէն և գաւրերէն[1] և հնդկերէն»[2]։ Այսպէս բարդ էր այդ դպրոցաց ծրագիրը, եթէ համարինք՝ որ այդ բոլորը հօն ուսաւ, և ոչ մաս մը յետոյ առանձինն։

Յովհաննավանից մէջ ալ յետոյ նոյն Զաքարիա վարդապետը, որ 1637ին առաջնորդ կը կարգուի հօն, ուրիշ բարեկարգութեանց հետ «հաստատեաց և դըպրատունս, կը գրէ յիշեալ պատմիչը, և զնուաստութիւն իմ կարգեաց ուսուցիչ մանկանցն». որով կ'իմանանք՝ թէ վարդապետանոց չէր այն։ Կը բերէ հօն ջուղայեցի Սիմէոն վարդապետն ալ, որ կ'ուսուցանէ մանկանց «արհեստ արտաքնոց», այսինքն ոչ սրբազան ուսումները. և իլովացի Նիկողայոս վարդապետը, որ «ուսոյց զերաժշտութիւնն»[3]։

1. Լեզուն Գաւրի ազգին, որոց մասին կը խօսի Գաւր. 353։ — 2. Զաք. Գ, ժզ։ — 3. Անդ։

Այժմու մեր ազգային կամ թաղային դպրոցաց նախագաղափարն է՝ զոր կը տեսնենք այդ վերջին շրջանի ցանցառ ուսումնարանաց վրայ, որոնք կը բացուին անհատական ձեռնարկութեամբ և կը պահուին ժողովրդեան կամ մենաստանաց օժանդակութեամբ։

Միջին դարէն սկսեալ՝ կը փոխուին նաև ուսումնարանին, ուսուցչաց և դպրոցական գործոց հին կոչումները, ինչպէս տեսանք հոս, և աւելի ընդարձակօրէն պիտի տեսնենք յետոյ[1]։ Եւ դարձեալ՝ կը գտնուին հիմայ մի և նոյն վարժարանի մէջ քանի մը մասնագէտ ուսուցիչներ, հակառակ հին շրջանի սովորութեան[2], որով և աւելի օգուտ կը քաղեն աշակերտք։

Գ․ ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Եթէ ցանցառութեան հետ այնքան կարճ կը տևեն ու կը վերջանան ազգային կամ հասարակաց դպրոցները, սակայն անոնց կը յաջորդեն և մասամբ կը լեցնեն անոնց թերին՝ առանձին դպրոցներ, զորս ուսումնասէր ու բարեսէր անձինք կը բանան իրենց սեպհական տներու մէջ, ամփոփելով

1. Աստ՝ գլ. Ե. յօդ. Ա. — 2. Աստ՝ 102.

հոն այնչափ թուով մանուկներ ռամիկ դասակարգէն՝ որքան կրնար տանիլ իրենց բնակարանը։ Այսպիսի ուսումնարանաց տուած պտուղը բնականապէս տկար պիտի ըլլար, նկատելով որ անոնց կը պակսէր երկարատեւութիւնը, տարողութիւնը և յաճախ՝ ուսուցչաց մտաւոր հարստութիւնը։ Այս դպրոցաց թիւն անշուշտ քիչ չէր, դատելով անոնց յիշատակութենէն զանազան դարերու մէջ։

1. — Արշակունեաց թագաւորութեան անկմամբ՝ երբ կը փակուին հասարակաց դպրոցները, այդ ժամանակին արդէն կը սկսին առանձնականք, որոց հիմնող և ուսուցիչ՝ քահանայք են սովորաբար։ Զայս կը հաստատէ Եղիշէ, յիշեցնելով Պարսից հրամանը՝ թէ «քահանայք մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուսուցանել զժողովուրդս»[1]։

Յետոյ սոյն կարգի դպրոցաց բացումը կը տեսնենք նաև աշխարհականներէ։ Ժամանակաւ բաւական հին, — կ'ապրէր Ը դարուն, — և կանացի հանգամանքովն հետաքրքրական է Սահակդուխտ Սիւնեցի, քոյր նշանաւոր Ստեփանոս եպիսկոպոսի, որ ի մանկութենէ կուսութեան նուիրուած, կը բնակէր Գառնոյ Ձորակին այրի մը

1. Եղիշ. 40.

մէջ։ «Սա յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին», կ'ըսէ պատմիչը. և վարագուրի ետև նստած, — ուրեմն աշակերտք արական սեռէ էին, որոնց չէր ուզեր տեսնուիլ, — «ուսուցանէր զբազումս»[1]։

Ժ դարուն անուանի են իրենց բարեպաշտութեամբ ու բարեգործութեամբ՝ Գրիգոր Պահլաւունի և ամուսինը Շուշան, հաւ ու հանի ծանօթ Գրիգոր Մագիստրոսի, որ կը ներբողէ զանոնք, և անոնց պէսպէս գեղեցիկ գործերուն մէջ կը թուէ նաեւ «ուսուցանել զմանկունս, սնուցանել զորբս» և այլն[2]։ Որքան չքնիղ է՝ տեսնել այդ ազնուական ամոլը շրջապատուած մանուկներէ և ուսուցանել անոնց կարդալ ու գրել, մոռնալով աշխարհական փառքն ու գրօսանքը, որոնք պաշտօնապէս ալ պիտի հրաժարէր Շուշան՝ յետ ամուսնոյն մահուան, կրօնաւորական վիճակն ընդունելով։

Հայոց ՇԺԵ (1066) թուին գաղափարուած աւետարանին մէջ յէջմիածին, անոր գրիչը Գրիգոր քահանայ, Այրարատոյ Արկուրի գիւղէն, կը վկայէ՝ թէ «երկու եղբարքս Գէորգ և Գրիգոր՝ ի մանգական տիս աշակերտեցաք առ ոտս երանելի

1. Օրբ. 101. — 2. Մագ. Թղթ. 43.

տեառն Փիլիպպոսի, և որդւոց իւրոց Ստեփաննոսի և Սահակա, և ըստ սովորական բարեմտութեան իւրեանց եղեն մնուցիչք և ուսուցիչք մեր յոյժ բարերար կամաւք»[1]: Երեք հոգի ուսուցիչ երկու հոգւոյ՝ շատ էին այն ժամանակի համար: Յայտնի է ուրեմն՝ որ ադոնք իրենց տան մէջ դպրոց բացած էին, ուր միասին կ'ուսուցանէին. և յիշեալ երկու եղբարք յաճախեր էին հոն ուրիշ մանկանց հետ:

Շնորհալին, որ վկայեց հասարակաց դպրոցներու չգոյութեան[2], ընդ հակառակն կը հաստատէ իւր օրով ալ առանձնականաց գոյութիւնը, երբ խրատելով մանուկներն ուսումնասիրութեան, կը յորդորէ զանոնք՝ ըսելով.

«Ալ յիմաստնոց տուներն գնալ
Եւ յուսմանէ ոչ ձանձրանալ»[3]:

Իմաստնոց տներդ առանձին ուսումնարանք էին, որոց մէջ որոշ չափով դպրոցական կարգաւորութիւն մ'ալ կար, ըստ վկայութեան նոյն հայրապետին՝ զոր պիտի տեսնենք աւելի վար:

Իմ համոզմամբ՝ առանձնական դպրոց-

1. N. Arch. 1910, պրկ. 2, էջ 42. — 2. Ստ՝ 117. — 3. Զատ. 334.

ներ էին և անոնք՝ որ Թաթարաց Իլղան իշխանին օրով, պաշտպան քրիստոնէից, կը գտնուէին անոնց տիրապետութեան սահմանաց մէջ, յորս էին և Հայերը. և որոց կ՚ակնարկէ Վարդան՝ ըսելով. «Իւ-գոյր դպրոցս և ուսմունս մանկանց համար-ձակութեամբ[1]»: Նոյնը կը հաստատէ նաև ստորև մանկանց դպրոցները:

Այս կարգի դպրոցաց կ՚ակնարկէր Մով-սէս Երզնկացին ալ ԺԴ դարուն, երբ կը գրէր. «Զտղայն (յորժամ) եօթն ամաց լինի, յուսումն տուր»[2], ուր ուշագրաւ է դպրոց դրկելու տարիքն ալ:

1320ին Ստեփանոս կրակցի կը յիշա-տակագրէ՝ թէ դպրոց մ՚ունէր ի Կիլիկիա, տեղն անյայտ, յանձնած պաշտպանու-թեան «Թորոս Զաւտկայ՝ որդւոյ Ճաւֆրի, ընդ որոյ հովանեաւն հովանաւորիմ, կ՚ըսէ, և գրկացն կալանօք գրգանամք՝ ես և որ ընդ իս մանկունքն են ի յերկս իմաս-տից աստուածաշունչ տառից»[3]: Դիտելի է՝ որ ս. Գիրքն անոր աւանդած ուսման գլխաւոր մասը կը կազմէ:

Ստեփանոս Թոխաթեցի՝ 1601ին ոտր մը կը նուիրէ իր հանգուցեալ եղբօրը՝

1. Վրդ. Պտ. 149: — 2. Մով. Խրտ.: — 3. Սէտ. 547:

տէր Յակոբ քահանային, որոյ մասին կու տայ մեզ մեր նիւթին համար կարեւոր տողերս ալ.

«Սա ժողովէր զմանկունսն ի մի
Ջուջիմ տղայք աշակերտքն,
Ուսուցանէր զվարքս բարի,
Զգիրք և զսաղմոս, Յիսուս որդի»[1]:

Կատարելապէս մեր քննած դպրոցը, որոյ մէջ իր ուսուցած նիւթերն ալ յայտնի են. գիրք, որ աստուածաշունչն է, Դաւթի սաղմոսները, և Շնորհալւոյն քերթուածներէն մին՝ որ կը սկսի «Յիսուս որդի» բառերով: Ասկից յայտնի է՝ որ այս կարգի դպրոցաց ուսման ծրագիրն էր գիր սովրեցնել, քանի մը ծանօթ օգտակար գրքեր կարդացնել ու հասկացնել, և քիչ մ'ալ հոգևոր երգեցողութիւն, ինչպէս կ'ընէր Սահակդուխտ:

Այս վկայութիւնք միանգամայն կը համոզեն զմեզ՝ թէ ամէն ժամանակ եղեր են մեր ազգին մէջ առանձնական դպրոցներ, որոցմէ թուածներս պատահական յիշատակութեան մ'արդիւնքն են միայն, և ոչ թէ միակ օրինակները:

2. — Ըսի՝ թէ այդ դպրոցաց մէջ որոշ

1. Բզմ. 1922, 162:

կազմակերպութիւն մ'ալ եղած է, աշակերտները բարեկարգութեան մէջ պահելու համար։ Գիտենք՝ զոր օրինակ՝ որ մանուկները ծնգաց վրայ կը նստէին, և գլխնին կը կախէին՝ ամփոփ և ուշադիր մնալու համար։ Այս տեղեկութիւնը մեզ կու տայ Մխիթար Գոշ՝ առակի մը մէջ, ուր փիղն իւր որդին աշակերտ կու տայ Պղատոնի, որ նախ կը հրամանգէ զայն «գծիլ ի լսարանին, և նա ոչ կարէր. ապա ասաց նմա զգլուխն խոնարհեցուցանել յերկիր, և զայն ևս ոչ կարաց»։ Պղատոն զայն հօրը կը դարձնէ՝ ըսելով, «զի ոչ նստել կարէ, և ոչ զգլուխն խոնարհեցուցանել»[1]։

Հին պնակիտը սովորական է միշտ այս դպրոցաց մէջ. զայն կը յիշէ Շնորհալին հետագայ տողերով ու միջնադարեան տախտակ անուամբ, զոր կը գտնենք և Յհ. Երզնկացւոյն քով[2].

«Որպէս մանկունք ուսման գրոյ
Ըզտախտակին համար տալոյ[3]»։
Եւ դարձեալ՝
«Հայեաց, ասէ, մանուկ և տես՝
Զի՞նչ ի տախտակըդ գրծագրես»[4]։

1. Գոշ. Առ. ճԱ։ — 2. Սոփ. Ե, 114։ — 3. Զափ. 326։ — 4. Անդ՝ 365։

Եւ Վարդան եւ կը կրկնէ սովորութիւնը «վաստակել ի դպրոցի պնակտօք»[1]:

Անոր նիւթը տախտակին փայտեղէն է, ինչպէս կը տեսնենք վկայութեան մը մէջ. «Ի նիւթոյ փայտէ որ և հանդիպի՝ պնակիտ առնեն, և վասն պնդութեանն և անփըլտութեանն ասեն՝ թէ զերդ փղոսկր ամուր է»[2]: Հին ոճով այլ եւ մոմապատ չէ, այլ ներկուած, և անոր վրայ կը գրեն ուրիշ գունով մը՝ որ ջրով կը մաքրուի և նորը կը գրուի, ինչպէս կը հաստատէ Յովհ. Սարկաւագ, ըսելով այլաբանօրէն. «Ո՞ և զզմնդակապէս զծագրել ի տախտակս ոգոցն զվատթար և զամօթալից գիծն յուսացէ մեզ՝ առ ի լուացումն և գեղեցկի ընդունելութեան գրոյ»[3]:

Շնորհալին կը զգացնէ մեզ՝ թէ իր ժամանակ տախտակը կը կախէին լարով մը մանկանց վզէն, որպէս զի առանց գետին ձգելու և մնասելու՝ կարենային կրել ու գործածել: Ահա իր խօսքը, ուր կը համեմատէ պնակիտն ոսկեղէն վզնոցին հետ.

«Գիմըն՝ զանձէ քեզ բիւր բարի,
Գրելով զիմաստս ի տախտակի.

1. Վրդ. Մնդ. Նախերգ. — 2. Նիւս. Երգ. ԺԴ. — 3. Սոփ. Գ, 15.

Ձեռ արկ ի բոյդ պարանոցի,
Որ պատուական է քան զոսկի »[1]:

Անկանոն աշակերտաց համար այս դըպրոցաց մէջ ալ ի գործ կը դրուին պատիժներ, որոց տեսակը՝ գոնէ վկայութեանց մէջ՝ կրկին է։ Շնորհալին է դարձեալ զայն յիշատակողը Ք. գրին հանդէպ.

« Քեզ համարել տայ բարեկամ
Որք վասն ուսման հարուն քեզ զան.
Քանզի ապտակ և գաւազան
Յետոյ բազում փառըս քեզ տան »[2]:

Ասոնք են կարեւոր տեղեկութիւնները՝ զորս գտած եմ առանձնական դպրոցաց մասին, և զորս բաւական կը համարիմ ցուցնելու համար անոնց գոյութիւնն ամէն ժամանակ:

3. — Մեր ամբողջ նկարագրութեան մէջ չհանդիպեցանք ռամիկ դասու աղջըկանց դաստիարակութեան։ Ոչ մէկ ապացոյց և ոչ հաւանականութիւն կայ՝ թէ անոնց յատուկ և կամ հակառակ սեռի մանկանց հետ խառն դպրոցներ եղած լինին Հայոց քով, հասարակաց կամ առանձնականք։ Կանանց կեանքը շատ սահմանափակ էր ընկերութեան մէջ, և ու-

1. Ձափ. 342. — 2. Անդ՝ 549.

սում աւելորդ նկատուած։ Ոչ իսկ Աթենացիք ունէին աղջկանց դպրոցներ. և Յունաց մէջ տակաւագիւտ են Տէոսի նման քաղաքները՝ որ կը պահէին երկսեռ ուսումնարաններ. մայրերն էին՝ որ կ'ուսուցանէին սովորաբար իրենց դստերաց ինչ որ հարկաւոր էր[1]։ Վարդանանց օրով Պարսից հրամանը՝ թէ ազատ ու շինական աղջկունք մոգերէն ուսանին[2], կ'իմացուի մազդեզական վարդապետութիւնը փոխարէն քրիստոնէականին՝ զոր քահանայք առանձնապէս կ'ուսուցանէին իրենց տներու մէջ[3]։ Չենք կարող ոչ իսկ հաստատել՝ թէ գրագիտութիւնն ընդհանրացած էր անոնց մէջ, և անոնց մեծամասնութիւնը գէթ կարդալ մը գիտէր. մինչդեռ իրենց տոհմիկ սեռակիցները կը վայելէին այդ բարիքը, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ։

1. Dar. II, 477։ — 2, Անդ՝ 51։ — 3. Անդ՝ 101։

ԳԼՈՒԽ Դ

ԱՌՏՆԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մեր անցելոյն մէջ հասարակաց դըպրոցները ցանցառ ու տկար, և առանձնականք տկարագոյն ու սեպհական ռամկին, հայ աշխարհական ուսումնասիրաց կը մընար՝ հրահանգելու մշակելու համար իրենց զաւակները՝ ընտանեկան կրթութիւնը, որ դաստիարակելոց ուշիմութեան և գործադրուած միջոցներու չափով՝ աւելի կամ նուազ արդիւնական կը հանդիսանայ։

Գլխաւորապէս ազնուազգի մանկունքն էին, որոնք քիչ անգամ երևելով հասարակաց գիշերօթիկ դպրոցաց մէջ[1], սովորաբար իրենց դաստիարակութիւնը կ՚ընդունէին հայրենի յարկին ներքև, որ կարող էր լաւագոյն և ընդարձակագոյն գոհացում տալ իրենց բարոյապէս և նիւթապէս։ Արդէն Բ գլխով խօսեցանք կրօնաբարոյական մասին վրայ։ Ինչ որ կը վերաբերի մարմնական կրթութեան, պէտք

1. Աստ՝ 98-9.

տեսնենք գործիս երկրորդ մասին մէջ։ Իսկ հոս կը միայ քննել առտնին դաստիարակութեան եղանակը, և տալ հետ ընկերական ու մտաւոր զարգացման բաժինը՝ որ կ'աւանդուէր անոնց։

Աւելորդ է ըսել՝ որ մեր ուսումնասիրութեան կարևորագոյն մէկ դրուագին մէջ կը գտնուինք հոս։ Որովհետև ինչպէս մեր ազգին բախտը քաղաքականօրէն կապուած էր ազնուականութեան հետ, անոր գործունէութեան արդիւնականութիւնն ալ սերտիւ զօդուած էր իր ստացած դաստիարակութեան հետ։ Հետևաբար ազատաց կրթութիւնը մեծագոյն ուշադրութեան նիւթը կը կազմէ մեզ համար։

Սակայն ինչպէս գործոյս սկիզբն ալ դիտեցի, ընտանեկան կրթութեան մանրամասնութեանց նկատմամբ աղքատ է մեր հին պատմութիւնը, և քանի մ'ընդհանուր տեղեկութիւն միայն տուած, որոնմէ պիտի հանենք ինչ որ կարելի է՝ մեր նիւթին փոքր ի շատէ ընդարձակ ծանօթութեան համար. և որ կարող է տանիլ զմեզ մեր իշխանաց յարկերէն ներս, և զննել տալ մեզ անոնց զաւակաց անցուցած կեանքը և շնչած բարոյական օդը։

1. — Ըսի կանխաւ՝ թէ ազնուական մանկանց սննդեան նախնական շրջանին

աւարտմամբ՝ դայեակը կը հրաժարէր իւր պաշտօնէն, ու մանուկը կը տանէր կը յանձնէր ծնողացը։ Հոս կը սկսէր բուն կրթութիւնը. և դայեկին կը յաջորդէր դաստիարակը, — թարգմանութեանց մէջ կոչուած նաև հելլենաբար մանկավարժ դաստիարակ[1], — որ զարգացած, իւր պաշտօնին պատրաստուած՝ բայց ստամիկ դասէն անձ մ'էր, և այս պատճառաւ կարող էր հեռանալ իւր տնէն ու բնակիլ սանին ծնողաց քով, կազմելու համար զայն իւր ապագայ ասպարիզին։

Շատ կանուխ կը սկսի դաստիարակն իւր պաշտօնը, ինչպէս նկատեցինք յառաջագոյն[2]. և այդ ժամանակն ու կըրթութեան վայրը զգալի են Ղազարայ վկայութենէն, որ կը պատմէ՝ թէ երբ մեր նախարարք կեղծ ուրացութեան կեղտով դարձան Պարսկաստանէն իրենց տըները, և ամէն մարդ կը խորշէր անոցմէ, իրենց «տղայք անձկոտք», որոնք կը գտնուէին հող՝ իրենց հայրենի տներու մէջ, և զորս հայրերն իրենց գիրկը կ'առնուն, — այնքան փոքր էին տակաւին, — «ի գրկաց հարց իւրեանց պակուցեալք փախչէին». և նայելով իրենց մայրերու արտասուաց,

1. Պամ. Աշ. 15։ — 2. Աստ՝ 24։

իրենք ևս «յարտասուս հարեալ» կու լան. այնպէս որ ոչ ոք կրնար զանոնք լռեցնել «ի դայեկացն», — որոնք տեսանք թէ պաշտօնը դադրելէն վերջ ալ կը պահէին միշտ իրենց կապը սաներուն հետ[1], — և կամ «ի դաստիարակացն[2]», որոնք արդէն սկսած են, հող՝ անոնց ծնողաց տան մէջ, առաջնորդել այդ մատաղ տղայոց. և անոնց հետ սերտիւ կապուած են, հետևելով անոնց քայլերուն, ուղղելով անոնց զգացումներն ու արտօսրն անգամ։ Այդ դաստիարակաց մէջ բնաւ չեն յիշուիր օտարազգիք. և հաւանական ալ չէ թէ սովորական լինէին. որովհետև այդպիսիք չպիտի կարենային տոհմային բարուց մէջ կրթել իրենց սաները։

Սակաւագիւտ դիպուածներ են՝ որ ազնուականաց դաստիարակ կարգուին եկեղեցական դասէն, ինչպէս տեսանք զՍ. Մեսրոպ, որ իւր աշակերտաց մէջ ունի և իշխանորդիներ[3], կամ Թադէոս վարդապետ, որ զՊապեռոնի իշխանորդին՝ Հեթում Ա. արքային՝ կը կոչէ «ձեռասուն որդի», իմանալով անշուշտ այս նշանակութեամբ[4]։ Ծնողաց բարեպաշտութիւնը և եկեղեցա-

1. Աստ՝ 25։ — 2. Փրպ. 160։ — 3. Աստ՝ 99։ — 4. Սիս. 75։

կանխին համբաւն էր՝ որ այդ ընտրութիւնն ընել կու տար։

Զենք գիտեր՝ թէ երբ կ՚աւարտէր դաստիարակին պաշտօնը։ Հաւանօրէն անոր վերջ կը դնէր ոչ թէ սանին տարիքը, այլ ստացած կրթութիւնը, որ կը թուի թէ կը շարունակէր ոմանց վրայ նաեւ յետ ամուսնութեան, որ շատ կանուխ կը կատարուէր, նոյն իսկ երբեմն երկոտասանամեայ հասակին[1], ուր դժուարաւ կրնար լրանալ դաստիարակութեան գործը։

Զաւակաց կրթութեան թէեւ հետամուտ ու պահանջող, բայց անոր մէջ իրական բաժին չունէր հայ իշխանը, եւ ամբողջ գործը յանձնած է դաստիարակաց[2], ինք զբաղած ըլլալով կենցաղական ու քաղաքական հոգերով։ Չի մասնակցիր անոնց զբօսանաց եւ որսերուն անգամ[3]։ Զանոնք հեռի կը պահէ նաեւ խնճոյքներէ՝ որոց կը հրաւիրուի ինք եւ միայնակ կ՚երթայ[4]։ Մայրն է միայն՝ որ կը հսկէ անոնց դաստիարակութեան վրայ, ինչպէս կը տեսնենք զփառանձեմ թագուհի, որ կը հետապնդի իւր Պապ զաւակին ընթացքին, կը խրատէ ու կը յանդիմանէ զայն, մինչ հայրն Արշակ բնաւ չի զբաղիր անոր

1. Փաւս. 11-12։ —2. Աստ՝ Մասն Բ, գլ. Գ, 3։ — 3. Փրպ. 27։ — 4. Ճաշեր, 139։

հետ[1]. Նոյն վարմունքը նկատեցինք կանխաւ ուրիշ տիկնանց վրայ ևս[2]։

Աւելի մեծ է խնամքը, զոր կը վայելեն այն պայազատները, որ պիտի յաջորդեն իրենց հօր՝ ազգին կարևոր մէկ ծառայութեան մէջ. և այն՝ անդրանկութեան զօրութեամբ, որ պատուոյ և ժառանգութեան առաւելագոյն իրաւունք մը կու տայ նախածնին՝ քան միւս եղբարց[3]։ Այս պարագայն կը զգացնէ մեզ Ապլղարիպ Մարզպան 1040ին, սրտցաւութեամբ մը գրելով՝ թէ «անտես էի ի հօրէ իմմէ յաղագս կրսերութեան[4]»։ Տարբեր ուշադրութիւն կը լինէր գահաժառանգաց։ Պապ արքայի մահուան ժամանակ անոր որդիքն Արշակ ու Վաղարշակ դեռ «պատանեակ» էն։ Մանուէլ սպարապետը կը վանէ անոնց հօրեղբօրորդին՝ ապօրինի և յանցապարտ թագաւորը Վարազդատ, ինք ձեռք կ'առնու Հայաստանի ղեկը, և միանգամայն «իբրև զսան սնուցանէր» զանոնք[5], մինչև որ յետոյ փեսայացուց իրեն զԱրշակ անդրանիկը, և թագաւոր կարգեց[6]։ Յետոյ մեր աշխարհին բաժանմամբ՝ Շապուհ զԽոսրով Գ. «մանուկ» Արշակունի կը թագաւորեցնէ պարսկական

1. Փաւս. 155-6. — 2. Աստ՝ 51-3. — 3. Մխ. Գոշ. ՃԺԱ։ — 4. Շիր. 53. — 5. Փաւս. 244։ — 6. Նոյն՝ 256.

Հայաստանի, և անոր «դաստիարակ» կուտայ Զիկ Նուիրակը[1]։ Նաև կանխաւ տեսանք՝ թէ արքայորդւոց դաստիարակ՝ իշխաններ էին միշտ, որոնք յետ դայեկութեան՝ կը կատարէին այդ պաշտօնն ալ[2]։ Այս՝ թագին պայազատաց նկատմամբ։

Մեծ եղած է նաև Սպարապետական կամ Մամիկոնեան զարմին կրթական գործն իւր սերնդոց վրայ, մեծի և փոքրի, որ գիտէր անոնց մէջ դնել հայրենասիրական և աստուածպաշտական բոցը, որոյ փայլուն ժառանգորդաց շարքը երկար է անոնց պատմութեան մէջ. Վաչէ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուէլ, Վարդան, Վահան և այլք։ Ասոնց դաստիարակութեամբ կը հետաքրքրուէին նաև Հայաստանի բարձրագոյն իշխանութիւնք, պատրաստելու համար արժանաւոր զօրագլուխներ Հայոց բանակին։ Յիշեալ Վաչէ վախճանելով, կը թողու «մանկիկ մի» Արտաւազդ անուն, որուն թագաւորին ներկայութեանը կը կապեն հօրը պատուոյ վարսակալը, և կ'անուանեն անոր յաջորդ։ Բայց սպարապետութեան գործը կը յանձնեն առժամապէս Մամիկոնեանց փեսայից,

1. Փաւ. 261։ — 2. Ասող՝ 23-4։

Արշաւիր Կամսարականի և Անդովկ Սիւնեցւոյ, որոց Թագաւորն ու կաթողիկոսը միանգամայն կը յանձնեն «սնուցանել»՝ այս ինքն դաստիարակել «զպատանեակն», որպէս զի ժամանակին ձեռք առնուր հայրենի սուրը[1]: Այս Արտաւազդը յետոյ եղբարց հետ դայեակ տեսանք Արշակ գահաժառանգին[2]: Աւարայրի մեծ նահատակին պիտի յաջորդէր ժամանակին անոր եղբօրորդին Վահան, որ Վասակ և Արտաշէս եղբարց հետ ոչ միայն սնունդ ու բարեպաշտութիւն[3], այլ և լայն դաստիարակութիւն մը կը ստանան իրենց ժրագլուխ Զուիկ մօրէն, և ապա շնորհիւ «յառաջադէմք էին յամենայնի և հռչակաւորք. որք մինչ դեռ ևս ի տիս մանկութեան էին, ամենայն տեսանող մտաց երևէին աջողակք և զարմանալիք». այնպէս որ անոնց յառաջադիմութեան դէմ ատամ կը կրճտէին ուրացող իշխանաց դասը, որ չէին հանդուրժեր Մամիկոնեան ազգանուէր ու պայքարող քաղաքականութեան[4]:

Եւ իրենք իսկ Մամիկոնեանք խնամ կը տանէին նաև մեծ պատերազմին դիւցազներէն Արշաւիր Կամսարականի որ-

1. Փաւս. 28. — 2. Աստ՛ 13, 24. — 3. Աստ՛ 17, 51-2. — 4. Փրպ. 334-7.

բացած որդւոց, որ թոռներն էին Ս. Վարդանայ, և զորս «խրատել և հրահանգել ըստ իւրեանց իմաստութեան և արութեան ջանային[1]»:

Իրենց որդւոց դաստիարակութեան նոյն նախանձով վառուած էին նաև միւս անկեալ և գերեալ իշխանաց տիկնայքը, որոնք «թէպէտև ի նեղութեան էին» քայքայիչ պատերազմին երեսէն, կ'ըսէ պատմիչը, սակայն և այնպէս «անփոյթ և անպիտան կանանց» չէն ուզեր նմանիլ, այլ «իբրև զքաջայրս՝ զառաջիկայ զօգտաբեր չքեղաբար հրահանգս մանկանցն հոգացեալ լինէին»[2]:

Նոյն հոգն ու ջանքը կ'երևի նաև հետագայ դարերու ազնուականութեան մէջ, որոց պատիւը տեսանք մասամբ[3], և դեռ պիտի տեսնենք քիչ յետոյ շատերու վրայ:

2. — Ինչպէս էր այդ դաստիարակութեան եղանակը, կամ ազնուազգի սաներուն կեանքն ու դիրքն ընտանեաց մէջ և ընկերութեան հանդէպ, անոնց տրուած սկզբունքներն և ուսումը: Ահա ինչ որ գիտենք այդ մասին:

Արքայորդին, — ինչպէս կը կարդանք Պապի համար, — անտարակոյս և իշխա-

1. Փւզ. 338. — 2. Նոյն՝ 334. — 3. Ասո՝ 67-78.

նորդին, հայրենի դղեկին կամ ապարանից մէջ առանձին տուն կամ յարկաբաժին մ'է բռնած դաստիարակին հետ, ուր կը բնակի և կը ննջէ յատուկ սենեկի մը մէջ՝ ոտնաւոր գահոյից վրայ։ Ունի սենեկապան մը, որ կը սպասէ ուղղակի պատանւոյն հրամանաց, անոր սրտակիցն ու գաղտնի կամ յայտնի գործակիցն է, և անոր ընկերները կամ ախորժած անձինքը կը մուծանէ անոր քով. և երբեմն վրիպելով դաստիարակին ուշադրութենէն, պատանւոյն բարոյական քայքայման օժանդակ կը դառնայ։

Մայրը, որ ըսինք թէ կը հսկէր զաւակին վրայ, բնակութեան այդ անջատման պատճառաւ երբեմն ի լրոյ միայն կ'իմանայ անոր գործերը, և սակ չափով մը կրնայ հրամայել այդ ապագայ արքային կամ նախարարին. այսինքն որքան նա կը հաճի լսել իրեն, և կամ ինք կը յաջողի ենթարկել զայն իր մայրենի իշխանութեան։ Այսպէս Պապ, որ իր հասակակցաց հետ զեղծումներ կը գործէ սենեկին մէջ՝ մասնակցութեամբ սենեկապանին, կը դիմադրէ փառանձեմի, որ ուրիշներէ «զգալով» զաւակին ընթացքը, ներս կը մտնէ խափանելու համար. և նա ճչելով ու վայելով՝ կը ստիպէ մայրը

մեկնիլ, որ կ'ելնէ՝ աւազելով ինք զինքը[1]։ Յայտնի է հոս այդ պատանւոյն չափով մ'անկախութիւնը մօրմէն. բայց ուրիշ տիկին մայրեր, որոնք քան զՓառանձեմ բարոյապէս զօրաւորագոյն հոգւոյ վիճակած էին, գիտցան իրենց ձեռաց մէջ առնուլ զաւակաց սիրտը, և ձևել զայն բարոյականի կաղապարին մէջ, պատրաստելով քրիստոնեայ և առաքինի որդիներ, ինչպէս տեսանք[2]. անտարակոյս պատիժներ ալ ի գործ դնելով անոնց վրայ՝ երբ պէտք լինէր, բայց միշտ խնայելով[3]։

Բոլոր իշխանորդիք ունէին նաև իրենց ծառաները, որոնք դաստիարակաց հետ կ'ընկերէին իրենց՝ որսորդութեան և ուրիշ մարզական զբօսանաց մէջ, օգնելով անոնց և կրելով անոնց կրկնոցները, ինչպէս մանր պիտի տեսնենք աշխատութեանս երկրորդ մասին մէջ։

3. — Բարեկարգ դաստիարակութեան առաջին քայլն էր՝ բնականապէս ընդհանուր բարոյականի օրէնքները դրոշմել մանկան սրտին մէջ։ «Զտղայն, կը գրէ Յաճախապատումը, դաստիարակն հրահանգէ՝ ի բաց կալ ի վնասակարաց, և յօգտակարսն կալ ձեալ, և յանօգուտսն ոչ ըզ-

1. Փաւ. 155-6։ — 2. Ագտ՝ 51-53։ — 3. Ճմմա-տա՝ 35։

բաղնուլ անժուժկալութեամբ[1]»․ տողեր՝ որոց մէջ համառօտուած է բարոյական կենաց կանոնը։

Հասակին աճելուն հետ կ՚աւանդէին մանկանց նաև քաղաքական դաստիարակութեան սկզբունքները, որոնք յետոյ կը փայլին անոնց կենցաղավարութեան վրայ։ Ամենէն յառաջ մեծ յարգանք մը կը ներշնչուի անոնց՝ հանդէպ իրենց հօր։ Տան մէջ սեղանին վրայ գահ է և ամենէն բարձր անոր տեղը, որոյ բացակայութեան ժամանակ անգամ դատարկ կը թողուն զայն զաւակները, և սիրով ու մեծարանօք կը նային այդ տեղւոյն[2]։ Միանգամայն գիտեն, — և այս գիտութիւնը շատ օգտակար էր ոմանց, — թէ հայրն իշխանութիւն ունի պատժելու և նոյն իսկ դատաւորաց յանձնելու իր զաւակներն՝ եթէ անուղղայ լինէին[3]։

Նշանաւոր է ընտանեսիրութեան զգացումը, որ կը դրոշմուի հայ պատանեաց սրտերուն մէջ, ուր և կը մնայ միշտ ամուր։ Երբ Շապուհ վարձատրելու համար հայ յաղթական բանակը, կը հրաւիրէր զայն յԱսորեստան, Արշակ և բոլոր զօրականք յանձն չառին երթալ․ «զի ա-

1. Յճխ. 79. — 2. Ճաշեր, 166. — 3. Աստ՝ 35.

միայն որ, կը գրէ պատմիչը, յանձնիր տուն՝ յիւրաքանչիւր տեղի զօրէն քարոզ հայատառ մարդկան ունձկացելոյ էին». ու գիշերային ձգեցին փախան, Պարսից հետ բարեկամութիւնը փոխելով երկարատեւ ու արիւնոտ թշնամութեան[1]։

Եղիշէ կը գրէ աքսորական իշխանաց կանանց համար՝ թէ «ծաղիկք գարնանային յիշատակեցին զպսակաւոր ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտեցան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա[2]»։ Կամսարական Ներսեհի ու Հրահատայ կանայք գերի կ'ընկնին Պարսից ձեռքը, և կ'ըսեն անոնց. եթէ կ'ուզէք մեր ամուսինները նուաճել, անոնց իմացուցէք միայն՝ թէ մեք հոս հանգիստ կ'ապրինք. որովհետև բոլոր Հայերը կրնան վկայել՝ թէ «քան զմեզ զայլ կին նոքա ոչ գիտեն». իսկ եթէ մեր մասին աննպաստ լուր մ'առնուն, նախատինքէն և ամօթէն «տուեալ դնեն զանձինս ի մահ, կորընչին[3]»։ Այս տարբերութիւնը, կը կրկնեմ, տանին դաստիարակութեան պտուղն էր։

Կ'ուսուցանէին նաև արտաքին քաղաքավարութեան կանոնները և մեծարանք հասակաւ երիցագունից։ Զոր օրինակ՝ երբ

1. Փաւս. 133։ — 2. Եղիշէ. 157։ — 3. Փրպ. 448։

ճաշի ժամանակ ձեռքերը լուային ըստ սովորութեան, Ջուրը ծառայք պիտի բերէին, և իրենցմէ հասակաւ կրտսերք՝ աւազան «դաստառակս» կամ անձեռոց պիտի մատուցանէին՝ սրբուելու համար[1]: Այսպէս և ուրիշ պատշաճութիւնները:

Հետաքրքրական են մանաւանդ տարբերքը Մամիկոնեանց դաստիարակութեան, որոնք իրաւամբ կ'որակուին փաւստոսէ՝ «աներկիւղք քաջասիրտք նահատակք քաջանունք, բարենշանս բարեհամբաւք բարեգործք, յաջողակք ի գործ պատերազմաց[2]»: Բոլորը, բայց առաւելապէս ըսպարապետական տունը կը կրթէր և կ'ուսուցանէր իր որդւոց՝ թէ նուիրական և անձեռնմխելի է թագաւորաց անձը, թէև օտար ու թշնամի իսկ լինին[3]: Անոնց տիրասիրութիւնը սահման չունի. Տիգրանի մէջ՝ Շապհոյ ախոյեանին նախատական մէկ խօսքն առ Արշակ արքայ՝ խելոյն մահուամբ կը պատժուի Վասակ Մամիկոնեան սպարապետէն՝ որ կ'ընկերէ իրեն[4]: Նոյնքան զարմանալի է նաև Անգեղտան իշխան Դրաստամատի վարմունքը, որ մերժեց Շապհոյ խոստացած մե-

1. Եղիշ. 156. — 2. Փաւս. 67: — 3. Ագաթ. 69. — 4. Փաւս. 124-5.

ծամեծ շնորհներն իր ծառայութեանց փոխարէն, և խնդրեց երթալ մխիթարել որ մը միայն՝ Անյուշ բերդին մէջ կալանաւոր իր տէրը։ Արշակ արբեցաւ և անձնասպան եղաւ հոն. ու Դրաստամատ նոյն դանակով խզեց իր կեանքն ալ[1]։

Բարձր ու սրբազան էր նաև հայրապետին անձը, ցանկալի ու պաշտելի ամենուն։ Հայոց հայրն էր նա[2]. «մեծ և պատուական, գլուխ և վարդապետ, առաջնորդ աշխարհի և թագաւորութեան միոջ[3]»։ Անոր հրամանները հաւասար էին աստուածային պատուիրանաց՝ յաչս Մամիկոնեանց[4]։ Անոր օրհնութիւնք և անէծք չէին վրիպեր[5]։ Հայաստանի փրկութիւնն անոր աղօթքէն կախուած կը համարէր Մուշեղ[6]։ Ս. Ներսեսի ձեռնակալութիւնը Վաղեսէ՝ հայ բանակը կը մղէ վեց տարի աւերելու Բիւզանդիոնի գաւառները[7]։

Բոլոր Մամիկոնեանց սրտին մէջ տոգորուած էր, և գործով ու բանիւ ալ կ'ուսուցանէին ու կը կտակէին իրենց զաւակաց, ինչպէս ըրին Մանուէլ և Վահան[8], թէ պէտք է հնազանդ ու հաւատարիմ լինել Հայոց արքային. և ի պահանջել

1. Փաւս. 206։ — 2. Նոյն՝ 107։ — 3. Նոյն՝ 104։ — 4. Նոյն՝ 257։ — 5. Նոյն՝ 214. Փրպ. 70։ — 6. Փաւս. 227։ – 7. Նոյն՝ 105։ – 8. Նոյն՝ 256. Մամ. 49։

հարկին՝ կռուիլ ու մեռնիլ անոր, հայրենի աշխարհին, եկեղեցեաց ու սրբութեանց պաշտպանութեան համար. այսպիսի մահ մը փառք էր[1] և սեղաններու արժանի[2]։ Ասոր կը բաղձային մեծն Վարդան[3] և իր զինակիցները[4]. Համայեակ Մամիկոնեան՝ «բազում ցանկութեամբ[5]», որուն և հասաւ. Վասակ Մամիկոնեան, որ «անանուն և անպիտան մահ» կը կոչէր խաղաղականը[6]. և ինքն ալ ընկաւ զէն ի ձեռին։ Ասոր կը տենչային նաև մեծն Վահան և ուրիշներ[7]։ Պատերազմէ փախուստը «վատանուն» կ՚ընէր հայ ազատն աշխարհի առջև, մինչդեռ յաղթանակը կը բարձրացնէր անոր տոհմին անունը[8]։ Թշնամի նետերուն թողած սպիները պարծանք կը հաշուէին[9]. և Մանուէլ Մամիկոնեան իր օրհասի պահուն բացած ցոյց կու տար մերձակայից անոնց բազմութիւնը՝ իբրև վկայք իր բոլորանուէր հայրենասիրութեան[10]։

Վասակ Մամիկոնեանի ռազմագոռ հոգին երեսուն և չորս տարի սուրն անոր ձեռաց մէջ պահեց Պարսից դէմ։ Մուշեղ

1. Փաւս. 213, 240, 256։ — 2. Նոյն՝ 26–28։ — 3. Եղիշ. 80։ — 4. Փրպ. 185, 202, 203 ևն։ — 5. Նոյն՝ 219։ — 6. Նոյն՝ 411։ — 7. Նոյն 412։ — 8. Եղիշ. 78։ — 9. Անդ։ — 10. Փաւս. 257։

ու Մանուէլ հայրենեաց փրկիչ ու պահապան հանդիսացան անոր պէս։ Զիրաւայ դիւցազն երբ մատնիչ բազկներէ կը խողխողուէր Վարազդատի տաճարին մէջ, կ'աւաղէր՝ որ փոխանակ այդ անարգ մահուան՝ չէր մեռած իւր ձիուն վրայ՝ կռուի դաշտին մէջ[1]։ Եւ Մանուէլ օրհասի մահճին վրայ կու լար և կ'ըսէր. «Եւ ընդէ՞ր ոչ եղաւ ինձ մեռանել ի պատերազմի, քան զօրէն անասնոյ մեռելոյ եղէ[2]»։ Խաղաղ վախճանը՝ յաչս Մամիկոնեան քաջերու չէր տարբերեր անբանից մահէն։

Մաքուր հայրենասիրութիւնն էր՝ որ կը ներշնչէր իրենց այդ զգացումը, ոչ թէ զինուորականութեան բիրտ հոգին։ Այնպէս որ նոյն այդ սպարապետը ապարէզ կու տայ հող նաև իւր քրիստոնէական փափուկ գաղափարապաշտութեան, յորդորելով իւր Արտաշիր որդին և միւսները՝ հետագայ ազնուական բառերով. «Անուն քաջութեան յերկրի թողցուք, և զարդարութիւն յերկինս ընծայեցուցէք... զնենգութիւն և զպղծութիւն և զչարութիւն յանձանց ձերոց ի բաց արարէք, և զտէր Աստուած սրբութեամբ և միամտութեամբ պաշտեցէք», և այլն[3]։ Հայրապետի շրթներուն վայել խօսքեր։

1. Փաւս. 237։ — 2. Նոյն՝ 257։ — 3. Նոյն՝ 256։

Ասոնք էին Մամիկոնեան և ուրիշ հայրենասէր տոհմերու հարազատ դաստիարակութեան թելադրանքը, որոնք անոնց կենցաղավարութեան կանոնը կը կազմեն։

Ցորչափ պատանի ու կրթութեան շրջանի մէջ են իշխանորդիք, լոկ սեպուհք են. իսկ յետոյ կը դառնան աւագ սեպուհք[1], — թէև գործածութեան մէջ այս խիստ զանազանութիւնը չի պահուիր միշտ[2], — որ կը նշանակէ հասակով, և ոչ պատուով[3]։ Վերջինս ցուցնելու համար՝ Փաւստոս կ'ըսէ «զմեծ սեպուհն արշակունի», Արշակայ եղբօրորդւոյն՝ Գնելի մասին[4]։ Սեպուհք՝ որ և է հասակի՝ դեր չունին քաղաքական կենաց մէջ, մինչդեռ կենդանի է տոհմին տէրը, տանուտէրը, իշխանը, նախարարը կամ նահապետը, որ միակ ներկայացուցիչն է ազգին առջև իր զարմին, ասոր ճիւղաւորութեան պարագային լինելով նաև մէկէ աւելի իշխաններ[5], և մեծ իշխանաց՝ երկրորդ մ'ալ[6]։ Մեր պատմութեան մէջ սովորաբար միայն պատերազմի ժամանակ կ'երևին աւագ սեպուհք՝ որ կը մասնակցին հասարակաց գործին[7]։

1. Փրզ. 126, 132, 222 են, — 2. Նոյն՝ 154, 195, 216, են. Եղիշ. 57, 81-2։ — 3. Հմմտ. Եղիշ. 155. Փաւս. 106. Բ Մակ. Ձ, 23։ – 4. Փաւս. 120։ – 5. Դաշնամակ յԱգաթ. 430–31։ – 6. Փաւս. 240։ – 7. Եղիշ. 81։

խնդիրը կը փոխուի՝ երբ տանուտէրը կը վախճանի։ Հոս իշխանորդին թէև դեռ պատանեակ իսկ ու պարզ սեպուհ, պաշտօնապէս հօրը յաջորդ կը համարուի, մնալով խնամակալաց ներքև մինչև իշխելու տարիքը, և շարունակելով իր կրթութիւնը[1]։ Մանուէլ Մամիկոնեան ինքն է խընամակալ Հայաստանի ու դաստիարակ արքայորդւոց Արշակայ և Վաղարշակայ, ինչպէս ըսինք. բայց անոնց կ՚ընծայէ թագաւորական պատիւ[2], որոնք Պարսից արքայէն ալ թագ կ՚ընդունին[3], թէև արքայական իշխանութեան իսկական ներկայացուցիչ՝ առժամապէս անոնց մայրն է, Հայոց Տիկինը Զարմանդուխտ[4]։ Նոյն համեմատութիւնը կայ և իշխանորդւոց մէջ. Վաչէի մանուկ որդին Արտաւազդ սպարապետ է, բայց դեռ անուամբ և ոչ գործով[5]։ Այսպէս և մեծն Վարդան իւր հօր մահուան պահուն լոկ սեպուհ է տակաւին. բայց երբ օրինաւոր պայազատ անոր, Ս. Սահակայ կողմանէ կընայ Մեսրոպայ հետ ի Բիւզանդիոն պատուիրակ երթալ, և Թէոդոս կայսրէն ստրատելատ (զօրավար) անուանուիլ. իսկ յետոյ Վր-

1. Ատ՝ 139։ — 2. Փաւ. 244։ — 3. Նոյն՝ 245։ — 4. Նոյն՝ 245, 248։ — 5. Փաւ. 28։

տամէն կը հաստատուի իր հայրենի աթոռին վրայ[1]։ Այդ գահաժառանգաց մէջ ունինք Թագաւոր և իշխան աշակերտներ։

4. — Կ'արժէ առանձին ակնարկ մը ձգել ազնուազգի պատանեաց մտաւոր մշակման և ուսմանց վրայ, որ անոնց դաստիարակութեան լրացուցիչ ու կարեւոր մասը կը կազմեն։

Սկսելով վերէն, առանձին — թէև հեթանոսական շրջանին մէջ սակաւագիտ — դաստիարակութեան արդիւնքն էր անշուշտ Տիգրանայ մատենագիր արքայորդին Արտաւազդ՝ զոր տեսանք կանխաւ[2]։ Խնամոտ կրթութիւնն ոչ միայն կը ստեղծէ անոր մէջ հեղինակը, այլ անոր ընակած արքունիքն ալ կը զարդարէ ուսումնասիրութեան բուրով։ Իսկ և Որոդէս արքայ Պարթևաց, կ'ըսէ Պլուտարքոս, իրարու տուած խնճոյից պահուն փոխանակ զեղխութեանց՝ յունարէն քերթուածոց ընթերցմամբ կը զբօսնուին՝[3] ըստ հռովմէական սովորութեան։ Նոյն շնորհքը կը փայլի, քրիստոնէական զեղումի հանդերձ, նաև հելլենակիրթ մեծին Տրդատայ օրինակելի տանը մէջ, ուր Լուսաւորիչը՝ «հանդերձ Թագաւորաւն և ամենայն ա-

1. Խոր. Գ, ձէ, կե։ — 2. Աստ՝ 83։ — 3. Պլու. Պ, 138։

շակերտելովքն, կը գրէ Ագաթանգեղոս, զամենայն ժամանակսն իւրեանց ընթերցուածոց գրոց ծախէին զտիւ և զգիշեր. և նովին ծագեալք և շահաւետեալք, և օրինակ բարեաց ուսումնասէր առընթերակայից ցանկ լինէին[1]»։ Ասոր արդիւնքն էր անշուշտ իր որդւոյն Խոսրովու բարեպաշտութիւնը[2]։

Տեսանք Արշակունեաց առանձին ուշադրութիւնը Լուսաւորչի տան պայազատաց վրայ[3], որպէս զի Հայոց առաքելոյն արժանաւոր յաջորդներ պատրաստէին։ Ա. Վրթանեսի որդիքը Գրիգորիս և Յուսիկ՝ իրենց սննդեան հետ արքունեաց մէջ կ'ընդունին իրենց մտաւոր զարգացումն ալ. «Ուսման գրոց փոյթ ի վերայ կալեան ուսուցանել զնոսա», կ'ըսէ ժամանակակից պատմիչը[4]։

Մեսրոպայ նշանագրաց շնորհիւ Հայ լեզուն կը սկսի թարգման հանդիսանալ տոհմային և օտար մտաց։ Այդ մեծ բարիքէն չէին կրնար անմասն մնալ արքունիքն ու ազնուական դասը. և թարգմանիչք կը ձեռնարկեն «անդէն զառընթերակաց արքունիսն՝ հանդերձ ամենայն ազատագունդ

1. Ագթ. 659։ — 2. Աստ՝ 47։ — 3. Աստ՝ 14։ — 4. Փաւս. 10։

բանակին աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետել[1]». այսինքն տարից և հայացած Աստուածաշնչին տեղեակ կ'ընեն զանոնք։ Նոր կենաց սկզբնաւորութիւնն էր այդ։

Ս. Սահակ կը ստանձնէ «զՄամիկոնեան որեարն» ուսուցանելու հոգը, որոց մէջ են Վարդան ու Համայեակ հարազատները, որդիք՝ իր Սահականոյշ դստեր, զանոնք «ի վարժս վարդապետութեանն պարապեցուցեալ[2]». և որոնք ճշմարիտ ժառանգներ հանդիսացան իրենց հաւուն աստուածասէր և ազգանուէր հոգւոյն՝ կրկնակի նահատակութեամբ։ Վարդանայ հմտութեան փորձը տեսանք Աւարայրի նուիրական դաշտին վրայ[3]։

Նոյն փորձը կ'երևի անընդհատ նաև միւս իշխանական տներու մէջ, որով գըրագիտութիւնն ընդհանրացած էր և անոնց քով՝ ըստ յայտնի վկայութեանց[4]։ Մեր տիկնայք Վարդանանց պատերազմէն յետոյ իրենք իսկ կը կատարեն զաւակաց զարգացման գործը՝ անձամբ «ուսուցեալ» ինչ որ կարող էին, և իրենց չունեցածը «բազում հոգողութեամբ ուսուցանել տաեալ և խրատեալ» զանոնք[5]։ Նոյնպէս

1. Կոր. 13։ — 2. Անդ։ — 3. Աստ՝ 54։ — 4. Անդ։ — 5. Փրպ. 334։

իրենց մօր խնամոց ներքև «ուսեալ» էին Վահան Մամիկոնեան և եղբարքն՝ Աշուշայի տան մէջ, ուր սկսած էր իր ուսումը Ղազար Փարպեցին ալ, ըստ իր վկայութեան. «յորում դրան և զմեզ ուսուցանէին[1]»։

Այս ուսումնասիրութիւնը հետ զհետէ աւելի պիտի զարգանար ու տար աւելի փայլուն արդիւնքներ։ Եւ Է դարուն կը յիշուին՝ Սորմեն ստրատելատ Հայոց՝ յունական բաժնին մէջ, որ գրով ու բանիւ — ըստ իր վկայութեան — կ՚աշխատի եկեղեցեաց միութեան, և որոյ թղթերէն մին կը մնայ դեռ[2], գրուած յամս 603–6։ Նոյնպէս մեզ ծանօթ Բագրատունին Սմբատ՝ Վրկան մարզպան[3], որ հմուտ է վարդապետական խնդրոց, և ունի հրաւիրագիր առ Վիրս՝ եկեղեցական միութեան համար[4]։ Համազասպ Մամիկոնեան, «այր առաքինի յամենայն դէմս, բայց ընդանեսուն և ընթերցասէր և ուսումնասէր», խորշելով զինուորականութենէ[5]։ Եւ Աշոտ Բագրատունի, «այր երևելի ուսումնասէր, և լի երկիւղիւն Աստուծոյ[6]». կամ ըստ ուրիշի մը՝ «փոյթ

1. Փրպ. 572։ — 2. Գ. Թղթ. 90։ — 3. Ասող՝ 115։ — 4. Գ. Թղթ. 168, 174։ — 5. Սեբ. 234։ — 6. Ասող. 125։

յուսումնասիրութեան, և զարդարէր զեկե-
ղեցիս վարդապետական արուեստիւք[1]»։

Երկու դար յետոյ կը հանդիպինք Բա-
գրատ Բագրատունւոյն, որ կը հռչակուի
յիշատակագրէ մը՝ իբրև «մեծն և երևելին
այն իշխանն Հայոց վասամամբին, որ և
գրաւընդակն յանձին բերէր ունել զգի-
տութիւն որ ի Քրիստոս հաւատոցն», և
կը պայքարէր հերձուածողաց դէմ[2]։ Նոյն
տոհմը կը պարծի նաև Շապուհով, որ
հեղինակ կը հանդիսանայ պատմութեան
մը, որոյ կարծեցեալ մէկ մասն ալ յայտ-
նուեցաւ ու հրատարակուեցաւ վերջերս։
Դարձեալ նոյն զարմէն Սմբատ սպարա-
պետի որդւոյն Մուշեղի համար կը գրէ
Թովմա՝ թէ «էր վարժեալ աստուածա-
շունչ գրոց, և ընդել և ծանօթ էր ճար-
տասանական հրահանգիցն[3]»։

Բայց Բագրատունեաց պարծանքները
շատ են՝ ինչպէս քաղաքական, նոյնպէս
և գրաւորական ասպարիզի մէջ։ Նշանա-
ւոր է և Գագիկ Բ, որ «ի մանկութենէ
դպրութեամբ գրոց վարժեալ էր, կ'ըսէ
Սամուէլ, և ի նոսին զբօսնոյր և ի տէ-
րութեան աւուրս[4]»։ Եւ ըստ Մտթ. Ուռ-

1. Ղեւ. 37. — 2. Զարբ. Թարգ. 621. — 3. Արծ. 205. — 4. Սամ. ՌԽԵ։

հայեցւոյն բացատրութեան՝ «այր հզօր էր յիմաստասիրական ջոկսն». և Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոփիայի ու ճեմարանին մէջ յաղթականօրէն կը վիճի յոյն վարպետաց հետ, զարմացնելով զանոնք ու կայսրը[1]: Իր հաւատոյ Նամակով՝ զոր գրած է առ Կոստանդին կայսրը[2], կ՚արդարացնէ իր համբաւը, որոյ հետ սակայն դժուարաւ կը միաբանի անբարոյական մէկ գործը զոր տեսանք[3], և Ներքին արատաւոր կեանքը, որոյ դէմ գաղտնի արլաքներ կ՚արձակէ Գր. Մագիստրոս իր Թղթերուն մէջ[4]:

Ի հաստատութիւն Բագրատունեաց ուսումնասիրութեան և ի պատիւ տոհմին գիտնալու ենք՝ որ անոնց արքունեաց մէջ կար յատուկ Դպրանոց մը, հաստատուած արքունի գանձատան մէջ. որուն Սարգիս վրդպտ. սեանեցին այցելութիւն մը կու տայ 1041ին, յետ «մեծիմաստն» Յովհաննէս արքայի մահուան: Եւ կը տեսնէ Պաւղոսի Թղթոց մեկնութիւն մը, որ «անգեալ յանկեան միում, անայցելու Թափառեալ Թաւալէր յաճիւն յատակին, եւ գրեա Թէ լայր լռելեան... զատուցեալ

1. Ուռ. 162, 178: — 2. Անդ՝ 163–78: — 3. Անդ՝ 68: — 4. Մագ. Թղթ. 59, 63:

յընկերացն՝ կայր կարաւտ ձեռին առ ինքն կարկառելոյ»։ Իւր ձեռքը կը հասնի անոր կարօտութեան, «հանել ի բանտէն[1]»։ Եւ այն մատեանը, զոր շօշափեր էին Բագրատունեաց հանճարեղ և ուսումնախոյզ մատները, հիմայ կը հանգչի Ս. Ղազարու մատենադարանին մէջ։

Մատթէոս կը պանծացնէ նաև զԳագիկ արքայ Կարուց, մի և նոյն տոհմէն, իբրև «այր իմաստասէր և լցեալ ամենայն շընորհօք ի փիլիսոփայականացն և հռետորական արուեստից… և էր յոյժ ճարտարաբան[2]»։ Իսկ Անանիա կաթողիկոս՝ Արծրունեաց Գագիկ Թագաւորը կը կոչէ «ծովահանճար իմաստիւք[3]». և իւր կարողութեան վկայ է առ Ռոմանոս կայսր գրած Թուղթը[4]։

Թողլով չափազանցութիւնները, եթէ կան նկարագրութեանցդ մէջ, կը տեսնենք այդ շրջանին (Թ–ԺԱ դար) մտաւոր բարձր կրթութիւնը՝ որ կը տրուի ազնուազգի մանկութեան։ Նոյնը կը փայլի մասնաւոր կերպով նաև Պահլաւունի տոհմին մէջ։ Այսպէս Գրիգոր Մագիստրոսի համանուն պապը, որդի Վասակայ, կը գովուի Ար-

1. Տիր. 50։ — 2. Ուռ. 183։ — 3. Մոկ. 131։ — 4. Գ. Թղթ. 295։

ծրունեաց պատմչէն, «ոգեզուարճ իմաստութեամբ առլցեալ՝ հոյակապ և անուանի ի մէջ հայկականացս, և ցանկալի լսողացս», որ կը գերազանցէ քան իւր նախնիքն «ի գիտս իմաստութեան, ուսումնասիրութեան և յայլն ամենայնի[1]»։ Իրեն արժանաւոր որդի և դաստիարակութեան ալ ժառանգորդ կ՚ունենայ զՎահրամ, հօրեղբայր նոյն Մագիստրոսի և Նահապետ, «քաջահանճար և ուշեղ, իմաստուն և խոհեմ», որոյ գրչէն ելած գեղեցիկ գործերը, կ՚ըսէ Մագիստրոս, «մարգարէական մատենից համեմատեալ համբուրէին» ամէնքը[2]։

Նոյնքան հռչակաւոր եղաւ այս տողերը գրողն ալ, «յոյժ իմաստուն և հանճարեղ, և ներքին և արտաքին ուսմամբ ներակըրթեալ՝ վարժմամբ ի մանկական տիոց հայկական և յունական դպրութեամբ, մինչև հասեալ ի հռետորական աստիճան փիլիսոփայութեան»։ Ի Կոստանդնուպոլիս կ՚երթայ, և այնքան հզօր կերպով կը վիճի Յունաց հետ զանազան փիլիսոփայական ու կրօնական խնդրոց մասին, որ կայսրն իրեն կը շնորհէ մագիստրոսութեան (վարդապետութեան) ու դքսութեան պատիւը[3]։

1. Արծ. 248. — 2. Մագ. Թղթ. 38, 39-40. — 3. Սոփ. ԺԳ, 13-14.

նաև իր որդին Վահրամ, յետոյ Գրիգոր մեծ վկայասէր, կը տեսնենք հայրենի տան մէջ «սնեալ և վարժեալ ի մանկական տիոց ուսմամբ աստուածային գրոց, և զարդարեալ ամենայն բարութեամբ», որով հայրենի գահը կը բարձրանայ, և անոր վանք կ'անցնի[1], և յետոյ Լուսաւորչի աթոռը կը բազմի։

Ուսման նոյն հոգը կը տեսնենք նաև ուրիշ ազնուական տներու մէջ։ Այսպէս Ներսէս Լամբրոնացի, հայ հանճարոյն շքեղ փառքերէն մին, նախնական ուսում ստացաւ հայրենի տան մէջ. «սկսեալ ի գեղարոյս հասակէն՝ վարժէր յուսումն դըպրութեան ըստ յօժարութեան ծնողացն՝ ընդ այլ եղբարս իւր». և զոր ապա պիտի լըրացնէր ուրիշ ճանապարհով։ Միանգամայն «վարժեալ էր ի մանկութեանն՝ ջանիւ մօր իւրոյ՝ զհելլենական գիրն, տենչմամբ որ առ նոսին իմաստութեամբն[2]»։

Մեծ է մասամբ զարգացման խնամքը նաև Ռուբինեան պայազատաց վրայ, որոցմէ ելան գրասէրներ ու մատենագիրներ ալ։ Թորոս Բ. կը գովուի Վահրամէ իբրև «աստուածային գրով վարժեալ և յիմաստից արուեստ», և որ դժուարին բանից լուծում-

1. Սոփ. ԺԴ, 15։ — 2. Հյպտ. 414, 416։

ներ ալ բրեր ու թողեր էր գրով[1], այժմ անծանօթ մեզ։ Նոյնպէս և Հեթում Բ կը կոչուի նոյն քերթողէն «յիմաստ ցրոց կրթեալ»․ և Յոհան Երզնկացի կ'ըսէ անոր մասին՝ «վարժ աստուածային գրոց սրբոց, և պատուող ուսումնականաց և գիտութեան հմտականաց... զի յոյժ գրասէր և ուսումնասէր ունէր բարս բարեմիտ թագաւորն[2]»։

Լևոն Գ ցոյց տուաւ իր եռանդուն ուսումնասէր հոգին, դպրոցէն զատ՝ զոր հիմնեց[3], մեկենաս ալ ըլլալով։ «Պատուէր զուսումնասէրսն», կ'ըսէ յիշատակագիր մը, և «առանձին պարգևս» սահմանեց ծանօթ վարպետներու, զոր «անսպառ հաստատեաց» ապագայից համար և «գրով արձանացոյց[4]»։ Ճշմարիտ պարծանք մը՝ թէ իր ստացած դաստիարակութեան և թէ իր գահին համար։

Հեթում տէր Կոռիկոսի և եղբօրորդի Ա Հեթմոյ՝ անուանի եղաւ իբրև պատմիչ Թաթարաց, և հեղինակ ուրիշ գրաւոր աշխատութեանց[5]։ Նմանապէս Սմբատ գունդստապլ գիտցաւ սպարապետական սուրին հետ զուգել իր արդիւնաւոր գրիչը[6]։

1. Իմ. Գ, 105։ — 2. Անդ՝ 106։ — 3. Աստ՝ 118 — 4. Սիս. 519։ — 5. Անդ՝ 337, 339։ — 6. Անդ՝ 71։

Բոլոր այդ օրինակները կը հաստատեն՝ որ մտաւոր զարգացումը շատ տարածուած և արմատացած էր Հայ ազնուականութեան մէջ, իրենց ուսուցիչ ունենալով ներքին կամ արտաքին անձեր՝ ըստ յարմարութեան։ Եւ եթէ աշխարհիկ մատենագրաց թիւը չի համեմատիր անոնց բազմութեան հետ, ասոր կրկին պատճառներ կան։ Մին՝ քաղաքական ու զինուորական հոգերը, որոց մէջ կ՚ընկղմէին անոնք. և երկրորդ՝ անոնց կենաց հրապոյրները, ինչպէս մարզական հրահանգներ, որսորդութիւնք, ընդունելութիւնք և այլն, որոնք ընդարձակ տեղ կը բռնեն անոնց հանապազօրեայ կենցաղին մէջ, և որոնք դիւրաւ պիտի որսային անոնց ախորժակները և զատէին ուսմանէն[1]։ Պիտի չզարմանանք՝ եթէ անոնց մէջ անգրագիտաց անգամ պատահինք։ Տառից գիւտէն կէս դար յետոյ՝ Վրկանի մեր բազմաթիւ աքսորական ազատաց մէջ կային դեռ այդպիսի չափահասներ՝ որոնց «դպրութեան ժամանակքն անցեալ էին». և երիտասարդներ, որոնք օգտուելով աքսորի անզբաղութենէն, հոն իսկ «ուսան դպրութիւն (գիր) հայրենի աշխարհին իւրեանց», կ՚ըսէ պատմիչը[2]։ Եթէ հնար ըլ-

1. Ճաշեր, 237-50։ — 2. Եղիշ. 151-2։

նէր մանր խուզարկել նաև հետագայ դարերը, այդպիսի անգրագէտ ազնուականաց հոն ալ թերեւս հանդիպէին։

Եւ ԺԲ՝ դարուն Ներսէս Լամբրոնացին կրնար տակաւին միացնել իր ձայնը խորենացւոյն հետ, և գրել իր Հեթում եղբօր՝ թէ «միայն գրո բարեպաշտութիւնդ ի մերումս ժամանակի տեսաք վար արկեալ ի խնդրել և յուսանել[1]»։ Նոյն ինքն իր գործոց գլուխ Պատարագամեկնչին համար կը վկայէ՝ թէ «միանգամ և երկիցս հանի զայն յատեան և ի ժողովս եպիսկոպոսաց և իշխանաց, և ոչ եղև պարապումն գոնէ ընթերցման կամ ունկնդրութեան[2]»։ Մխիթար Գոշ կը յիշէ իր վարանումը՝ շարադրելու իրմէ խնդրուած Դատաստանագիրքը. «զի զանընդունելութիւն ազգիս գիտէի», կ՚ըսէ. և կը համարի՝ թէ նախնիք այդ պատճառաւ իսկ չէին պատրաստած նոյնպիսի գործ մը, և կամ «զարհուրեալք ի պարսաւագիրաց[3]»։ Եւ նոյնն ուրիշ Լամբրոնացիներ ու Գոշեր ալ կրնային կրկնել ուրիշ դարերու մէջ։

5. — Ո՞ր ուսմանց նախամեծարութիւն կու տար հայ ազատանին իր յարկին ներքև։ Արտաւազդ՝ յոյն դատախա-

1. Հյպտ. 427։ — 2. Անդ՝ 426։ — 3. Անդ՝ 405։

ռակներով կրթուած, ինչպէս կը թուի, փարած էր յունական ուսմանց, և յունարէն ալ գրեց իր գործերը[1]. և չի կրնար մեզ օրինակ հանդիսանալ յաջորդ ազատանւոյն, որոնք անտեղեակ հելլէն բարբառոյն, պիտի շատանային տոհմային մատենագրութեան տուած պաշարով, և իրենց ուսումը յարմարել քաղաքականութեան ու ներքին կենցաղավարութեան պիտոյից։

Իբրև տոհմային մատենագրութիւն՝ ունէին Ս. Գիրքը և հայ ու օտար Ս. Հարց գործերը. որով իրենց գլխաւոր ուսումը կը լինի եկեղեցականը, այնպէս որ ուրիշ մասնագիտութեան մէջ փայլողաց յիշատակութեան չենք հանդիպիր. ի բաց առեալ Գր. Մագիստրոս մը, զոր շնորհիւ իր հելլենագիտութեան՝ նաև «արտաքին ուսմամբ ներակրթեալ» տեսանք. և իր գրուածոց մէջ ցոյց կու տայ իր ծանօթութիւնը յոյն հեթանոս մատենագրութեան, զոր արհամարհուած գիտենք մեր թարգմանչաց շրջանին[2]։ Նոյն բախտին արժանացած էր տոհմային ոչ քրիստոնեայ բերանացի քերթողութիւնն ալ. և Փաւստոս կը բամբասէ հայ ժողովուրդը, որ

1. Անդ՝ 83։ — 2. Անդ՝ 114։

«գիրեանց երգս տաղաչափելոց զվիպասանութեանն սիրեցեալք, ի փոյթ կրթութեանցն և նմին հաւատացեալք և ի նոյն հանապազորդեալք» էին[1]: Կը հաւկանայ գուսանական վիպերգութիւնը, շատ ընդարձակ Հայոց մէջ[2], որմէ սակայն չըխորշեցաւ Խորենացին՝ տոհմային պատմութիւնը ճոխացնելու համար[3]:

Մեր վերոյիշեալ վկայութեանց մէջ կար և փիլիսոփայութիւնը, որ հեռի իր արդի նշանակութենէն, հոմանիշ էր հնոց լեզուին մէջ սրբազան գիտութեան. ինչպէս երբ Փաւստոս ս. Բարսղի համար կ'ըսէ՝ թէ «փիլիսոփայական արուեստիւքն» կը խցէր միշտ «զբերանս հերետիկոսաց[4]», և կամ Ուռհայեցին՝ «այս ամենայն վարդապետք և իմաստասէրք և հմուտք հին և նոր կտակարանացն[5]»: Բայց հաճելի էր անոնց, ինչպէս բոլոր զարգացած անձանց, պերճախօսութիւնն ալ, որոյ մէջ երևելի են Գագիկ Կարուց, Ներսէս Բագրեանդայ, Գր. Մագիստրոս և Մուշեղ Բագրատունի:

Ինչ ինչ արտաքին լեզուաց ալ տեղեակ էին անոնք՝ Հայաստանի վրայ ծան-

1. Փաւս. 33: — 2. Ճաշեր, 203-7: — 3. Խոր. Ա, գ, զ են: — 4. Փաւս. 94: — 5. Ուռ. ՀԴ:

բացող օտար լծերու ազդեցութեան ներքեւ։ Արշակունեաց շրջանին կարեւոր էին անոնց պահլաւերէնը, պարսկերէնը եւ յունարէնը. մասամբ մը, որովհետեւ ի սկզբան չունենալով հայերէն գիր, կարօտ էին անոնց, եւ մասամբ մ՚ալ իբրեւ հաղորդակցութեան գործիք տիրող Պարթեւաց ու Պարսից հետ. իսկ յունարէնն իբր հելլէն քաղաքակրթութեան բանալի, — որոյ համար «հելլենասէր» (ըստ դրամոց) պարթեւ Արշակունիք ալ փարած էին անոր [1], — եւ յետոյ՝ միջին դարուն՝ յոյն գրականութեան ու Բիւզանդիոնի հետ կցորդութեան կապ։

Պահլաւերէնը՝ մեր արքունեաց ու պետական առաջին լեզուն էր այն շրջանին, ուր Հայոց աթոռին վրայ նստան նախ Արշակունիք կամ Պարթեւք, ցեղակիցք համանուն իշխեցողաց Պարսկաստանի, որոց բնիկ էր նոյն լեզուն, եւ որոնք կու գային ի Հայաստան իրենց պալատականներով ու զօրականով [2]։ Արքունեաց բարբառը բնականապէս ցանկալի պիտի լինէր նաեւ հայ ազատանւոյն, որ յօժարութեամբ պիտի ուսանէր եւ ուսուցանէր զայն իւր զաւակաց, եւ ուսկից յառաջ պիտի գար անոր

1. Morg. 4. — 2. Պամ. Տրդ. 55.

խառնուրդը հայ լեզուին մէջ՝ զոր կը տեսնենք[1]։ Այս վիճակը տեւած լինելու է մինչև ցմեծն Տրդատ, որ թշնամի իւր հօր սպանիչ՝ և ցեղակից Պարթևաց գահուն յափշտակող Սասանեանց, և ինքն իսկ ի մանկութենէ սնած յունարէնով, անշուշտ վերջ դրաւ պահլաւերէնին իւր արքունեաց մէջ։ Եւ հայ Արշակունիք, ցեղով ու քրիստոնէութեամբ ալ զատուած Սասանեան տոհմէն, այնուհետև հայկական նկարագիր մը ստացան նաև լեզուով։

Բայց յետոյ քաղաքական յարաբերութիւնք կը վերահաստատուին երկու ազգերու մէջ։ Արշակ՝ իւր հօր հետ գերի տարուած ի Պարսկաստան[2], ուր բնականապէս հմտացաւ պարսկերէնին, — որ Սասանեան տիրապետութեան ներքև կը յաջորդէ պահլաւերէնի, — և յետոյ արքայից արքայէն թագաւոր կարգուած Հայաստանի վրայ[3], Շապհոյ հրաւերին կ'երթայ, անոր հետ կը կենակցի ու կը սեղանակցի մըտերմութեամբ՝ առանց կարօտելու թարգմանի[4]։ Յաջորդ թագաւորք սովորաբար հպատակ են Պարսից՝ չափով մը, և դարձեալ կցորդ անոնց հետ, ուստի և տեղեակ անոնց լեզուին փոքր ի շատէ։

1. Հմմտ. Hüb. և Թիր։ — 2. Փաւս. 52։ — 3. Նոյն՝ 65։ — 4. Նոյն՝ 124։

Հայրապետանոցին մէջ ալ, որ Հայոց կրօնական արքունիքն էր, ծանօթ է պարսկերէնը։ Ս. Սահակ կանգնած Վռամայ առջև, այնքան պերճաբանութեամբ պաշտպանեց Հայոց գահը, որ «հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն». և բոլոր արքունիքը «յակճիռս կալով՝» ականջ կը դնէին, կ'ըսէ Խորենացին[1]. ուր բնաւ կասկած չկայ՝ թէ պարսկերէն կը խօսէր, ուսած լինելով զայն ի մանկութենէ։ Այսպէս նաև ս. Մեսրոբ, «ուսեալ առ մեծին Ներսեխի», և յետոյ պարսկերենի քարտուղար արքունեաց մէջ[2], անշուշտ հայրապետանոցին մէջ սովրած էր նոյն լեզուն։

Այն շրջաններուն՝ ուր Հայաստան իր թագաւորութիւնն ունի և անկախ է, հայ ազգին նուազ հարկաւոր ու ծանօթ է պարսկերէնը, նոյն իսկ արքունի պաշտօնէից մէջ. այնպէս որ երբ Մեսրոբ կը թողու արքունի քարտուղարութիւնը և անապատ կ'երթայ, նոյն պահուն անոր տեղը դնելու մարդ չեն գտներ[3]։ Այդ փոքրաթիւ պարսկագէտներէն է Եզնիկ Կողբացի, որ շնորհիւ նոյն լեզուին հմուտ է Պարսից դենին, զոր կը հերքէ Եղծ աղանդոց

1. Խոր. Գ, կե։ — 2. Անդ՝ խէ։ — 3. Անդ՝ ծբ։

կոչուած չքնաղ մատենին մէջ։ Եւ Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց, որ Ղեոնդեանց մէջ միակ տեղեակն է նոյն լեզուին, և իր ընկերաց պատասխանները կը թարգմանէ Գինշապհոյ[1]։

Խնդիրը կը փոխուէր՝ երբ Հայաստան կ'ենթարկուէր Պարսից տիրապետութեան։ Հոն պարսկերէնը պահանջ կամ պէտք մը կը դառնար Հայոց համար։ Արշակայ գերութենէն վերջ, ուր Հայաստան պահ մը կը կորուսանէ անկախութիւնը, Մերուժան ուրացող կը ստիպէր զՀայս պարսկերէն միայն ուսանիլ[2]։ Իսկ հայ Արշակունեաց զահուն տապալելէն յետոյ՝ մեր բանակը Պարսից ծառայութեան մէջ է. և այդ սերտ աղերսը հարկ մը դնէր զէթ մեր զօրագլխաց կամ իշխանաց վրայ՝ պարսկերէնը սովրելու։ Փարեզին «պատանեակ» նախարարը Յազկերտի առջև անձամբ կը պաշտպանէ քրիստոնէութիւնը[3], յայտնի է թէ պարսկերենով։ Շատ են մեր իշխանաց ընդ Պարսից ուղղակի խօսակցութեան օրինակներ[4]։ Եւ Եղիշէի լեզուին մէջ շատ ընտանի ու խառն են պարսկերէն զինուորական ու կրօնական բառեր, արդիւնք

1. Եղիշ. 126. Փրպ. 293։ — 2. Աստ՝ 82։ — 3. Եղիշ. 12։ — 4. Նոյն՝ 17, 34, 35 ևն.

իւր պարսկագիտութեան և բանակին մէջ ծառայութեան իբր զինուորական[1]. որով յայտնի է՝ թէ բանակին ալ սովորական էին նոյն զինուորական բառերը։

Քաղաքական կենաց մէջ և աշխարհիկ դասուն համար նուազ կարևորութիւն ունէր յունարէնը, որոյ գլխաւոր դերն եկեղեցւոյ մէջ էր։ Բայց Արտաւազդայ նման հելլէն քաղաքակրթութեան սիրահարները զանց չէին ըներ անոր ուսումն ալ։ Տըրդատ անով սնած, ինչպէս ըսինք, ու բերած էր զայն իւր արքունիքը. նոյնպէս ուրիշ շատեր[2]։ Մեսրոբ «ի մանկութեան տիան վարժեալ (էր) հելլենական դպրութեամբն», կ՚ըսէ Կորիւն[3]։ Եւ տեսանք Խորենացւոյ վկայութիւնը՝ պետական գործերու մէջ յունարէնին ալ գործածութեան[4], երբ հայ գիրը դեռ չկար։ Յետոյ երբ Հայաստան բաժնուեցաւ պարսիկ և յոյն ազդեցութեանց ներքև, յունարէնն այն կարևորութիւնը ստացաւ յունական բաժնին համար, ինչ որ պարսկերէնը բարձր Հայոց. և զոր պահեց երկար ժամանակ, չափով մը նաև Բագրատունեաց ու Կիլիկեցւոց օրով, ուր տեսանք յունագիտու-

1. Աստ՝ 99։ — 2. Աստ՝ գլ. Ձ։ — 3. Կոր. 6։ — 4. Աստ՝ 81։

թիւնը Բ Գագկայ, Դր. Մագիստրոսի, իր որդւոյն Վահրամայ, որ թարգմանութիւններ կ'ընէ յունարէնէ, Ներս. Լամբրոնացւոյն և այլոց. մինչդեռ Է դարու վերջերը պարսիկ տիրապետութեան հետ պարսիկ լեզուն ալ, — թէև մինչև Կիլիկեցւոց օրերը ցանցառաբար դեռ ծանօթ [1], — տեղի կու տայ արաբ իշխանութեան ու լեզուին, զոր մեր հարք կ'ուսանին քաղաքական պահանջի համար։ Յովհաննէս պատմագիրը կ'աւանդէ Սահակ կաթողիկոսի մասին՝ թէ «իւրով իսկ ձեռամբ» աղաչանաց նամակ մը կը գրէ Ոգբայ զօրապետին և կը վախճանի, զոր նա հանգուցեալ հայրապետին ձեռքէն կ'առնու և կը կարդայ [2]։ Ուրեմն արաբերէն էր այդ գիրը, և Սահակ արաբագէտ մ'էր։ Նոյն պատմիչը մտերիմ և առանձնական խօսակցութեան մը մէջ կը դնէ ամիրապետին հետ նաև զՅոհան իմաստասէր [3], յայտնի է՝ թէ նոյնպէս արաբերէն լեզուաւ։ Բագրատունի և Արծրունի թագաւորք և մեր միւս իշխանները հպատակ ու սերտ կցորդութեան մէջ էին արաբական իշխանութեանց հետ, անոնց լեզուով և կամ գոնէ հայ արաբագէտ թարգմաններով խօսելով անոնց

1. Սխ. 518. — 2. Յհ. կթ. 122-3. — 3. Նոյն՝ 131։

հետ. որով արաբերէնը՝ քաջածանօթ էր միշտ ի Հայս: Եւ ի Կիլիկիա անգամ արաբերէնէ թարգմանիչներ կային[1]: Մխիթար Հերացի կը վկայէ՝ թէ երեք լեզու միանգամայն գիտէր, արաբ, պարսիկ և հելլէն[2]:

ԺԱ. դարէն սկսեալ՝ թաթարական տիրապետութեան հետ նոյն լեզուն ալ մուտ գտաւ վերին Հայոց մէջ: Կիրակոս ցոյց կու տայ իր հմտութիւնը նոյն լեզուին[3], և Թաթարաց ալ դպիր կը կարգուի[4]: Վարդան վրդ. կը նկարագրէ ինք զինքն ընտանի խօսակցութեան մը մէջ՝ անոնց Իւլղան խանին հետ, և թարգմանի ներկայութիւնը չի յիշեր[5]: — Եթէ կարելի է պատմական նկատել Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը, Տրդատայ արքունեաց մէջ կային «ոմանք ի սպասաւորացն արքունի», որ վարժ էին «ի բարբառ հռովմայեցւոց», և Գայանէի ու Հռիփսիմէի խօսակցութիւնը նոյն լեզուով՝ կը թարգմանէին Հայոց արքային[6]: Յետոյ Կիլիկեցւոց ժամանակ արևմտեայց, և մանաւանդ Հռովմայ գահուն հետ կցորդութիւնք՝ պէտք զգացուցին նոյն բարբառը վերստին մշա-

1. Մխ. 518: — 2. Հյպ. 401: — 3. Կիր. 149: — 4. Նոյն՝ 132: – 5. Վրդ. Պտ. 156: – 6. Ագթ. 149:

կելու, որուն հմուտ ու թարգմանիչ էր Ներսէս Լամբրոնացի[1], և այլ ոմանք[2]։ Եւ Ռուբինեան արքունեաց մէջ կային լատինագէտ գրիչներ, որոնք նոյն լեզուով հրովարտակներ կը շարադրէին. ինչպէս մեծին Լեւոնի թղթերն առ Պապն, պահեալ Վատիկանի դիւանին մէջ[3], զորս ես ինքն տեսայ, պարգևագիր Բ Լեւոնի առ Գենուացիս[4] և այլք։ — Նախ քաղաքական յարաբերութեամբ, յետոյ Լուսինեանց ազգախառնութեամբ Ռուբինեանց հետ՝ փռանկերէնն ալ ընտանեցաւ հայ արքունեաց. և որ խօսուելէն զատ՝ իրեն թարգմանիչներ ու գրիչներ ալ ունեցաւ զԱմբատ Գունդստապլ և զՀեթում պատմիչ[5]. թող իրեն տուած բառերու բազմութիւնը կիլիկեան բարբառին։

6. — Չենք կրնար անցնիլ՝ առանց մեր ակնարկը դարձնելու պահ մ'առանձնապէս նաև ազնուազգի իգական սեռին վրայ, որոց և առ հասարակ հայ աղջըկանց համար չլինելով — զի բնաւ չեն յիշուած և Աթենացիք անգամ չունէին ըսինք[6] — որ և է ձևով դպրոցներ, իրենք ևս կը վայելէին առտնին դաստիարակու-

1. Սիս. 91. — 2. Անդ՝ 518. — 3. Անդ՝ 477, 482. — 4. Անդ՝ 387. — 5. Անդ՝ 71, 338. — 6. Աստ՝ 132.

թեան բարիքները։ Ասոնց ստացածը չի կրնար համեմատուիլ իրենց եղբարց աւանդուածին հետ. որովհետև իրենց չէր տրուած ընկերական կենաց լայնօրէն մասնակցելու իրաւունքը, ոչ մարզական գրոսանաց մէջ մտնելու՝ նման սպարտուհեաց, և ոչ ալ զինուորական հրահանգաց։ Անոնք տանտիկիններ ու մայրեր պիտի լինէին, որոյ համար աւելորդ էր կրթական ընդարձակ պատրաստութիւն մը։

Ասոնց կեանքը մասամբ կը նմանի իրենց եղբարց վարածին։ Կը բնակէին «ի սրահս դանափակեալս[1]», որ տեսակ մը փակարան էր, և արական սեռը մուտք չունէր հոն։ Ասոնց կենցաղն ու սեղանը լի էր փափկութեամբ[2], և սպասաւորութիւն կ'ընդունէին նաժիշտներէ[3] կամ աղախիններէ[4]։

Մեզ արդէն ծանօթ է անոնց գրագիտութիւնն ալ։ Եղիշէ հայ տիկիններէն կը ճանաչէր «հինգ հարիւրով չափ», որոնք իրենց նեղութեան ժամանակ սփոփանք կը փնտռէին Աստուածաշունչի ընթերցման մէջ[5], և որոց օրինակին հետևողներ չեն պակսիր նաև միջին դարուն[6]։ Այդ տիկ-

1. Փրպ. 162։ — 2. Անդ՝ 33։ — 3. Փաւս. 123. Մով. Թղթ. Ա. 835. Եղիշ. 155։ — 4. Ալաւ. Գ։ — 5. Անդ՝ 55։ — 6. Անդ՝ 57։

նայք բնականապէս գրագէտ եղած էին իրենց դաստիարակութեան շրջանին. և բաւական մտաւոր զարգացում ունէին՝ Ս. Գիրքը խուզարկելու և անոր մէջ սնանելու համար։ Չեմ կարծեր՝ որ արտաքին գիտութեանց ալ տեղեկանային, ինչ որ չէ յիշուած. մինչդեռ յայտնի է իրենց կրօնագիտութիւնը, զոր կ՚աւանդեն նաև իրենց զաւակաց[1]։

Ասոնց մէջ կան և նշանաւոր դէմքեր. ինչպէս Զուիկ, որ եղաւ, կ՚ըսէ պատմիչը, «կին անուանի և առաւելեալ ամենայն լաւ և մտաւոր մասամբք յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհիս», և քաջ դաստիարակ իւր որդւոց[2]։ Անուանի է և Սահակդուխտ Սիւնեցի, որ ոչ միայն ձայնով երաժիշտ էր[3], այլ գրչով ալ բանաստեղծ. և «արար կցուրդս և մեղեդիս քաղցըր եղանակաւ, յորոց մին Սրբուհի Մարիամ, որ իւրով անուամբն է յօրինեալ[4]». այսինքն տանդլուխ տառերն իւր անունը կը կազմէին, և որ այժմ անյայտ է։ Հաւանօրէն իրեն ուսուցիչ եղաւ իւր մատենագիր հելլենավարժ եղբայրը Ստեփանոս։ Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս կը

1. Աստ՝ 51-52։ — 2. Անդ. և փրգ. 334։ — 3. Աստ՝ 124։ — 4. Օրբ. 101։

հաշտկէ «զգեցիմաստ մայրն Սմբատայ իշխանին Սիւնեաց»[1], առանց մանր բացատրելու անոր հանճարին ձիրքերը, որոց բարգաւաճման մէջ բնատուր ուշիմութեան հետ մասն ունէր անտարակոյս դաստիարակութիւնն ալ։

Տիկնանց մէջ լեզուագէտներ յայտնապէս յիշուած չեն։ Բայց երբ կը տեսնենք Սիւնեաց Բիւրեղ տիկինը՝ որ Հեռակլ կայսեր կը դիմէ և կը խնդրէ տէրունական խաչէն նշխար մը[2], կամ Սմբատ արքայի եղբօր կինը՝ որ աղաչաւոր կ՚երթայ Ափշինի, խնդրելու համար իր պատանդ զաւակը[3], և կամ Արծրունեաց Հոփսիմէ տիկինը՝ որ պատգամաւոր կը դրկուի առ Բուխայ[4], կը ստիպուինք հարցնել. արդեօք թարգմաններ ունէին, որոց յիշատակութիւնը չկայ, թէ մին յունարէն և միւսներն արաբերէն խօսեցան, և կը ճանաչէին այդ լեզուները։ Սակայն գաղերէնը բնականապէս ծանօթ էր ժամանակ մը Ռուբինեան արքայազն տիկնանց, երբ սկսան յաճախել հոն խառն ամուսնութիւնք եւրոպացւոց հետ։

Հայ տիկնանց զարգացումը կը մղէր

1. Յհ. կթ. 302։ — 2. Հյպտ. 221-22. Ճպհ. 9-13։ — 3. Յհ. կթ. 234։ — 4. Արծ. 160։

զանոնք նաև քաջալերիչ հանդիսանալու ումանց։ Աղոցմէ կը յիշուին երկու Բագրատունիք. մին Մամա, դուստր Ա. Աշոտոյ և այս տիկին Սիւնեաց, որ Յովհաննու մեկնութիւնը Նանայէ՝ արար լեզուով՝ կ՚ընդունի հօրէն, զոր հայր Սմբատ անգամ մը հայացնել տուած էր, և ինք վերստին թարգմանել կու տայ[1], զուցէ թերի գտնելով առաջինը։ Եւ միւսը՝ Մլքէ, թոռն նոյն Աշոտոյ՝ անոր Շապուհ որդիէն, և կին Գագկայ Արծրունւոյ, որ կը շինէ Վարագայ Ս. Աստուածածինը, և անոր կը նուիրէ շքեղ աւետարան մը, այժմ ի Ս. Ղազար, իր սեպհական յիշատակարանով։ Յետոյ ուրիշ ազնուական հին տիկին մը՝ Աւագ անուն, դուստր «պարոն Մանիլայ», զայն «վերստին նորոգել» կու տայ, «կազմութեամբ և կողափակ նկարակերպ արծաթապատ զարդիւք զարդարեալ», և ինքն ալ կը յիշատակագրէ անոր մէջ։

Կը կրկնեմ՝ թէ այս կարգի գրագէտ կամ ուսումնասէր տիկնայք իրենց ուսումն առած էին հայրենի տան մէջ։ Եւ իրենց դաստիարակ եղած կը կարծեմ իրենց մայրերը կամ հարազատք, ինչպէս սովորու-

1. Զարր. Թրգ. 622.

թիւն էր և Աթենացւոց մէջ[1]. որովհետև չենք հանդիպիր տղոց առանձին դաստիարակաց յիշատակութեան։ Եթէ ունեցեր են զատ ուսուցիչներ ևս, անոնք գործեր են՝ ըստ իս՝ մայրերու անմիջական հսկողութեան ներքև։

7. — Առտնին ուսումն ալ մի և նոյն միջոցներով կը տրուէր՝ ինչ որ դպրոցականը։ Ինչպէս դպրոցին, նաև տան մէջ կը գործածէին պնակիտը, որոյ նիւթն ազնուականաց քով տարբեր և աւելի թանգ էր՝ քան ռամկին։ Վարդան՝ Երգոց երգոյն մեկնութեան մէջ յառաջ կը բերէ Նիւսացւոյն մէկ վկայութիւնը, որոյ մէջ կը կարդանք նաև հետևեալը, այլափոխած և հայ բարբառիս մերձեցած ձևով մը։ «Մեծատանցն է կազմել փղոսկրեայ տախտակ, և առ գլխով պնակիտին դնել շափիղա ակն, որով զաշխատութիւն աչացն ի կարդալն հանգուցանէ. զի կապուտակ է գունով, որով հանգչի ակն։ Եւ ամենայն պնակիտ՝ որ խիստ է և փայլող և լուսաձև, ի դէպ կոչի փղոսկրեայ, թէպէտև յայլ նիւթոյ իցէ[2]»։ Պնակիտին նիւթերը՝ փղոսկր ու շափիղայն՝ Նիւսացւոյն քով ալ կան. բայց Վարդան է զանոնք «մեծատանց» վերա-

1. Ատ՝ 132։ — 2. Վրդ. Երգ։

գրողը. այսինքն հայ ազնուականաց, որոնք Նիւսացւոյն օրերէն ալ ճանաչելու են այդպիսի պնակիտ մը։

Պնակիտին շրջանն անցնելէ վերջ՝ ազնուական մանկան ձեռքը կու տային գիրս կամ զանազան գրուածներ, ճոխացնելու համար անոր միտքը ծանօթութեանց կարևոր պաշարով։

8. — Սակայն առանին կրթութիւնն և ուսումը լոկ ազնուականաց մէջ չի սահմանափակուիր։ Ռամիկ դասէն ալ զարգացած և ընչեղ անձինք՝ փոխանակ առանձնական դպրոցներ յղելու իրենց մանկտին, երբեմն իրենք իսկ կ'ուսուցանէին կամ ուսուցանել կու տային զանոնք. ինչպէս կը թուի պատահած Հերացի բազմալեզու բժշկին[1], որ «ի մանկութենէ, կ'ըսէ, սիրող եղէ իմաստութեան և բժըշկական արուեստից», զոր և կ'ուսանի. և ազնուազգի մը չէր ինք, ինչպէս մականունէն ալ յայտնի է։

Կային և ծնողներ, որոնք զարտուղելով հասարակաց անհոգութենէն՝ նկատմամբ իրենց աղջկանց ուսման, ազնուականաց օրինակով կը կրթէին իրենց դստերքն ալ։ Այսպէս Կիլիկիոյ ժամանակագիրը խօսե-

1. Անդ՝ 172.

լով Ռուբինեանց շրջանի մտաւոր բար-գաւաճանաց մասին, կ՚ըսէ՝ թէ «մինչև կանայքն ևս գրէին և ընթեռնուին»։ Կը յիշէ յանուանէ բարձրբերդցի Կոստանդին քահանայի դուստրը Ջապել, որ հաւանօրէն դաստիարակուած հօրմէն, «պաշտէր զՄ՚անեպուամունեա», որ էին եկեղեցական երգերը. «և էր հմուտ ընթերցողութեան և արուեստին գրչութեան»։ Կը յիշէ դարձեալ Ալիծ անուն տարսոնացի կոյսը, որ էր «գրագիր յոյժ հմուտ», այս ինքն գեղեցկագիր[1]։

Այդ պատմական անուանք եթէ ոչ առատ, բայց անոնց գրագէտ սեռակիցք սակաւագիւտ չէն, դատելով ժամանակագրին ընդհանուր բացատրութենէն՝ «կանայքն ևս», որ միանգամայն կը հաստատէ՝ թէ կանանց դասուն սովորական չէր գրագիտութիւնը, ինչպէս գիտեցի կանխաւ[2]։

1. Սմբ. 520. — 2. Անդ՝ 105.

ԳԼՈՒԽ Ե

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՑ

ՊԷՏՔ է զատենք աշխարհիկ դասուն դաստիարակութենէն՝ ուսումն ու կրթութիւնն անոնց՝ որ սահմանուած էին եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան. և որոց համար տարբեր պահանջներ ու ծրագիր կային քան աշխարհականաց, նկատելով անոնց վիճակին բարձրութիւնը, և հաւատացելոց բարւոք առաջնորդութեան համար խնամոտ պատրաստութեան մը պէտքը։ Կարևոր է այս խնդիրը, որ հին և միշտ նոր է հայ եկեղեցւոյ մէջ, և որ ցոյց պիտի տայ մեզ՝ թէ ինչ համեմատութիւն կար հին և արդի կղերական կրթութեան եղանակին մէջ. և թէ ինչ դասեր կարելի է հանել մեր հարց ընթացքէն։

Մեր հին ժառանգաւորք կրկին եղանակ ունէին կրթուելու. կամ հաւաքաբար՝ յատուկ ուսումնարանաց մէջ, և կամ առանձնաբար՝ առաջնորդի մը ձեռքով։ Այս երկու ոճերը պիտի նկատենք զատ զատ։

Ա. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՆՈՑՔ

Այսպէս կ՚ուզեմ կոչել, ոսկեդարեան լեզուին հետ[1], այն դպրոցները՝ որ սահմանուած էին կղերին դաստիարակութեան։ Շնորհիւ իրենց հոգևոր հանգամանքին, աշխարհականներէն աւելի բազմաթիւ, բարգաւաճ ու տեական եղած են ատոնք մեր անցեալին մէջ։ Եւ անոնց բնակավայր հանդիսացած են սովորաբար մենաստանք, որոնք ունենալով ներքին բարոյական ու տնտեսական ոյժ, և նուազ կարօտ արտաքին օժանդակութեան, և հեռի աշխարհի աղմկէն ու հրապոյրէն, կարողացեր են տոկալ և արդիւնաբերել դարերու ընթացքին մէջ։ Ատոնց կը պարտինք մեր հին մատենագրաց դասը, որոնք՝ քիչ բացառութեամբ՝ վանականներ կամ եկեղեցականներ են. ինչպէս արդէն արեւմտեան մենաստանք ալ մայր ու դայեակ եղան միջտ դպրութեանց։ Վարդապետանոցք մեծագոյն մասամբ հաստատուեր են վանքերու մէջ. բայց բոլոր վանքերը վարդապետանոց չէին, այլ շատ քիչերը միայն, մեծամասնութիւնը տարբեր կեանք և ըղբաղմունք ունենալով։

1. Ոսկ. Մտթ. Ա. 109. Բ. 748.

1. — Ե՞րբ սկսած են հոգևոր վարժարանք մեր քով։ Լուսաւորչի օրերն ադոնք դեռ գոյութիւն չունէին։ Ի սկզբան նա կարօտ ալ չէ ադոնց. որովհետև Կեսարիայէն իր հետ կը բերէ «բազում գունդս գունդս» եղբարց, յարմար քահանայութեան, զորս կը ձեռնադրէ և որոց կը յանձնէ ապա իր հօտը[1]։ Շատ հաւանական կը թուի ինձ՝ թէ յետոյ եկեղեցականութեան հայ թեկնածուք կ'ուսանէին հասարակաց դպրոցաց մէջ։ Եւ երբ ս. Գրիգոր կ'ուզէ քրմաց զաւակներէն եպիսկոպոսական աստիճանին բարձրացնել, կը ստիպուի անձամբ պատրաստել և ուսուցանել զանոնք[2]. ապացոյց՝ թէ չկային ուրոյն վարդապետարանք։

Դ. դարուն կը հանդիպինք վանական աշակերտանոցաց յիշատակութեան, զորս շփոթելու չենք մեր նկատած վարդապետարանաց հետ. սխալ մը՝ որոյ մէջ շատերը կ'ընկնին։ Այսպէս Դանիէլ քորեպիսկոպոս Ասորի և միանգամայն ճգնաւոր, «աշակերտներ» ունեցաւ անապատին մէջ, որոցմէ էին Շաղիտա Ասորի, Եպիփան յոյն և Գինդ ճգնաւորք, և Արտիթ եպիսկոպոս Բասենոյ[3]։ Եպիփան յետոյ կ'եր-

1. Ագթ. 605։ — 2. Նոյն՝ 629. — 3. Փաւս. 219, 221, 271, 265.

թայ կը հաստատուի Ծոփաց Մամբրէ ա-նապատին մէջ, և «լնոյր զերկիրն Ծոփաց վանիւք, և դնէր վարժեալ (ուսուցիչ կամ քարոզիչ) ընդ ամենայն երկիրըն Ծոփաց և լուսաւորէր զնոսա մեծապէս», որովհետև շատերը դեռ կռապաշտ էին հոն: Յետոյ կ'առնու «զաշակերտսն իւր՝ արս միանձունս լեառնականս անապատականս, արս հինգ հարիւր», և Յունաց կողմերը կ'անցնի[1]: Այդ վարժեալն ու աշակերտք եկեղեցականներ չէին, այլ պարզ վանականներ՝ որոնք ժամանակի սովորութեամբ կը քարոզէին եւ քրիստոնէութիւնը ժողովրդեան:

Կարեւոր դիրք մ'ունէր և Գինդ, ընդհանուր առաջնորդ հայ միանձանց, և «ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց», որուն բոլորը «վարդապետ» անունը կու տային: Եւ ունէր իր սեպհական «աշակերտներն» ալ, Վաչակ, Արտոյտ, Մարախ և Տրդատ, որոց վերջինս մեծին Ներսեսի սարկաւագապետ կը լինի[2]:

Այդ բոլոր վկայութեանց մէջ ունինք նկարագիրը վանական դպրոցաց, որոց մէջ կը պատրաստուէին ոչ գիտուն եկեղեցականք, այլ անապատական կենաց ու

1. Փաւ. 222: — 2. Նոյն՝ 271-72:

բարեպաշտութեան նուիրուած անձինք, բնականապէս ծանօթք ս. Գրոց, որոցմէ բացառաբար կ'ընտրուին ժառանգաւորներ եւ: Հետեւաբար այդ դպրոցները չեն ու չունին մեր խնդրած վարդապետանոցաց սեղմ նշանակութիւնն ու նկարագիրը:

Ընդ հակառակն Դ. դարու մէջ շատ ըզգալի է վարդապետարանաց պակասն այն տարօրինակ բարքերէն՝ որ կը տիրեն հայ կղերին մէջ, և նոյն ինքն բարձր դասուն, ի բաց առեալ Լուսաւորչի տոհմը և յոյն կամ ասորի ընտրեալ եկեղեցականք, որոնք դաստիարակութեան բարիքը կը վայելէին: Լուսաւորչի, Արիստակեսի, Վրրթանեսի, Յուսկան, Գրիգորիսի և Ներսեսի դէմ, որոնք զարգացեալ ուսմամբ, հանդիսացան քաջ հովիւներ և նոյն իսկ նահատակներ իրենց նախանձայոյզ պարտաճանաչութեան, ունինք Փառէն մը, Շահակ մը, Զոնակ մը և Յուսիկ Բ մը, որոնք զուրկ Լուսաւորչի տոհմին առաքինութենէն ու քաջութենէն, թող կու տան՝ որ անկարգութիւնը համարձակ ճարակի Հայոց մէջ[1]: Զաւէն աւելի յառաջ գնաց. կղերական ձեւ թողուց, և «ամենայն քահանայից» զինուորական զգեստ հագնիլ

1. Փաւս. 44, 45, 227.

տուաւ, զինքն խակ օրինակ ընծայելով. և նոյն տարազով ալ եկեղեցւոյ բեմը կ՚ելնէին պաշտամանց պահուն։ Անոր յաջորդները Շահակ և Ասպուրակ չշեղեցան նոյն ընթացքէն[1]։ Ուղղակի աշխարհականացումըն էր կղերին։

Փառենի որդին՝ Յոհան եպիսկոպոս՝, կարգին հետ անհաճո ու տարօրինակ կեանք մ՚ունէր։ Խեղկատակութեամբ զանձեր կը շորթէր թագաւորէն։ Աւազակի մը գեղեցիկ ձին յափշտակելու համար՝ զայն ճանապարհին վրայ բանի երէց կը ձեռնադրէ. յետոյ իմանալով որ դեռ երախայ էր, կը մկրտէ սափոր մը ջրով ու կ՚արձակէ[2]. տեղեակ անգամ չէր՝ թէ բանի և անկնիք ձեռնադրութիւնը չի զօրեր։ Մըրջիւնիկ, արքունի գլան երէց, կը միաբանի փառանձեմի հետ, և սուրբ բաժակին մէջ թոյն խառնելով կը սպաննէ զԱղիմպիոս տիկինը[3]։

Այդ ծանր աւերումները Դ. դարուն հայ կղերին մէջ՝. կը հաստատեն՝ որ այդ մարդիկ դաստիարակութեան կաղապարին մէջ ձուլուած ու բարեկարգութեան հոգին չէին զգեցած. և այս անոր համար՝ որ դեռ չկային անոնց յատուկ դպրոցներ։

1. Փաւս. 263, 264։ — 2. Նոյն՝ 266-9։ — 3. Նոյն՝ 123։

2. — Բայց եկեղեցականաց ուսման ու դաստիարակութեան պէտքն երթալով զգալի կը լինէր. և դէպ ի վերջերը Դ. դարուն՝ Մեսրոպ ինքնին կը թուի հիմնած առաջին վարդապետանոցը: Կը թողու զինուորական ասպարէզը՝ որուն նուիրուած էր, և կ'ընդգրկէ վանական միճակը, տալով ինք զինքը «լեռնակեցութեան» կամ անապատական կենաց: «Փոխել եւ զոմանս՝ յինքն յարեցուցանէր, աշակերտել նմին սովորական աւետարանութեանըն[1] », կ'ըսէ Կորիւն:

Այդ «ոմանք՝» են անոնք իսկ, որ յետոյ կը կոչուին երիցագոյն թարգմանիչներ, որոց մէջ և պատմիչդ ալ, որոնք կը հետևին ու կը մասնակցին ոչ միայն անոր ճգնաւորական կենաց, այլ նաև անոր մտաւոր զարգացման, զոր ստացած էր ի մանկութենէ: Անոնք ապա տարից գիտուն ժամանակ, ուր դեռ «եղբարք[2]» կամ սոսկական կրօնաւորներ են, կը գործակցին վարդապետին, և աւելի վերջ կը դառնան եպիսկոպոսներ ու քահանաներ: Ս. Մեսրոպայ ճգնարանն իրենց եղած էր հոգևոր դպրոց մը՝ բառին իսկական իմաստով, ուր բաւական ուսումն առած էին: Բայց

1. Կոր. 7. — 2. Անդ՝ 20-21.

ի ս. Գրքէն և Հայոց գործերէն, քաջ հըմուտ էին ասորերենի, որ Հայոց ժամանակի եկեղեցական լեզուն էր[1], և զոր ցոյց կու տան իրենց կատարած թարգմանութեանց մէջ։ Շատերը զայն ի մանկութեան ուսած էին ասորական դպրոցաց մէջ[2]։ փոքր ի շատէ ծանօթ էր անոնց նաև յունարէնը. «էին ոմանք մի և նոքա, կ'ըսէ փարպեցին, որպէս երանելին Մաշթոց մերձաւորեալք ի յունարէն հեգենայն». բայց այնչափ՝ որ ս. Գրոց թարգմանութեան համար ս. Սահակայ քաջ հելլենագիտութեան կը կարօտին[3]։ Եւ յետոյ իրենցն ալ կը զարգացնեն Բիւզանդիոնի մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք ։

Բայց անոնց ուսման մէջ գլխաւոր դերըն ունի ս. Գիրքը, որուն տրուած մեծ կարևորութիւնը կը զգացնէ մեզ Փարպեցին՝ գրելով այսպէս. «մեր երանելի վարդապետքն զամենայն զկտակարանս եկեղեցւոյ երիցս և չորիցս ուսուցեալ մեզ՝ ի սկզբանէ մինչև ի կատարած գրոցն, համարս պահանջէին ի մէնջ զնոյնս[4]»։ Այս է պատճառը՝ որ իրենց լեզուին վըրայ ու գրչին ներքև միշտ պատրաստ ունէին անոնք ս. Գրոց վկայութիւնքը։

1. Ագթ՝ 89։ — 2. Ագթ՝ գլ. Ձ։ — 3. Փրպ. 41, 43։ — 4. Նոյն՝ 605։

Թէ Մեսրոպայ վարդապետանոցն ունեցա՞ւ իրեն հետեւողներ, հաւանական է, որովհետեւ կը հանդիպինք անոնց Ե դարու վերջերը. թէեւ չենք կարող հաստատել՝ թէ բոլոր եկեղեցականներէն ստիպողաբար կը պահանջուէր ուսումը։ Գոնէ շեղումներ պակաս չեն. զոր օրինակ նոյն դարու կիսուն՝ Ղեւոնդեանց մէջ կար շինական երէց մը, որ կարդալ իսկ չէր գիտեր. որով «տգիտագոյն եւ էր ի գրոց մխիթարութենէ[1]»։ Այս անհոգութիւնն աւելի ծաւալած կը գտնենք Ե դարու վերջերը, ուր շարադրուած սահմանեան կանոնները կը մեղադրեն շատ տեղերու քահանայքը «վասըն ուսումնատեցութեան». յարելով՝ թէ «ինքեանք չեն ուսեալ, եւ զորդիս իրեանց ի դպրոց ոչ ունին, եւ վասն տգիտութեան՝ երիցութեան արժանի ոչ լինին», հակառակ ժառանգական իրաւանց որ կ'իշխէր այն ժամանակ. այնպէս որ զանոնք զրկեցինք, կ'ըսէ, իրենց տեղերէն եւ «տարաց պիտանեաց եւ գիտնոց տուաք զժառանգութիւն նոցա»։ Յետոյ կը յորդորէ գրելով. «Արդ բարձէք այսուհետեւ ի ձէնջ զայդպիսի թշնամանս. զորդիս ձեր ի դըպրոց կալարուք եւ գիտունք լիցին» եւ այլն.

1. Եղիշ. 119.

և տգէտ քահանայքը կը զրկէ եկեղեցւոյ հասոյթներէն[1]։ — Այս խօսքերէն երեք բան կ'ուսանինք. մին՝ թէ հոգևոր դըպրոցներն արդէն հաստատուած էին այդ ժամանակ. երկրորդ՝ թէ շատ քահանայք չէին օգտուեր անոցմէ, և կը շարունակէին անուս մնալ. և երրորդ՝ թէ եկեղեցական օրէնք սկսած էին խստիւ պահանջել ուսումը բոլոր եկեղեցականներէն, ինչպէս կը թելադրէր ողջմտութիւնն ու քահանայական բարձր պաշտօնը։

Այդ դպրոցներէն ոմանք նման Մեսրոպեանին կը գտնուէին մենաստանաց մէջ, և ոմանք ուրիշ յարմար վայրեր, և անոնց վարչութիւնը յանձնուած է քորեպիսկոպոսաց կամ եպիսկոպոսական փոխանորդաց ձեռքը, ինչպէս կ'իմանանք յիշեալ կանոնաց հետագայ սահմանէն։ Քորեպիսկոպոսը, կ'ըսէ, «անընդհատ պարտի պահել յարգարուն (շէն նիւթապէս և ուսումնապէս) դպրոցն ի վանսն և յայլ արժանաւոր տեղիս», որպէս զի, կը յարէ, եկեղեցւոյ պաշտօնեայք լուսաւորուին հոն, և կարենան օգտակար հանդիսանալ ժողովրդեան[2]։

Մի և նոյն պահանջն ունէր Գիւտայ

1. Սոփ. Բ, 89-90, 133։ — 2. Անդ՝ 85։

645ի ժողովն ալ՝ Ներսէս Շինողի օրով, հրամայելով եպիսկոպոսաց «ի դպրոցս հայել», և ուղղութեան հրաւիրել՝ եթէ ոք «զմանկունս ուսումն ի դպրոց ոչ տացէ[1]»։ Այդ ժողովն ուրեմն ստիպողական կը նը-կատէր ուսումը։

Յետոյ այդ դպրոցներն երթալով կը բարգաւաճին, կը բազմանան և անուամբ ալ կը ծանօթանան, զորս կ'անցնինք տես-նել մի առ մի։

3. — Եթէ կարենայինք հաւատալ Սիւ-նեաց պատմչին, — որոյ մեծարանութիւնը նկատամամբ իւր տոհմին՝ կասկածելի կ'ընէ զինքը շատ տեղ, — «էր մեծարոյ և նախաթոռ ի վարդապետսն Հայոց աթոռն Սիւնեաց[2]», որուն միայն իբր թէ Սահակ և Մեսրոպ հրաման տուեր են թարգմանե-լու և մեկնելու[3], և «գլուխ կալ և հրա-մանատար ամենայն վարդապետաց Հա-յոց[4]»։ Այլուր կը կրկնէ նոյն վարդապե-տարանի գերազանցութիւնը, յիշելով «պայ-ծառացեալ դպրոցքն որ ի նմա», և համեմատելով զայն Աթէնքի դրից հետ արեւմտեան աշխարհի մէջ[5]։ Հոն դաստի-արակուած էր Մաթուսաղա եպիսկոպոս

1. Կան. գ, ե. — 2. Օրբ. 82. — 3. Նոյն՝ 18, 82. — 4. Նոյն՝ 82. — 5. Նոյն՝ 97.

նոյն գաւառին, «ուսեալ դպրութիւն և վարժեալ ճարտասանականաւն, հմտացեալ փիլիսոփայական արհեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ գիտութեամբ[1]». և որ Օրբէլեանի քով վարդապետական թուղթ մ'ունի՝ գրուած առ Հերակլ կայսրը[2]։ Հոն կրթուեցաւ՝ և նոյն ինքն Մաթուսաղայի ձեռքով՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի եղբօրորդին Թէոդորոս, հասնելով «ի գլուխ կատարման գիտութեանց», և հանդիսանալով ժամանակի նշանաւոր վարդապետներէն մին[3]։ Հաւանօրէն նոյն դպրոցէն ելաւ նաև Մովսէս քերթող և հեղինակ, յետոյ եպիսկոպոս նոյն աթոռին, և առաջին դաստիարակ ուրիշ մեծ տաղանդի մը, Ստեփանոս Սիւնեցւոյ[4], որ տուաւ մեզ զանազան գրաւոր վաստակներ ևս։

Է. դարու երկրորդ կիսէն վերջ ուսմամբ կը փայլի Մաքենոցաց ուխտը՝ Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառին մէջ, նոյն Սողոմոնի ձեռամբ, որ հեղինակ կը լինի Տօնական գրոց, և դաստիարակ համանուն կաթողիկոսին, որ «ի մանկութենէ» կրօնաւորած էր հոն, և վարժեալ իսկ էր ի փի-

1. Օրբ. 82։ — 2. Նոյն՝ 87-94։ — 3. Նոյն՝ 82-85։ — 4. Նոյն՝ 97։

լիսոփայական արուեստս. և տուեալ ևս հմուտ լեալ փսաղտութեան (երգեցողութեան) կրթանաց[1]»:

Որովհետև Սիւնեաց դպրոցները զանազան էին, Ը դարուն խնդիր ծագեցաւ գիւղերու նախադասութեան մասին, կ՚ըսէ նոյն պատմիչը, և Շաղատայ եկեղեցւոյն առաջնութեան պատիւը տրուեցաւ հրամանաւ Բաբիկ իշխանին. «Նոյնպէս և զվարդապետութեանն Սիւնեաց զնախագահութեանն զնիստ հրամայեցին Գէորգեայ՝ Շաղխտայ վարդապետի[2]»:

Արշարունեաց կամ Երասխաձորոյ մէջ Է դարուն կը գտնուի «վարդապետարան» մը, յետոյ Վարդիկ նայր կոչուած, «յորում ժողովեալ էին մանկունք ճարտարք և գիտունք Հայոց[3]»: Հաւանական է՝ թէ նոյն դպրոցի պտուղն էր Գրիգորիս Արշարունեաց եպիսկոպոս, յաջող մեկնիչ ընթերցուածոց, որոյ համար կը գրէ Ասողիկ՝ թէ Ներսէհ Կամսարականի օրով «պայծառանայր... փիլիսոփայական արուեստիւ[4]»:

Յամին 895 կը վերաշինուէր Տաթեւ վանքն ի Սիւնիս, օժանդակութեամբ Ա-

1. Յհ. կթ. 140-41. — 2. Օրբ. 33. — 3. Նոյն՝ 82. — 4. Ասող. 102.

ջոտ Մունեցւոյ, բնակարան դառնալով հինգ հարիւր վանականաց՝ քահանայ և աբեղայ խառն, և ասպարէզ մտաւոր զարգացման։ Հոն կը մշակուէին՝ երգեցողութիւնը. «լի էր և ծովամատոյց փիլիսոփայիւք[1] երաժըշտական երգոց». վարդապետական ուսմունք. «ծով էր և վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն». և նկարչութիւնն ու գրչութիւնը. «նաև արհեստաւորք նըկարչացն և գրողաց անհամեմատք[2]»։ Հոն պատրաստուեցան յետոյ Յոհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի և Թովմաս Մեծոփեցի վարդապետք, յաջորդաբար աշակերտ իրարու և երեքն ալ մատենագիր։

Ժ դարուն կառուցուեցաւ Նարեկայ վանքն ի Ռշտունիս, «բազմազարդ պաշտօնապայծառ երգեցողիւք և գրական գիտողօք[3]»։ Եւ նոյն դարուն իսկ ծաղկեցուց զԱնանիա վրդ. «հոգեզարդ և մտավարժ փիլիսոփայ[4]». և մեր հին գրականութեան գեղեցկագոյն զարդերէն մին՝ զԳրիգոր Նարեկացի բանաստեղծը, որ միանգամայն վարժապետ կը կոչէ ինք զինքը[5], հարկաւ մենաստանին։

Նոյն դարուն կը հիմնուի Կարբերցի

1. Փիլիսոփայ՝ միջին դարուն երգիչ կը նշանակէր։ — 2. Օրբ. 164-5։ — 3. Աստղ. 160։ — 4. Նար. 422։ — 5. Անդ։

մէջ՝ Հայր Վ.ովսիսի ձեռամբ՝ իր անունը կրող մենաստանն ալ, «բարեզարդ կարգադրութեամբ, բազմութեամբ եղբարցբազմապայծառ բանական իմաստնովք[1]»։

Մատթէոս Ուռհայեցին՝ ԺԱ. դարու իմաստուն վարդապետաց կարգին կը յիշէ Բագրեանդայ իշխանն Աորնեբուհ, «այր կորովի և յոյժ հանճարեղ, բանիբուն և իմաստասէր... Հասեալ ամենայն շնորհաց աստուածեղէն կատարմանցն... Հզօր գիտութեամբ և զարմանալի ատենախօսութեամբ... ուսեալ ի մեծն Արգինա[2]», որ այդ շրջանին կաթողիկոսական աթոռ էր՝ Անւոյ մօտ. և ուր կ'երևի թէ վարդապետանոց կար, և աշակերտքին հոն ուսումն առեր է՝ աշխարհիկ դպրոցներ չլինելուն համար, ինչպէս տեսանք[3], և կամ ցանկալով հմտանալ եկեղեցական ուսմանց մէջ։ Հայրապետանոցին մէջ ուսումն առած տեսանք նաև Վարդան և Հմայեակ Մամիկոնեանները[4]։

Հաղարծին մենաստանն երևելի հանդիսացաւ ԺԲ. դարու վերջերը՝ Խաչատուր Տարօնացւոյ առաջնորդութեամբ, որ էր «գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երա-

1. Աստղ. 162։ — 2. Ուռ. 183։ — 3. Աստ՝ 116։ — 4. Աստ՝ 154։

մըշտական արուեստի»: Ինք նախ կը տանի արեւելեան Հայոց կողմերն երգի խազերը, առնլով Լատիններէն. և զորս «գըրեաց և ուսոյց բազմաց», կ՚ըսէ Կիրակոս[1]:

Սանահին, դաստակերտ և հանգստարան Բագրատունեաց, ԺԱ դարուն կը ծաղկի Գրիգոր Մագիստրոսէ, թէ վանականաց ճգնասիրութեան և թէ «ի միասին բնակելոց իմաստնոց քաջ արհեստից և մակացութեանց պարապելոց» պատճառաւ. «զերիտասարդացն որք ի վարժարանին ճեմարանական և երաժշտական զնոցայն ըզմտաւ ածեալ հանդէս և զմրցումն և ըզզեղեցիկ մոլութիւնս, և զմանկանցն սաղմաւերգութիւնս քաղցրաձայնութեամբ[2]»: Նոյն մենաստանին և նոյն դարու պտուղն է Անանիա Սանահնեցին՝ աստուածաբան ու մեկնիչ:

Այդ ուխտին դրացի, դարձեալ Բագրատունեաց հիմնարկութիւն, և անոր ծրագրին հետեւող Հաղբատը՝ ԺԲ դարու մէջ տուաւ մեզ զՅովհաննէս Սարկաւագ՝ նըշանաւոր գիտնականը. անոր աշակերտը՝ Սամուէլ Անեցի ժամանակագիրը, և զԴաւիթ Ալաւկայ որդին կանոնագիր: Հոս կը

1. Կիր. 108-9. — 2. Մագ. Թղթ. 136-7:

գիմէ խաչատուր ումն արեղայ, որ կը յիշատակագրէ 1195ին, «ի հրահանգս վարժից առ ոտս իմաստուն և սրբասնեալ վարդապետաց», որոցմէ իւր օրով կան ու կը դասախօսեն Դաւիթ, Պետրոս և Իգնատիոս[1]։ Թէև այդ շրջանին Լամբրոնացւոյն նոյն միարանութենէն կրած յարձակմունքն ու տուած նկարագիրը՝ բաւական մութ կը ցուցնեն հոն տիրող մտաւոր ու հոգեկան վիճակը[2], բայց և այնպէս կ'երևին հոն դեռ յետոյ ևս ուսումնասէր վանականք. Ս. Ղազարու Զ Յոնապատճառը՝ 1218 տարւոյն, հաւաքածոյ և միանգամայն շարադրութիւն է հայրատացի երկու հարազատաց, Ստեփանոսի և Մարգսի՝ ըստ յիշատակարանին։

Մխիթարգոշ, աշակերտ անուանի Յովհաննէս Տաւուշեցւոյ, և նշանաւոր մատենագիր, հիմնադիր եղաւ Գետիկոյ վանաց, ուր անոր համբաւը կը հրաւիրէր բազմութիւն մ'ուսանողաց։ Շատերն արդէն վարդապետ, կը ծածկէին իրենց աստիճանը. և «գային ի կարգի աշակերտաց կալով՝ ուսանէին ի նմանէ», և վարդապետելու նոր հրաման կը ստանային. և անոր աշակերտներէն շատերը վարդապետական

1. Հյպտ. 383. — 2. Լմբ. Թղթ. 223, 227.

պատուէն հասան, կ'ըսէ Կիրակոս[1]: Յետ Գօշի մահուան կը շարունակէ Գետիկ իր կրթական գործը. և «բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն. և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման, որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս», կը յարէ պատմիչը[2]:

Գօշի ականաւոր աշակերտներէն էր Վանական, որոյ վրայ հիացմամբ կը խօսի Կիրակոս, կոչելով՝ «ողջախոհ և ըղգաստ յամենայնի, և վարդապետական բանիւ քան զամենայն որ ի ժամանակին էին՝ գերազանցեալ, ծննդական մօրք և յարմար բանիւ»: Ուտի գաւառին Տաւուշ բերդին մօտ հաստատեց զատ մենաստան մը, ուր «բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ». և պատմիչն ալ կը մնայ անոր մօտ երկար ժամանակ «ի վարժս կրթութեան... և ազգիբարբար արբուցանէր ամենեցուն զբան վարդապետական[3]»: Իրեն աշակերտած էր նաև Վարդան պատմիչը: Իր դպրոցին յարգը կը բարձրացնէր գրական հաւաքածոյն. վասն զի ունէր «ժողովեալ բազում գրեանս[4]»: Յետոյ կը կառուցանէ հոն Խորանաշատ կոչուած մե-

1. Կիր. 113. — 2. Նոյն՝ 115. — 3. Նոյն՝ 113. — 4. Նոյն՝ 129.

նաստանը, ուր դարձեալ «գրան վարդապետութեան» կ'ուսուցանէր անոնց՝ որ իւր մօտ հաւաքուած էին «յամենայն գաւառաց[1]»։ Յետ իւր մահուան կը շարունակէ հոն դպրոցն իւր աշակերտ Գրիգոր վարդապետին ձեռամբ, որ «կալաւ զվարդապետական ուսումն» տեղւոյն[2]։

Յոհան Եզնկացի քերականագէտը կը հաստատէ՝ թէ «ի մանկական հասակին էաք վարժեալ յուսումն դպրութեան՝» Սեպուհ լերան Ս. Մինաս անապատին մէջ, որ յայտնի է թէ վարժարան մ'էր. և ուր յետոյ ինքն ալ ուսուցիչ կը լինի, կամ իւր բացատրութեամբ՝ կը սկսի «եղբարց ոմանց տալ (մեկնել) զգիրս տառաձայնիս». որոց խնդրանօք կը կատարէ և քերականի մեկնութիւնը[3]։ Դպրոցը կը յարատևէ հոն. և նոյն դարուն, որ է ԺԳ, Մովսէս Եզնկացին ևս ուսուցիչ կը կարգուի սոյն լերին մենաստանաց մէջ, ուր իւր համբաւը կը հրաւիրէ բազմութիւն մը կրօնաւորաց «և սիրողաց ուսմանց տառաձայնից վարժից վարդապետութեանց[4]»։ Իսկ այդ Մովսէսն «ի տիս մանկութեան» վարժած էր «տառաձայնին ուսմանց՝» իւր

1. Կիր. 199. — 2. Նոյն՝ 200. — 3. Մոզ. Բդթ. 136-7. — 3. Հյպտ. 510. — 4. Անդ՝ 509.

գաւառին Աւագ կոչուած մենաստանին մէջ[1], ուր կ'երևի թէ վարժարան կար կանոնաւոր «ուսմանց»։

Ջեթոհան Եզնկացին միայն ի Սեպուհ վարժապետ չենք տեսներ. այլ ուրիշ անգամ մը կը հանդիպինք իրեն նաև Արտազու մերձակայ Մորժոր մենաստանին մէջ, ուր կային, կը գրէ ինքն իսկ, «ժողովեալ առ մեզ բանաւէր անձինք ի յուսումն կրթութեան աստուածաշունչ տառից լսողութեան». և որոնք կը թելադրեն իրեն աւարտել Շնորհալւոյն Մատթէի մեկնութիւնը[2]։

ԺԴ. դարուն Եզնկայի մօտ ծանօթ էր «Հռչականուն և գեղեցկաշէն» մենաստանը Տիրաշէն, հանգստարան մեծին Ներսեսի մէկ բազկին[3], ուր յետոյ յիշատակագիր մը՝ Գրիգորիս վ. Եզնկացի՝ 1314ին կ'աւանդէ՝ թէ սնած էր և «անդ ուսեալ». ուրեմն դպրոց ալ ունէր։ Յետոյ Մովսէս վարդապետի թելադրութեամբ կ'երթայ անոր հետ և կ'անցնէ ի Սեպուհ վեց տարի[4]։

ԺԳ–ԺԴ. դարուց միջև մեծ անուն հանած էր Վայոց ձորոյ Գայլաձոր մենաս-

1. Հյպտ. 508. — 2. Անդ՝ 513. — 3. Սոփ. Է, 64. — 4. Հյպտ. 525.

տանին մէջ՝ Նչեցի Եսայի վարդապետին ու մենկնչին դպրոցը։ Կղեմէս Գալանոս, լատին պատմագիր և աստուածաբան, կը գովէ զինքն իբր «պայծառ և մեծահռչակ վարդապետ ի բոլոր Հայս», որ երեք հարիւր վաթսուն աշակերտներ «պերճազարդեալ էր վարդապետական արժանաւորութեամբ[1]»։ Ասոնցմէ էր Յովհաննէս Քռնեցի, որ կը գրէ՝ թէ «պարապեալ էի ի համալսարանն մեծ վարդապետին Եսայու, որ էր ի մէջ Հայոց յոյժ հռչակեալ»․ յարելով՝ թէ ինքն ալ անոր ձեռքէն գաւազան ընդունած էր[2]։ Գրչագրի մը յիշատակարանը 1298 թուէն՝ զայն գրուած կը դնէ «ի վարժապետութեան Եսայեայ[3]»։ Ուրիշ մը, 1309 թուականաւ, գրուեր է «ի մեծ դպրատանս որ կոչի Գլաձոր, ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ, և եռամեծին Գութայ՝» անոր գործակցին[4]։ Երրորդ մը՝ 1318ին՝ «ի վարժապետութեանս քաջ հռետորի և ամէնիմաստ փիլիսոփայի եռամեծին Եսայեայ՝ ճշմարիտ պատկերի Աստուծոյ և Հոգւոյն ներընդունողի, խոհեմ՝ հեզ և արի հոգւոյն, յորում կամք զեզերեալ ի գը-

1. Գալ. Ա, 509. — 2. Նոյն՝ Ա, 518. — 3. Ինճ. Սուր. 263. — 4. Զարբ. Դպր. Բ, 148.

բանս իմաստից սորա»։ Եւ վարժարանին համար կ՚ըսէ. «համարձակիմ զսա կոչել երկրորդ Աթէնս և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից[1]»։ Չորրորդ մը կը նշանակուի գրուած 1321 տարւոյն, «ի վարժապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ քաջ հռետորաց Հայոց... Դաւթի և Եսայեա, ի հռչակաւոր և ի սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ, ընդ հովանեաւ... վերատեսչեալ դպրապետացս[2]»։ Վարդան աշխարհագիրն ալ կը յիշատակէ նոյն վայրն՝ «ուր աթոռն է և վարժարան սուրբ վարդապետացն մերոց[3]»։ Եւ Ներսէս վ. Մառնեցի, Մշոյ Ղազարու վանական, 1332ին կը գրէ՝ թէ ուսումնասիրութենէ շարժած՝ կ՚երթայ ի Գայլիձոր, «և եօթն ամ աշխատեցայ ի վարժումն հին և նոր տառից (կտակարանաց) և այլ բազում սրբոց բանից[4]»։ ԺԹ դարու Յայսմաւուրք մը կ՚ըսէ այս սառնեցի վարդապետին համար՝ թէ քաջ տեղեակ էր յոյն լեզուին ու ծիսին ալ[5]։

Նշանաւոր էր նաև «երանելի վարժապետն Հայոց» Յոհաննէս Կախիկ, «կախեալ ի սէրն Աստուծոյ», ինչպէս կը մեկնէ

1. Գրչ. Թ. 1128 ի Ս. Ղազար։ — 2. Con. 22։ — 3. Ինճ. Աշխ. 263։ — 4. Հյշտ. 546։ — 5. Տաշ. Ցուց. 75։

Թովմա Մեծոփեցին, գրելով անոր մասին՝ թէ էր «յաշակերտաց մեծին Եսայեայ և Տիրատրոյ վարժապետացն մերոց». և որ Երնջակի Ապրակունեաց մենաստանին մէջ կը հաւաքէ իր քով «բազում աշակերտս յամենայն գաւառաց, և լուսազարդեալ պայծառայոյց զազգս Հայոց՝ վարդապետօք և քահանայիւք», զորս ինքըն իսկ կ'ուսուցանէ։ Իրեն աշակերտ և ապա օգնական ունէր զՄաղաքիա, որ չէն կը պահէր «գերիվեր վարդապետացն դասատուեան». Յոհաննուն՝ որ է Ապրակունեացը, և Սարգսին՝ որ է Աստապատու, երկուքն ալ Սիւնեաց մէջ։

Յառաջ կը վախճանի Մաղաքիա, յետոյ Կախիկը, որուն կը յաջորդէ Գրիգոր Տաթևացին, նստելով «յաթոռ վարդապետութեան» Ապրակունեաց, ուր կը ձմերէր, և ամառն ի Տաթև կ'անցնէր։ Մեծ համբաւ մը կը շինէ նա, Մեծոփեցիէն կոչուելով «վարժապետն ամենայն Հայոց», և չափազանցօրէն նկատուելով «վեր ի վերոյ ամենայն իմաստասիրաց և վարդապետաց հնոց և նորոց»։ Իր մօտ կը հաւաքուին ութսուն և եօթն աշակերտներ, շատերը յանուանէ յիշատակուած, որոց կ'ուսուցանէ «զգիրս արտաքին իմաստասիրացն». յետոյ Պաւղոսի ԺԴ թղթերը, և

Գր. Աստուածաբանի Ատ որը։ Նեստորաց արշաւանքները զինք կը մղեն յԱրճէշ՝ Մեծոփայ ուխտը, ուր այս անգամ իւր շուրջ ունի հարիւր երկու աշակերտ, որոց «զե֊րիս գիրս մեկնեաց դասիւ»․ և էին Յով֊հաննու աւետարանը, Յոբայ գիրքը՝ և Գէորգայ և Արիստակիսի «գրչութեան» արուեստը։

Գալով Սարգսի, բիրտ Նեստորաց վախէն 1389ին կը փոխադրուի Արճիշոյ Սուխար գիւղի Ս. Աստուածածին վանքը, և հոն «Նստաւ յաթոռ վարդապետութեան», ուր կը հաւաքուին «բազումք ի գրոց աշա֊կերտաց և ի կրօնաւորաց և ուսումնասի֊րաց աւելի քան զվաթսուն կարգաւորս և ուսումնականս։ Եւ ուսոյց զամենայն ծո֊վեզերս Վասպուրական գաւառիս՝ ուսմամբ և գիտութեամբ, ժամօք և պատարագօք»։ Մենաստանը կ'երևէր «իբրև զվերին Ե֊րուսաղէմ»՝ տասներեք տարի, մինչև որ վախճանեցաւ[1]։ Իւր աշակերտներէն էր Գրիգոր վ. Խլաթեցին՝ որ Յայսմաւուրք մը շարադրեց[2]․ և յաջորդը՝ Վարդան վ. Հո֊գեաց վանքէն, «զեր ի վերոյ գոլով ի֊մաստութեամբ և խրատիւք և առաքինու֊թեամբ քան զամենայն վարդապետս եկե֊

1. Մեծոփ. Պամ. — 2. Հյպտ. 562.

ղեցւոյ»․ և որ չորս տարի կ՚ուսուցանէ և կը լուսաւորէ Քաջբերունեաց բոլոր երկիրը։ Քաղաքական վրդովումներ զինքը կը մղեն աշակերտօք ի Տօսպ, Սալնապատ վանքը, ուր և կը վախճանի[1]։

Նոյն երկու վարժապետաց՝ Սարգսի ու Վարդանայ կ՚աշակերտի այս տեղեկութեանց աղբիւր Թովմա վարդապետն ալ, տասներկու տարի մնալով ի Սուխար տասներկու ընկերներով, կը գրեն ինք և իւր կենսագիրը Կիրակոս[2]։ Վարդանայ մահէն վերջ իրենց ուսումը կ՚երթան կը լըրացնեն Գր. Տաթեւացւոյ վարժապետութեան ներքև։ Յետոյ Թովմա առաջնորդ կը կարգուի Մեծոփայ ուխտին, ուր արդէն մանկութեան տարիներն անցուցեր էր Յովհաննէս վարդապետի խնամոց ներքև։ Եւ հիմայ Գրիգոր Տաթեւացին՝ մեծ հանդիսով վարդապետական աստիճանը տալով իրեն, կը յղէր հոն, գրելով Արճիշեցւոց՝ թէ «ետու դմա՛ հրաման և իշխանութիւն դաս առնել, աշակերտ կարգել և զօրէնս Աստուծոյ անդ ուսուցանել[3]»։ Վաթսուն տարի կը հովուէ նոյն վանքը, «երեսուն և հինգ ամ՛ դաս առնլով ամենայն անձանց

1. Մեծոփ. Պամ. — 2. Գրչ. թ. 174 ի Ս. Ղազար։ — 3. Գրչ. թ. 1091, անդ։

գրոց աշակերտելոց», կը յարէ կենսագիրը. եւ թէ «Հանապազ չարչարէր զինքն ի յուսուցանել զմանկունս եկեղեցւոյ», մանաւորապէս սաղմոսները, աղօթքները, շարականները, ժամակարգութիւնն ու գրաբարութիւնը, մեծ խնամով ինքնին օրինակելով կամ յարդարելով նոյն գրքերը. եւ կը հանէ «քսան եւ չորս ընտիր գրագիր»: Նետողաց արշաւանքը կը ստիպէ զինքը յետոյ «երկու վարդապետօք եւ բազում գրոց աշակերտօք» փախչիլ Մշոյ Առաքելոց վանքը[1], որ այդպէս առժամաբար դպրոց կը դառնայ:

1425ին կը յիշուի Գէորգ Երզնկացւոյն աշակերտ[2] «Հրեղէն լեզուն՝ Յակոբ ճրգնաւորն, վարդապետն Ղրիմեցին, աշակերտօքն իւրովք[3]», որոյ բնակած վարժարանն Արծկէի մօտերը լինելու էր: Այդ ժամանակները կը փայլի նաեւ «մեծ վարժապետն Հայոց» Սիմէոն Այրիվանեցին, որ Այրարատայ Եղիվարդ գիւղի մենաստանին մէջ՝ Ազիզ պէկի քաջալերութեան ու պաշտպանութեան ներքեւ՝ կը ժողովէ բազմաթիւ կրօնաւորներ եւ «աշակերտեալ մանկունս եկեղեցւոյ», կ'ուսուցանէ հին եւ նոր կտակարանները, եւ «զնուրբ եւ զար-

1. Հյշտ. 549, — 2. Զարբ. Դպր. Բ, 127: — 3. Հյշտ. 561.

տաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամս տասն», յետ որոյ կը փոխէ իր գործունէութեան ասպարէզը[1]։

Այսպէս կը յաճախեն ու կը գործեն դըպրոցները վերին Հայոց մէջ։

Կիլիկիոյ Հայութիւնն ալ կը պարծէր նոյնպէս իր վարդապետանոցներով։ ԺԱ դարէն անուանի էին Սեւ լերան մենաստանք, ամէն ազգերու սեպհական, ուր հայկականք կը մրցէին օտարաց հետ։ Հոն կը բնակէր յաճախ նաեւ մեծ Վկայասէրը Գրիգոր կաթողիկոս, «միշտ պարապեալ ընթերցման սուրբ գրոց և աստուածախօս աղօթից», կ'ըսէ պատմիչ մը[2]։ Շնորհալին աւելի մանր կը բացատրէ հոն անոր գրաւոր կեանքը.

«Զբանի սիրողըն հաւաքեալ
Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ,
Զգիրքս Հոգւոյն միշտ ընթերցեալ
Եւ ընդ նոսին յար խօսակցեալ[3]»։

Հոն կ'ուսուցանէր անուանի և պերճաբան վարդապետը Ստեփանոս, որուն բով ժողովեցան «աշակերտք բազումք», և որոց մէջ երեւելի և իրենց ընդունած կըրթութեան և ուսման արժանի հանդիսացան

1. Հյպտ. 569։ — 2. Սիս. 406։ — 3. Զափ. 548։

հարազատքն՝ Գրիգոր փոքր Վկայասէր ու Շնորհալին Ներսէս, բանաստեղծական բարձր ու գեղեցիկ միտք, և Սարգիս ու Իգնատիոս մեկնիչները[1]: Դեռ նոր քահանայ, հոս անցուց ժամանակ մը, թելադրութեամբ Շնորհալւոյն, նաև Տարսոնի մեծ եպիսկոպոսը՝ Ն. Լամբրոնացին, ուր «տեսողականին կրթութեամբ յառաջէր[2]»: Մխիթար Գոշ արդէն վարդապետ, ինքն ալ կ'երթայ «առ վարդապետսն՝ որք էին ուսուցիչք անդ». և ծածկելով իր աստիճանը, «բազում ինչ օգտեալ ի նոցանէ՝» կ'անցնի ի Կարին[3]:

Ուշագրաւ է նաև Սկևռայ վանքը, վերաշինուած ու սեպհականութիւն Լամբրոնի տերանց, ուսկից ելաւ նշանաւոր վարդապետն ու հեղինակ Գրիգոր Սկևռացին[4]: Հոն դաստիարակուած էր դարձեալ Ներսէս Լամբրոնացւոյն համանուն քեռորդին, որ կը յիշէ «սնուցիչ մեր և դաստիարակաւ վարժիչ զԲասիլ քահանայ, և զայլ ևս ուսումնականից և զաշակերտակից անձինս, զՅովհաննէս և զԲարդուղիմէոս[5]»: Հոս վարժեցաւ մեկնիչ՝ քերական ու գեղագիր Գէորգ Եզնկացին ալ[6], իր նախայիշեալ

1. Հյպ. 378. Սոփ. ԺԳ, 30. — 2. Հյպ. 415. — 3. Կիր. 107. — 4. Զարբ. Դպր. Ա, 715. — 5. Սիս. 99. — 6. Անդ՝ 102-3.

Գրիգոր քեռայն՝ ուխտին առաջնորդին խնամոցներքն, «որոյ և վարժապետ կարգեալ, զի կրթեսցէ զնա զրովք սրբովք ի մանկական հասակին[1]»։ Յետոյ ինքն ալ ուսուցիչ դարձած, «քրտնաջան երկամբք հրահանգէ զհամբակս՝ որ բանի են հետևեալ՝ զյոլովս», կ'ըսէ ժամանակակից մը՝ Երեմիա[2]։ Միւս սկևռացին Մխիթար կը գովուի իբրև «այր բանիբուն» կամ «այր իմաստուն» իր ժամանակին[3]։ Եւ որ ամենէն կարևորն է, հոս առաջնորդ ու վարդապետ էր նոյն ինքն մեծն Լամբրոնացին, «գեղեցկացեալ աստուածային հանճարովն որպէս լուսին, և պայծառացեալ գիտութեամբ իբրև զարեգակն», կը ներբողէ Սամուէլ Սկևռացին[4]։

Անուանի էր Դրազարկի մենաստանն ալ, հանգստարան Ռուբինեանց ու հայրապետաց, ժամանակակիցներէն գովուած իբր «հռչակաւոր և ականաւոր վանք», կամ «մեծ ուխտ և հռչակաւոր անապատ[5]», որոյ սահմանն աւելի կը ճշդէ 1241ի յիշատակագիր մը՝ Յովհաննէս, կոչելով «տեղի իմաստասիրաց և ուսումնասիրաց[6]»։ Ս. Ղազարու տօնացոյց մը, 1287ին գը-

1. Հյպտ. 505։ — 2. Սիս. 103։ — 3. Անդ՝ 101։ — 4. Հյպտ. 417։ — 5. Սիս. 233։ — 6. Անդ։

րուած, կը շեշտէ նոյն մենաստանի կարեւորութեան վրայ, գրելով՝ թէ ինք (տօնացոյցն) ընդունուեր է հայ եկեղեցւոյ մէջ՝ «ընտրութեամբ սուրբ վարդապետացըն նախագրական տանն սուրբ ուխտին Դրազարկու[1]»: Հոս մտան կամ աստի ելան նշանաւոր դէմքեր, ինչպէս Գէորգ Մեղրիկ՝ հեղինակ ճաշոցին, Կիրակոս վարդապետ՝ կանոնագիր նոյն ուխտին, Յովհաննէս Է. կաթողիկոս, Հեթում Հեղի՝ եղբայր Լամբրոնացւոյն, Բարսեղ արքեպս. եղբայր Ա. Հեթմոյ արքայի. Յովսէփ երաժշտապետ[2], Սարգիս Պիծակ՝ քաջ նկարիչ[3], և այլք: Այս բոլորէն կը հետեւի՝ որ միանգամայն վարժարան էր մենաստանս:

ԺԳ. դարուն՝ Յակոբ Բ. կաթողիկոս, նախկին վանական և առաջնորդ Մեծքար մենաստանին Կիլիկիոյ, «հանճարոյ իմաստութեամբ վարժն աստուածաշունչ գրոց, հմուտ և գտող բանից իմաստնոց», ունէր իւր հայրապետական դպրոցը, ուր կը հրաւիրէ զՅոհան Երզնկացին «առնել զքերականն դաս իւրոց աշակերտաց». և այս՝ թելադրութեամբ Յովհաննէս վարդապետի,

1. Անդ՝ 231. — 2. Անդ՝ 233, 517. — 3. Անդ՝ 234-36.

նախկին միաբան Տարօնոյ Ս. Կարապետին, որ այդ պահուն կարգուած էր հոն՝ «առնել դաս և մեկնել գիրս աստուածաշունչ՝ աշակերտելոցն եկեղեցւոյ մանկանց»։ Բայց Եզնկացին կը խափանուի յանձն առնուլ հայրապետին առաջարկը[1]։

Այդ վարդապետանոցք ինձ ծանօթներն են, որոնցմէ զատ թերևս կային ուրիշներ ևս, որոց յիշատակութիւն չեմ հանդիպած։ Սակայն Հայաստանի բոլոր վանքերու մէջ ալ ցանցառաբար կը յիշուին զարգացած անձինք, հեղինակներ, նկարիչներ ու գրիչներ, որոնք կամ արդիւնք առանձնական դաստիարակութեան, և կամ գուցէ աշակերտած ուրիշ վարդապետարանաց մէջ, յետոյ կ՚ամփոփուէին իրենց բնիկ օթևանէն ներս, և հոն կ՚աշխատէին ու կ՚արտադրէին։

4. — Մեր հոգևոր վարժարանք ուսման որոշ ծրագիր ու շրջան մը չունէին. և ուսման տևողութիւնը կախուած էր աշակերտաց ուսումնասիրութեան աստիճանէն և ուրիշ արտաքին ու ներքին պարագաներէ։ Ներսէս Մշեցի «եօթն ամ» կ՚աշխատի Գլաձորի մէջ միայն[2]։ Ուրիշներ ընդ հակառակն կը շրջէին դըրպ-

1. Հյպտ. 509-10. — 2. Ա..՝ 202.

բոցէ դպրոց, տարուելով վարդապետաց համբաւէն։ Կիրակոս կը յաճախէ Գետակոյ և Տաւուշի դպրոցները[1]։ Գրիգոր Խլաթեցին նախ կ՚աշակերտի Վարդան ճգնաւորին. յետոյ «վեց ամ» կը բնակի Ցիպնավանքի մէջ. անտի կ՚անցնի ի Տաթև՝ աշակերտելու Յովհան Որոտնեցւոյն «ութ ամ». և ապա «տասն ամ» ալ կ՚ուսանի Սարգիս վարժապետին քով՝ յԱստուածածին Փաջքերունեաց, ուր կ՚ընդունի վարդապետական աստիճանը[2]։ Թով. Մեծոփեցին կ՚աշակերտի յաջորդաբար ի Ս. Աստուածածին Մեծոփայ, ի Սուխար և Տաթև[3]։

Մխիթար Գոշ, որ ինքն ալ ուսած էր նախ Յովհաննէս Տաւուշեցւոյ քով և ապա «առ այլս ոմանս՝» քան Կիրակոսի[4], կը զգայ տեղափոխութեանց վնասները. և սանձ մը դնելու համար կը սահմանէ՝ որ փոփոխութիւնը կատարուի հաճութեամբ ու գրով երկու դպրոցաց վարդապետաց. «զաշակերտս միմեանց, կ՚ըսէ, առանց գրոյ և կամաց ինքեանց՝ մի առցեն». հակառակ պարագային ստիպելով՝ որ նոր վարդապետը նախորդին ուսուցածը վերըն-

1. Աստ՝ 198. — 2. Ջարբ. Գեղ. Բ, 147-8. — 3. Տաշ. Ցուց. 418. — 4. Կիր. 106.

տին սովրեցնէ, և կամ աշակերտն անոր ներողութեան արժանանայ[1]:

Ուսանողութեան համար վիճակի տարբերութիւն չէին դնէր: Մեր վարժարանաց մէջ տեսանք աշակերտներ, քահանայք՝ ինչպէս Լամբրոնացին[2] ու Վանական վարդապետը[3]. և նոյն իսկ վարդապետներ, որոնք սակայն կամ ակնածելով իրենց թերուսմնութեան համար, և կամ ուսուցչաց համարձակութիւն տալու նպատակով՝ կը ծածկեն իրենց աստիճանը, ինչպէս ըրին Մխիթար Գոշ և ուրիշներ[4]: Այդ վանական դպրոցաց աշակերտք կենցաղավարութեան յատուկ եղանակ մը չունէին, այլ միւս կրօնաւոր բնակչաց կեանքը կ'ապրէին. աւելի կամ նուազ խստամբեր՝ ըստ ժամանակին ու մենաստանին ուր կ'ուսանէին. զոր օրինակ Մեսրոպայ Դըպրոցին մէջ շատ մեծ ճգնութիւն կար[5]:

4. — Ոսկեդարը սովորաբար դպրոց կը կոչէ եկեղեցականաց դաստիարակութեան վայրը[6], նման աշխարհականաց[7]. և երբեմն նաև վարդապետանոց[8], նոյնպէս խառն նշանակութեամբ, և կամ վարժոց[9]:

1. Գատ. Գ: — 2. Աստ՝ 208: — 3. Հայս. 463: — 4. Աստ՝ 197, 208: — 5. Կոր. 7: — 6. Աստ՝ 189-91: — 7. Աստ՝ 99: — 8. Աստ՝ 182: — 9. Ոսկ. Մտթ. Ա. 282:

իսկ միջին դասը կը գործածէ՝ բոլորովին ըստ քիմս՝ աշակերտարան[1], վարդապետարան[2] կամ րաբունարան[3]. համալսարան՝ գործունէութեան աւելի ընդարձակ իմաստով, ինչպէս Նշեցւոյն էր[4]. Նոյնպէս վարժարան[5], դպրատուն[6], դասատուն[7] և այլն, որոնք որոշ սահմաններ չունենալով՝ կը գործածուէին ըստ պատահման։

Դպրոցին մէջ կար ամբիոն մը, ուր կը նստէր ուսուցիչը՝ դասախօսելու պահուն, և անոր բարձրութենէն ամենուն տեսանելի ու լսելի կը լինէր։ Զայս յիշատակողն է Սիւնեաց պատմիչը, գրելով՝ թէ զՄաթուսաղայ կը նստեցնեն «ի վերայ բարձր ամբիոնի րաբունարանին» Սիւնեաց[8]. և նշանաւոր Ստեփաննոսի համար՝ թէ տակաւին վարդապետ՝ «նստաւ յամբիոնն րաբունական», և կը մեկնէր Աստուածաշունչը[9]։ Իսկ ատոր վրայ, — և եթէ չկար՝ ատոր փոխան — կը դնուէր աթոռ մը՝ որոյ վրայ կը բազմէր վարդապետը։ Յոհան Երզնկացին կը պատմէ իրեն համանուն ժամանակակցի մը մասին՝ թէ կը հանէր «ի վարդապետական աթոռ՝

1. Անան։ — 2. Անդ՝ 193։ — 3. Օրբ. 82։ — 4. Անդ՝ 201, 202։ — 5. Անդ՝ 194, 196, 202։ — 6. Անդ՝ 201. Դաւ. 250։ — 7. Մեծոփ. տաղ՝ 203, և տն Յհ. Կոլոտիկ։ — 8. Օրբ. 82։ — 9. Նոյն՝ 97։

տանել զաս[1]». և ըստ Մեծոփեցւոյն՝ Գր. Տաթևացին կը նատի «յարառ վարդապետութեան» Ապրակունեաց[2]։

Այս կրթարանաց ուսուցիչները՝ պատուով և անուամբ վարդապետք էին միշտ, ինչպէս կ'ըսէր Խորէն խոստովանող՝ «մեր վարդապետքն[3]», և Փարպեցին՝ «ըստ վարդապետաց իմոց հրամանի[4]». և զոր յաճախ յիշատակուած տեսանք յետոյ·նախորդ վկայութեանց մէջ։ Ղազար ու Կոստանդին Ա կը գործածեն նաև ուսուցիչք կոչումը՝ մի և նոյն իմաստով[5], համաձայն Աւետարանին[6]. և Խորենացին՝ ուսուցող կամ ուսուցանող՝ ս. Մեսրոպայ մասին[7]։ Միջին դարը շատ անգամ կը կըրկնէ վարժապետ բառն ալ, գործածուած Յհ. Իմաստասիրէն՝ Թէոդ. Քռթենաւորի[8], Անանիա Մոկացիէն՝ ժամանակի վարդապետներէն ոմանց[9], Գր. Նարեկացիէն[10] և Եւ. Նչեցիէն՝[11] իրենց անձանց համար, և ուրիշներէ[12]. իսկ պաշտօնը՝ վարժապետութիւն կոչուած է[13]։ Դպրապետն ալ տեսանք

1. Հյպտ. 510։ — 2. Ապտ՝ 203։ — 3. Եղիշ. 143։ — 4. Փրպ. 270, և 590։ — 5. Նոյն՝ 44. Կիր. 107, 169։ — 6. Մտթ. ԻԳ, 8, 10։ — 7. Խոր. Գ, ԾԵ։ — 8. Օծն. 2։ — 9. Մոկ. 131։ — 10. Նար. 368, 422։ — 11. Օրր. 338։ — 12. Ապտ՝ 203, 206, 209. Հյպտ. 417։ — 13. Ապտ՝ 201, 202։

ԺԹ դարուն[1]. և Գր. Անաւարզեցին ունի նաև դատաստան՝ նոյն Եսայեայ համար[2], բարդուած ռամկօրէն «դաս տալ» բացատրութենէն՝ որուն հանդիպեցանք յառաջ[3], և որ կը նշանակէր դասախօսել, և անոր հականիշը՝ «դաս առնուլ զարտաքին գիրքն[4]». և դաս՝ ուսում տալը[5]։

Ինչպէս դիւրին է ըմբռնել, փափուկ գործ մ'էր արժանաւոր եկեղեցականներ պատրաստելու այդ պաշտօնը. հետևաբար եկեղեցին ամէն կարգաւորի չէր վստահեր զայն անխտիր։ Մեր վերև տեսած բոլոր վարժապետները զարգացած ու վկայեալ մարդիկ էին, բայց վիճակաւորաց իշխանութենէն ազատ կը թուին միջին դարուն, ուսկից նաև զեղծումներ կրնային յառաջ գալ։ Կոստանդին Ա կաթողիկոս, բարգաւաճ ու բարեկարգ մտաց տէր մարդ, կը փորձէ չափ դնել. և իր կանոնաց մէջ եպիսկոպոսի իշխանութեան կ'ենթարկէ հոգևոր վարժարանները հին ոճով. կը համարի զայն «առաջին գործ» եպիսկոպոսին, և կը պատուիրէ՝ որ «զուսուցիչս և զուսումնականս ուսման եկեղեցւոյ ինքն սահմանեսցէ մեծաւ հոգաբարձութեամբ»,

1. Աստ՝ 202։ — 2. Գալ. Ա, 444։ — 3. Աստ՝ 205, 210, 211. Գաւր. 302. Մեծոփ։ — 4. Գաւր. 304, 307, 309։ — 5. Աստ՝ 204։

պայման դնելով՝ որ «անգայթակղ և գիտունք և ուսումնականք ուսուցիչք լինիցին տղայոցն[1]»։

Իսկ վերին Հայոց մէջ վարդապետներն առաւելագոյն և անկանոն իշխանութիւն մը ձեռք բերած, — որուն Մխիթար Գոշ փորձեց սանձ դնել և եպիսկոպոսին ենթարկել[2], — իրենք կը կարգեն երբեմն ուսուցիչները, ինչպէս Գր. Տաթևացին իր Թովմա աշակերտը կը յղէ վարժապետ Արճիշու[3]։

5. — Թէ ինչ նիւթեր կ'ուսուցանէին մեր վարդապետարանք, արդէն ցիր ու ցան յիշատակուած տեսանք վերոյիշեալ վկայութեանց մէջ, և զոր կ'ամփոփեմ հոս՝ լաւագոյնս նկատելու համար զանոնք։

Առաջինն էր բնականապէս վարդապետութիւնը[4], որ կը նշանակէ քրիստոնէական հաւատոյ ճշմարտութեանց բովանդակութիւնը։ Եւ որովհետև անոնց աղբիւրներն էին եկեղեցւոյ Հայրք, անոնց գործերը կը հաւաքուէին և կը քննուէին[5]։ Բայց անտարակոյս մեծագոյն ուսումնասիրութեան նիւթ պիտի լինէր վարդապետութեան իսկական ծորանը, Ս. Գիրքը, զոր

1. Կիր. 169։ — 2. Դատ. Դ։ — 3. Առ՝ 205։ — 4. Առ՝ 194, 198, 199, 205։ — 5. Առ՝ 198, 204։

այնքան անգամ յիշատակուած տեսանք[1], և որ ամէն վարժարանաց մէջ անպակաս էր։ Աստղիկ կը յիշէ Սարգիս անուն վարդապետ մը, որ մանկութենէն «զգիրս սուրբս ի բերան ուսեալ» էր՝ իբրև նոր ու զարմանալի բան մը[2], չհաշուելով սաղմոսը՝ որ սովորական բան էր ամենուն[3]. իսկ քահանայից համար ստիպողական, որոցմէ զանցառուները կը յանդիմանէր Շնորհալին, յիշեցնելով՝ որ առանց կանխաւ 150 սաղմոսները «բերանով» պաշտելու՝ պատարագ չի լինիր[4]։ Եւ նոյն օրէնքը կրկնեց ու զօրացուց Սիմէոն Արիվանեցին ալ[5]։

Յետոյ կ՚աւանդէին ճարտասանութիւնք կամ հռետորութիւնք[6], ազգին պերճաբան քերթողներ և ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակաւ։ Նմանապէս կ՚ուսուցանէին, ըստ տեղւոյն աւելի կամ նուազ թուով կամ չափով, փիլիսոփայութիւն կամ իմաստասիրութիւն[7], որ կարևոր էր վարդապետական կոչման։ Քերականութիւն[8], ժամանակ մը շատ զօրացած։ Քերթողու-

1. Աստ՝ 199, 200, 202, 203, 204, 206, 209, 211. — 2. Աստղ. Գ, Բ։ — 3. Աստ՝ 55, 58, 206։ — 4. Ընդհ. 59։ — 5. Հյպտ. 570։ — 6. Աստ՝ 192, 195, 196, 201, 202. — 7. Աստ՝ 192, 193, 203, 207։ — 8. Աստ՝ 199, 210։

րիւն[1] կամ բանաստեղծութիւն, որմէ ներշնչուած են մեր հոգեշունչ շարականաց ու սրբազան երգոց հեղինակները։ Երաժշտութիւն կամ երգեցողութիւն[2], անհրաժեշտ հոգևոր պաշտամանց պայծառութեան համար։ Նկարչութիւնը[3], կամ աւելի ճիշդ՝ մանրանկարչութիւնը, — որ մինչև Զ դարու վերջերն անծանօթ Հայոց, Յոյներէն կու գար՝ ըստ յայտնի տեղեկութեան Վրթանէս Քերթողին[4], — շատ խնամով մշակուեր է մեր քով, որուն կը վկայեն բազմաթիւ նկարազարդ գրչագրեր, սովորաբար վանքերու մէջ գծուած։ Եւ գրչութիւն[5], որ իր պարզութեան մէջ բաւական արուեստ ու ճարտարութիւն կը պահանջէր, իրեն տարբեր ունենալով՝ ըստ ոսկեդարեան լեզուի սահմանաց՝ յունաձայն քարտը[6], գըրուած նաև քարտէս[7] կամ քարտէզ[8], որ մինչև միջին դար կամ Թղթի շրջանը կը պատրաստուէր մագաղաթէ[9]. գրիչն էր եղէգն[10]. և գոյնը, կոչուած դեղ[11], սևադեղ[12],

1. Աստ՝ 192, 194, 208։ — 2. Աստ՝ 193, 194, 195, 196, 206։ — 3. Աստ՝ 194, 210։ — 4. Վրթ. պտկ. — 5. Աստ՝ 194, 204, 206։ — 6. Մանգ. 115. Սրր. 54։ — 7. Գ Մակ. Դ, 15. Երեմ. Ջ, 2, 4 եւն, — 8. Սրր. 53։ — 9. Եղիշ. 25. Գիտ՝ առ Կաղ. 20։ — 10. Սրր. 53, 54։ — 11. Բ Յհ. 11. Գ Յհ. 13. Սրր. 53։ — 12. Սրր. 53։

ռեակ[1], մուր[2] կամ թանաք[3], կը բաղադրուէր երեք նիւթերէ ըստ Վրթանեսի. «ղեղ գրոց է արջասպ, գիպար և կուիզ[4]»:

Ոսկեբերանի թարգմանիչը մինչդեռ ուսումն կ'անուանէ ադոցմէ պարզերը՝ որ տղայոց կ'աւանդուէին, «մեծամեծ ինչ կրօնք» կամ «կատարեալ կրօնք» կը կոչէ չափահասից յատուկ դժուարինները[5]:

Ամէն աշակերտ բնականապէս չէր կարող այդ բոլոր նիւթերուն հետեւիլ կամ ամենուն մէջ հմտանալ հաւասարապէս: Թէ՛ հանճարեղ հայ վարդապետի մը զարգացումը մինչև ո՛ւր կը հասնէր, կ'արժէ յառաջ բերել Մեծոփեցւոյն ուսուցիկ Նըկարագիրն՝ անոր կենսագիր Կիրակոսէ: «Ուսեալ էր, կ'ըսէ նա, զերկոտասան մասունս իմաստութեան. զբնաբանականըն, զուսումնականն, զաստուածաբանականն և զքարոզականն, զտնտեսականն և զքաղաքականն, զթուականն, զերաժշտականն, զերկրաչափականն և զաստեղաբաշխականն: Եւ զամենայն իմաստս հետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան. եօթն գրոց, որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիւրն, Ստորոգութիւնքն Արիս-

1. Երեմ. ԼԶ, 18: — 2. Բ Կոր. Գ, 3: — 3. Սղ. 53: — 4. Վրթ. պտկ: — 5. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569:

տոտէլին, Պերիարմենիան, Աշխարհացն, Առաքինութեանցն. և զհին և զնոր կտակարանացն աստուածեղէն տառիցն՝ եօթանասուն և երկու գրոց, և յիսուն նուրբ գրոց՝ դժուարիմաց և խրթին բառից ծածկեալ՝ աստուածազարդ և ուղղափառ սուրբ վարդապետաց: Եւ գլխուն և մի վիպասանական պատմագրաց ի բերան առեալ՝ պատմէր մարդկան[1]»:

Ստուգիկ կոչեցի սոյն նկարագիրս: Բայց այս թերութիւնը՝ միայն իւր այդ կենսագրին չէ. ինքն իսկ Թովմա՝ եկեղեցւոյ բոլոր հին ու նոր վարդապետներէն «գեր ի վերոյ» կը տանէր իւր ժամանակակիցներէն զոմանս[2], զորս մեք չպիտի համարձակէինք համեմատութեան դնել, ոչ միայն Ոսկեբերանի, Բարսղի, Աթանասի և ուրիշ աշխարհածանօթ հսկայից հետ, այլ և ոչ հայ հանճարներու, ինչպէս էին Յոհան Մանդակունին, Յոհ. Օձնեցին, Գր. Նարեկացին, Ներս. Շնորհալին, Ներս. Լամբրոնացին և այլք, որոնք իրենց մտաքերը սրեցին նոյն տիեզերական վարդապետաց յեսանին վրայ: Միջին դարուն յատուկ էր չափազանցութիւնը, ուսկից մեք զտելու ենք մեր ցարդ թուած դպրոց-

1. Տաշ. Յուց. 417-8. — 2. Անդ՝ 208, 204.

ներն ու վարժապետները, որպէս զի կարենանք անոնց մասին ճշգրիտ դատաստան կազմել. չմոռնալով սա ճշմարտութիւնը՝ թէ հայ եկեղեցւոյ բաժնուելէն յետոյ՝ մեր վարդապետաց մտաւորական ոլորտը սահմանափակուած մնաց — քիչ բացառութեամբ — տոհմային և քանի մը թարգմանածոյ մատենագրութեանց մէջ, որ անբաւական էին «գեր ի վերոյ» հանճարներ պատրաստելու:

Միանգամայն կը նկատենք՝ որ այդ բաժանումէն վերջ մեր վարդապետարանաց ուսման ցուցակն աւելի ճոխ էր քան յառաջ: Որովհետև Թարգմանչաց շրջանին կարևորագոյնն ուսանելով ՝ մեր դպրոցաց մէջ, աւելի զարգացման ցանկացողք կ՚երթային Հայաստանէն դուրս փնտռելու զայն. իսկ յետ խզման օտարաց հետ՝ հարկ եղաւ ներքնապէս զօրացնել մեր դպրատները:

Ուշագրաւ է մեր վարժարանաց ուսման կարգն ալ: Նոյն Թովմա կը պատմէ իւր վանքի առաջնորդին ու վարդապետին Յովհաննու մասին՝ թէ ի մանկութեան իւր հայրն «ետ զնա յուսումն աստուածաշունչ գրոց՝» նոյն մենաստանին մէջ, այս ինքն կարդալու և հասկանալու զայն: Ասոր հետ միասին «վարժեալ և ուսեալ (ի՛ բերան՝

ըստ սովորութեան) զսաղմոսն Դաւթի, և զմանր ուսումն եկեղեցւոյ՝» որ են սըրբազան երգերը, քահանայ կը ձեռնադրուի։ Այսքան բաւական էր պարզ քահանայութեան համար։ Բայց նա «ցանկայր հասանել վարդապետական իմաստութեան»։ Որոյ համար կ՚երթայ առ ծանօթ Կախիկ վ. ի Սինիս, տասներկու տարի կ՚աշակերտի անոր, յետ որոյ 1386ին Կախիկ «ետ նմա զգիրս աստուածոց վարդապետական կարգի (որ է կարգին յատուկ ծիսարանը) ի բերան առնուլ, զի տայէ նմա հրաման իշխանութեան[1]»։ Հոս աւարտած էր ուսումը։

Այսպէս նաև Վանական վրդ. նախ «սնաւ» Գետկոյ վանից մէջ. ուսաւ ալ, ըստ որում «յոյժ ուսումնասէր» էր. Քըսանամեայ քահանայ ձեռնադրուեցաւ, Մըխիթար Գոշի աշակերտութեան մտաւ, և սովրեցաւ «զամենայն մեկնութիւնս հին և նոր կտակարանաց աստուածային գրոց. և եղեւ գիտնական, արժանացաւ մեծագոյն աստիճանի վարդապետութեան[2]»։ Թէ վարդապետական ուսումը սովորաբար կ՚աւանդուէր յետ քահանայական ձեռնադրութեան, յայտնի է նաև Լամբրոնացւոյն[3] և այլոց օրինակէն։

1. Մեծոփ. — 2. Հյպ. 463. — 3. Աստ՝ 208.

6. — Հայ վարդապետարանաց ամենէն բազմաթիւ ու բարգաւած շրջանը, որքան կրնանք հետեւցնել մեզ ծանօթ վկայութիւններէն, միջին դարն եղած է։ Սրովհեան և Սահակայ անունը կրող կանոնք որոշ գաղափար մը չեն տար մեզ անոնց վիճակի վրայ Ե–Զ դարուց մէջ։ Իսկ մինչև ցԹ դար շրջանի մասին վկայողն է Սիւնեաց պատմիչը, որ կը գրէր շատ ուշ, ԺԳ դարուն. որով իր վկայութիւնը տկար կը մնայ պատմականօրէն։ Վարդապետանոցներէն ոմանք հաստատուն են և բաւական երկարակեաց եղած. իսկ ոմանք պատահական, վարդապետի մը ձեռներէցութեամբ բացուած ու կապուած անոր անհատական գործունէութեան հետ, և անով ալ վերջացած, և կամ յետ կարճատև յաջողութեան մը. և որոց սակաւակեցութեան մէջ իրենց բաժինն ունին նաև մեր աշխարհին արտաքին կամ քաղաքական պարագայք։

Պէտք է նաև դիտել տալ՝ որ այնքան վարժարանք օգտակար հանդիսացան գըլխաւորապէս վանական կղերին, մանաւանդ թէ ասոր մէկ մասին, և շատ քիչ՝ աշխարհիկ կամ ամուսնաւոր քահանայութեան։ Եզական դէմքերէն են՝ Ժ դարուն «Գրիգոր քահանայ յամուսնացելոց, յոր-

դախօսն և ատատաբանն ի պատգամս տեառն[1]»․ և ուրիշ մը, «Յովհաննէս քահանայ յամուսնացելոց», որ գիտնականաց մէջ կը հաշուի[2]․ ինչպէս բացառաբար կային երբեմն նաև աշխարհական ուսանողք նոյն դպրոցաց մէջ[3]։ Ընդ հակառակն հին ժամանակ ալ կը գտնուէին իրենց կոչման անգիտակից եպիսկոպոսներ, որոնք առանց քննելու և պահանջելու ընծայելոց ուսումը, անխտրութեամբ կամ մանաւանդ շահադիտութեամբ, ինչպէս Յոհան[4], ձեռք կը դնէին անոնց վրայ։ Եւ այս պատճառաւ՝ ամուսնաւոր կղերին անհոգութեան ու տգիտութեան դէմ ինչ գանգատ որ կ՚ուղղէին Ը դարու վերջերը սահակեան կանոնք, նոյնը ԺԲ դարուն կրնար կրկնել Շնորհալին ալ, խրատելով զանոնք չսիրել «զկուրութիւն տգիտութեան քահանայական ուսմանց՝» ծուլութեան կամ աշխարհական զբաղմանց պատճառաւ։ Կը մեղադրէ՝ որ «սուտ քահանայք» ոմանք՝ առանց գիտնալու անգամ սաղմոսներն ու պատարագի աղօթքներն «ի բերան», ինչպէս այն ժամանակ սովորութիւն էր, կեղծեօք կը մատուցանէին ս. Խորհուրդը։

1. Աստ. 164. — 2. Նոյն՝ 179. — 3. Անդ՝ 195. — 4. Անդ՝ 186.

կ'ընդունի գիջանելով՝ թէ բոլոր քահանայից չէ հնար, թէև պահանջուած սատուածային օրէնքէն, կատարեալ ուսում առնալ. և կը բաւականանայ՝ որ գիտնան գէթ երկու բան. եկեղեցական գրքերն ուղիղ կարդալ և երգերուն տեղեակ լինել[1]: Բնականապէս շատ քիչ՝ հոգիներու առաջնորդութեան համար:

Խստիւ կը քննադատէ Լամբրոնացին ժամանակակից վանական կղերն ալ, գըրելով՝ թէ «ի հովուական ցպոյ և ի մաճակալութեան գործոյ և յայլոց անրան արհեստից առեալ մանկունս ոգէսս, փոխանակ միանձնութեան՝ (որուն պէտք էր ենթարկուէին նախ՝ զարգանալու համար), քահանայս կատարեմք[2]»: — Ուսման հետեւող վանական կղերին մէջ ալ կային շատեր՝ որոնք բոլորովին հարևանցի կերպով կը վարուէին ուսման հետ, և որոց դէմ կը հարկադրէր ձայն բարձրացնել Սարգիս վարդապետ: Մեք, կ'ըսէ նա, «երիկեանք ումանք և եռանդեանք, նախ քան զուսանելն զգաւազանն խնդրեմք, և յառաջ քան զեկանելն զաթոռոցն տեղիս խուզեմք: Ի սակաւ աւուրս յառնել ի գիրս, ոչ առեալ աշխատելոյ, և անտի տասն բանի տեղե-

1. Ընդհ. 59. — 6. Լմբ. Պա. 43.

կացեալս, կամ եւ աւելի քան, և զայն հատակոտորս և ոչ կատարեալս, և այնպէս փքանամք և հպարտանամք՝ իմաստասէրս զմեզ կարծելով։... Գիրս ժողովեմք՝ ոչ յընթեռնուլ և ի քննել զնոսա ըստ տեառն պատուիրանին,... այլ անուան սակս և մեծութեան. ոչինչ շահեալք ի նոցանէ, այլ առաւել ես դատապարտելք· վասն զի կամ բնաւ ոչ ընթեռնումք զնոսա, և կամ եթէ ընթեռնումք՝ ոչ ինչ օգտիմք[1]»։

Աւելին կայ։ Մեր տեսած վարժարան-մենաստանք սովորաբար կը վայելէին թագաւորաց կամ իշխանաց պաշտպանութիւնն ու տնտեսական օժանդակութիւնը, որ մեծապէս կը նպաստէր ուսմանց բարգաւաճման անոնց մէջ։ Որով Ռուբինեանց հարստութեան բարձման և քայքայիչ մահմետական տիրապետութեան ներքև բոլորովին պիտի տկարանային վարդապետարանք, և ուսումնասիրութիւնը պաղէր նաև վանականաց սրտերուն մէջ. այնպէս որ ըստ տեղեկութեան Մեծոփեցւոյն՝ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը, որ կ՚ապրէր ԺԵ դարու առաջին քառորդին, սրտնեղած՝ կը հրաժարի դասախօսութենէ.

1. Արգ. 150-51.

«Այլ ոչ պարապեալ, կ՚ըսէ, վարդապետական դասի՝ վասն առանձացեալ բարուց ուսումնականաց մերում ազգի[1]»։ Խօսքեր՝ որոց մէջ Մեծոփեցին իր համոզումն ալ դրած է. և որ կը զուժէ մեր վարժարանաց ընդհանուր անկումն՝ արդէն կատարուած այդ շրջանին, որոյ համար լուրջ մատենագրերն ալ պիտի պակսէին այնուհետև հայ գրականութեան ասպարիզին մէջ։

Այդ վիճակին շարունակութիւնը կը տեսնէր ու կ՚ողբար Առաքել Դաւրիժեցին ալ, յամս 1651-62, գրելով՝ թէ «եպիսկոպոսունքն և քահանայքն, ագէտք՝ խոտանք և անպիտանք», իրենց բոլոր ժամանակը նուիրած էին գինարբութեանց ու դատարկապորտութեան։ «Ոչ բնաւ ընթեռնուին, կ՚ըսէ, գիրս. այլ էին փակեալ և լռեալ մատեանք աստուածայինք. վասն զի էր խափանեալ ընթերցումն սուրբ գրոց, որք էին արհամարհեալ յաչս նոցա, հողով և մոխրով լցեալ և անկեալ յանկեան ուրեք[2]»։

7. — Մովսէս վարդապետ, յետոյ կաթողիկոս, որ կոչուած էր բարեկարգիչ մը ըլլալու[3], կը յաջողի չափաւոր դարման

1. Հյպ. 562. — 2. Դաւր. 221. — 3. Առա. 120։

մը մատուցանել վարդապետական ուսման. նախ Երեւանի քով մենաստան մը կը շինէ, ուր կը հաւաքուին «միաբանք բազումք, միայնակեացք եւ գրոց աշակերտք խմաստունք եւ սրբակեացք», զբաղելով միշտ «յաղօթս եւ յընթերցումն սուրբ գրոց[1]»:

Երեք տարի միայն մնաց հոն: Յետոյ ուշադրութիւնը դարձուց Յովհաննավանից վրայ, ուր մեծագոյն գործունէութիւն մը ցոյց տուաւ: «ժողովեաց մանկունս յոլովս», կ՚ըսէ Առաքել, որոց պէտքն ու ծախսը կը հոգար ինքն իսկ. եւ «մանկունքըն անզրաս եւ անխափան ուսանէին զեկեղեցական ուսումն, եւ զիրս աստուածաշունչս եւ զիմաստասիրականս. որք եղեն ամենեքեան այր պիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք եւ աբեղայք եւ երիցունք[2]»: Իր աշակերտն ու յաջորդը կաթողիկոսական աթոռին վրայ (1634ին) Փիլիպպոս, 1637ին առաջնորդ կը կարգէ հոն ականաւոր Զաքարիա վարդապետը, որ «ժողովեաց ըզբազում գրեանս, եւ ստացաւ բազում աշակերտս», որոց մէջ է համանուն պատմիչ սարկաւագը[3]: Այս Փիլիպպոս «յետ ամաց ինչ» կը փոխադրէ վարժարանը

1. Դաւր. 225-6: — 2. Նոյն՝ 235-6: — 3. Զաք. Գ., ժգ:

յէջմիածին, ուր պիտանի աշակերտներ կը պատրաստուին, կ՚ըսէ Դաւրիժեցին[1]։

Նոյն պատմիչս կը պանծացնէ Ամրտօլ վանքն ալ ի Բաղէշ, իբր «ի հին և ի վաղեմի ժամանակաց դասատուն վարդապետաց», որոց առաջնորդ և ուսուցիչ եղած էր Բարսեղ վարդապետ, «այր երևելի և մեծանուն, և յոլով աշակերտաց տէր», ծաղկեցուցիչ նաև «գիտութեան արտաքին իմաստից և քերականութեան՝ (որ) ոչ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց[2]»։ Արտաքին ըսածը մեր հին մատենագրութեան մէջ ծանօթ իմաստասիրական գործերն էին, որոց հմտացեր էր մեծ աշխատութեամբ. և օրհասին պահուն նոյները կը յանձնարարէր ջերմապէս իւր աշակերտաց՝ որ շուրջը հաւաքուած էին[3]։

Իւր քաջ աշակերտներէն Ներսէս վրդ. 1622ին հիմնեց Լիմ կղզւոյն մենաստանը, ուր հաւաքուեցան Մելքիսեթ և ուրիշ միաբանք, և բոլորը բռնած «գիրս արտաքինս, և սկսան ջանիւ կարդալ»։ Կանոն դրին՝ օրական ժամ մը միասին հաւաքուելու, որպէս զի կարդացած պիտանի տեղեկութիւնները հաղորդեն իրարու։

1. Դաւր. 250. — 2. Նոյն՝ 300-1. — 3. Նոյն՝ 302-3.

Բայց յետ երկու տարւոյ կը ձանձրանան և «յետս կացին յընթերցմանէ արտաքին գրոց. զի աշխատութիւնն յոլով էր և մխիթարութիւնն սակաւ». որովհետև, կը խորհրդածէ պատմիչը, դեռ մտաց տիրապետութիւնը չունէին, և նոյն ուսման քաղցրութիւնը չէին զգացած[1]։

Բայց Մեղքիսեթ, կամքի տէր մարդ, չի լքանիր ու կը շարունակէ «զարտաքին գիրքն»։ Երկու տարի սոսկալի կեանք մը կը վարէ. օրական մէկ հացով կ'անցնէ. ամբողջ երկու տարին բացարձակ լռութիւն կը պահէ ամենուն հետ. կրակի բնաւ չի մօտենար. ճրագ կամ լոյս չի տանիր խուցը. «այլ միշտ ի տուէ գիրս վերծանէր և ի գիշերի խոկայր»։ Եւ հասաւ նպատակին, հմտանալով փիլիսոփայութեան, ընդհանուր տոմարագիտութեան, քերականութեան, և շատ բան ս. Գրքէն ու Հայրերէն ի բերան սովրելով[2]։ Իր համբաւն իրեն կը ձգէ Էջմիածնի մէջ՝ ներսէն ու դրսէն՝ քանի մ'աշակերտներ, որոց կը հաղորդէ իր գիտութիւնը[3]. և որոց մէջ նշանաւոր ու հեղինակ կը հանդիսանայ Սիմէոն վարդապետը[4]։ Ցետոյ

1. Նոյն՝ 304-5։ — 2. Նոյն՝ 305-6։ — 3. Նոյն՝ 307-8։ — 4. Նոյն՝ 309-12։

աշակերտաց թիւը կը հասնի երեսնի, հաւաքուած ամէն վանքերէ[1]. և ինք կը վախճանի 1657 թուականին[2]։

Սակայն այդ վերջին շրջանին՝ եկեղեցականաց դաստիարակութեան մասնական և յետին ճիգ մ՚է որ կը կատարուի։ Իսկ սկսեալ Յակոբ կաթողիկոսի օրերէն (1656–1680) Էջմիածնի վարդապետանոցն ալ, որ միակը մնացած էր, կը խաւարի ներքին և արտաքին պատճառներէ, որով «զկարգ և զկանոն տաճարին կաթողիկոսացն քայքայեցաւ, կ՚ըսէ Զաքարիա, ի սուրբ Աթոռոյն և ամենայն վանորէից[3]»։ Մինչև որ Սեբաստացին Մխիթար, երկրորդ Մեսրոպ, 1701ին Պոլսոյ մէջ կը հիմնէր իր միաբանութիւնը, որ 1715ին փոխադրուելով Ադրիականի խաղաղ և սապնջական ոստանին մէջ, նոր վառարան մը պիտի հանդիսանար մեր տոհմային լեզուին ու սրբազան և արտաքին դպրութեանց վերածնութեան։

8. — Եթէ մենաստանք կեդրոն եղան հայ կղերին մտաւոր բարգաւաճման, մեք ունեցած ենք նաև կուսանոցներ, շատ կարճ ու ցանցառ տեւողութեամբ, որոց մասին խօսած եմ այլուր[4]. և որոց կ՚ար-

1. Նոյն՝ 312. — 2. Նոյն՝ 314. — 3. Զաք. Բ. ծր. — 4. Բզմ. 1923, Յնր. — Մրտ.

մէ՛ յօդուածս փակելէ յառաջ՝ ակնարկել ու տեսնել, արդեօք այդոնց մէջ ապաւինած կուսանք անգրագէ՞տ կը մնային, թէ հոն ալ մտեր է փոքր ի շատէ գրագիտութեան և ուսումնասիրութեան ճաշակը:

Ես երկրորդին համոզուած եմ, խորհելով՝ որ Հայոց հոգևոր զարգացման համար դպրոցներ հաստատող մեծն Ներսէս[1] չէր կարող իր հիմնած կուսաստաններն առանց ուսման ու մթութեան մէջ թողուլ: Ոչ ալ Մեսրոպ ու Սահակ իրենց նորակերտ հոգեկեցոյց դպրութենէն, ուսկից ջանացին որ ամբողջ ազգն օգտուի, արք թէ կանայք, կրնային զուրկ պահել իրենց օրով դեռ վառ պահուած կուսանոցները: Մանաւանդ որ անոնք կը բանային երբեմն իրենց դռները զարգացած ազնուատոհմ տիկնանց և օրիորդաց ալ, որոնք միասին ներս կը տանէին իրենց ուսումնասիրութիւնն ու զարգացումը: Եթէ ռամիկ կանանց համար ազատ ու մասնական էր գրագիտութիւնը, հաւատաւորաց համար ընդհանուր էր:

Եղիշէ իր տիկնանց մասին ըսաւ՝ թէ հաւատաւորաց հաւասար կեանք մը կը վարէին[2]. և թէ անոնց կենաց գլխաւոր

1. Անդ. 90: — 2. Անդ. 76:

մխիթարութիւնն էր «ընթերցուածք մարգարէից[1]»։ Կը հետևի՝ որ նոյն հոգևոր սփոփանքը կը վայելէին անոնց հետ համեմատեալ կուսանք ալ, որով գրագէտ էին և իրենք։ Եւ միակը պէտք չէ նկատուին մեր անցեալին մէջ՝ Հոփփսիմէ մայրապետը Սիւնեաց Ալիձոր անապատին, որ 1653ին կը գաղափարէ հոն Խոսրովու Ժամագրոց մեկնութիւն մը[2]. և կամ Մարիամ անուն կուսանը, որ 1673ին Սիւնեաց Շնհեր կուսաստանին մէջ կ'օրինակէ Ոսկեփորիկ մը[3], յայտնապէս ցոյց տալով երկուքն ալ գրքեր հաւաքելու և ուսանելու տենչը հաւատաւորաց մէջ ևս, և իրենց զարգացումը՝ գրիչ լինելու չափ։ Սակաւաթիւ են այսպիսի յիշատակութիւնք, որովհետև կուսաստանք ալ նոյնպէս սակաւ էին մեր անցեալին մէջ։

Բ. ՁԵՌՆԱՍՈՒՆՔ

Բարձրաստիճան կամ զարգացած եկեղեցականք, կաթողիկոս՝ եպիսկոպոս կամ վարդապետ, սովորութիւն ունէին յաճախ իբր սպասաւոր և աշակերտ առնուլ պատանի մը, որ հոգևոր կոչման յօժարու-

1. Աստ՝ 55։ — 2. Սիսկ. 257։ — 3. Անդ՝ 259։

թիւն ունենար. և զայն կը դաստիարակէին անձամբ, կ'ուսուցանէին, և յետոյ ձեռնադրութեան կը հասցնէին։ Այդ դաստիարակներն իրենց սեպհական դպրոցներ չունէին, բաց ի մէկ կամ աւելի պատահական աշակերտէ։ Հետևաբար առանձնական ուսուցման ձև մ'էր այդ դրութիւնը, որոյ համար կ'արժէ յատկապէս ուշադրութեան առնել։

1. — Այդ ոճով կրթուած անձինք կը կոչուէին ձեռնասունք[1], ձեռասունք[2] կամ ձերբասունք[3], իբր սեպհական ձեռաց ներքև սնած, ինչպէս կայ «սնանել ընդ ձեռօք» դարձուածը[4]։ Եւ որ քաղաքական իմաստով ալ գործածուեր է Ագաթանգեղոսէ՝ հետևեալ բացատրութեան մէջ, ազատաց ու շինականաց մասին. «բնակք և ձեռասունեկք և ձեռասունք մեր Արշակունեաց՝ զօր յանձանձեալդ և սնուցեալդ, անխայեալդ և յառաջեալդ[5]». և Եղիշէի՝ «ձեռնասուն սպասաւորս»[6]. բառեր՝ որոնք լաւ կը բացատրեն ձեռնասնութեան հանգամանքները՝ նաև կրթական տեսակէտով։ Կայ զառաչասուն կոչումն ալ[7], որ է առջեր սնած, բարդուած «զառաջեաւ սնու-

1. Փաւս. 105. Կոր. 25։ — 2. Փաւս. 272։ — 3. Ագթ. 629։ — 4. Փաւս. 175։ — 5. Ագթ. 109։ — 6. Եղիշ. 155։ — 7. Ագթ. 629.

ցանել » բացատրութենէն[1], որոյ համանիշ է « սնանել առ ոտս » ձեն ալ[2]: Իսկ դաստիարակը կը կոչուի ըստ սովորութեան վարդապետ[3] կամ վարժապետ[4], և հայր[5]. և սանը՝ հոգևոր որդեակ[6]:

Շատ հին է դաստիարակութեան այս դրութիւնը մեր մէջ: Անոր առաջին ու բազմազոյն օրինակները կ'երևին Հայրապետանցին մէջ, սկսեալ Լուսաւորչէն, որ քրմաց զաւակներէն կ'ընտրէ տասներկու հոգի, զորս չպիտի կարենար հասարակաց դպրոցներու մէջ կրթել ըստ պատշաճի. և զանոնք « զառաջասուն ձեռբասունս առնէր, փոյթ ուսման ի վերայ ունէր, ընդ հոգևոր խնամով և երկիւղիւ սնուցանել », և ապա եպիսկոպոս ձեռնադրեց զանազան վիճակաց[7]: Իրեն « աշակերտ եղեալ էր » նաև Դանիէլ քորեպիսկոպոս, ազգաւ ասորի, ճգնաւոր և հրաշագործ մարդ, որ յետոյ առաջնորդ եղաւ Տարօնոյ մայր եկեղեցւոյն ու վիճակին, և երկրորդ կաթողիկոսին. և յանդիմանելով զՏիրան՝ սպանուեցաւ անորմէ[8]:

Նոյն կերպով դաստիարակած էր մեծն

1. Փաւս. 105: — 2. Փրպ. 15. Պրծ. ԻԲ, 3. — 3. Փաւս. 108, — 4. Օձն. ատ՝ 241: — 5. Անգ. Փաւս. 107: — 6. Փաւս. 110: — 7. Ագթ. 429-30: — 8. Փաւս. 36-42:

Ներսէս ալ զԽադ. «Ձեռնասուն էր սա, կ'ըսէ Փաւստոս, եպիսկոպոսապետին Ներսիսի, զառաջեաւ իւրով զսա էր սնուցեալ»։ Եւ երբ տեսաւ անոր յաջողակութիւնն ու եռանդը, անոր յանձնեց իր սրտին ամենէն մերձաւոր մէկ գործը, իր հիմնած աղքատանոցաց տեսչութիւնը։ Յետոյ երբ ի Յոյնս պիտի երթար, ուսկից և պիտի աքսորուէր, զայն եպիսկոպոս ձեռնադրեց Բագրեւանդայ և իրեն տեղապահ թողուց։ Թէ մեծին Ներսեսի մը կրթութիւնն ինչ պտուղներ կու տայ, դիտելու ենք՝ որ երբ անոր բացակայութեան ժամանակ Արշակ կը հիմնէ ամբարիշտ Արշակաւանը, Խադ ճակատ առ ճակատ կը կռուի արքային և իշխանաց դէմ։ Արշակ ուզելով զայն լռեցնել, առատ գանձեր տուաւ անոր, զոր Խադ առաւ և պագեատուին առջև աղքատաց բաշխեց, և շարունակեց իր կշտամբութիւնը, որ ստիպեց զԱրշակ հալածել զայն իր շրջանակէն։ Ներսեսի չափ աղքատասէր, հրաշագործ ու մեծանձն էր. իր եզներու գողերը հիւրընկալեց, եզները շնորհեց անոնց, օրհնեց և ուղարկեց[1]։

Մեծ Պարթեւին ձեռնասունն ու ձեռնա-

1. Փաւ. 105-8.

գրեալն էր նաև Ջուիթ երէց Արտաշատու, որ Արշակայ ձերբակալութենէն վերջ կամաւորապէս գերի գնաց ի Պարս իւր հօտին հետ, և հոն նահատակուեցաւ հաւատոյ համար։ Իւր աղօթքին մէջ այսպէս կ՚ըսէր. «Պատրաստեցեր զիս տառապեալս անանել և ուսանել ընդ ձեռօք քո սրբոյ և մեծի քահանայապետին Ներսիսի[1]»։

Նոյն մեծ հայրապետին շունչը շնչեց նաև հայ դպրութեանց հայրը, ս. Մեսրոպ, «անեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսիսի». և որուն կը պարտէր իւր հելլենագիտութիւնն ալ՝ զոր ուսած էր «ի մանկութեան տիոն[2]»։ Աշխարհի կամ մանաւանդ զինուորական կենաց հրապոյրը պահ մը հեռացուց զինքն այն ասպարիզէն՝ որուն պատրաստուած էր, և դարձաւ արքունի քարտուղար յունարէնի։ Բայց աստուածային շնորհքը, որ սահմանած էր զինքը մեծ գործին, մղեց զինքն յետոյ յանապատ, և դրաւ իւր լուսաւոր ճանապարհին վրայ[3]։

Ս. Սահակ հայրապետանոցին մէջ հաստատեց վանական կեանքը վաթսուն խըստակրօն աշակերտներով, որոնք յետ իւր

1. Փաւ. 172, 174, 175. — 2. Կոր. 6. Փրպ. 33. — 3. Կոր. 6–7.

մահուան ցրուեցան և ուրիշ վանքեր հիմնեցին[1]։ Աղոցմէ զատ ունէր «ձեռնասուն աստուածասէր պաշտօնեայս» կամ սարկաւագներ, որոց գլխաւորն էր Երեմիա, և որոնք անոր մահուան ժամանակ ի հանգիստ կը փոխեն մարմինը[2]։

Մովսէս Եղիվարդեցի, «սնեալ և ուսեալ ի հայրապետանոցին սրբոյ», յաջորդեց Բ. Յովհաննու՝ հայրապետական աթոռին վրայ[3], և հաստատեց հայկական թուականը, քան զոր յառաջ չունէին հաստատուն թուական։

Վրթանէս Քերթող, նոյնպէս «սնեալ և ուսեալ ի տան կաթուղիկոսարանին», յետ յիշեալ հայրապետին մահուան կարգուեցաւ տեղապահ աթոռոյն[4]. և գործով ու գրչով խառնուեցաւ ժամանակին յուզուած կրօնական պայքարներու մէջ, առանց սակայն զերծ մնալու կանխակալ կարծիքներէ[5]։

Նմանապէս Սիոն կաթողիկոս, «ի տըղայական հասակէ սնեալ և ուսեալ ի սըրբումն հայրապետարանի», յետոյ բարձրացաւ նոյն աթոռին վրայ[6]. և սիրող բարե-

1. Խոր. Գ, ԽԹ, ԿԷ։ — 2. Կոր. 25. Խոր. Գ, ԿԷ։ — 3. Յհ. ԿԹ. 84։ — 4. Ուխտ. Բ, ԼԴ։ — 5. Գ. Թղթ. 110, 112 են. Ջարբ. Պտր. Ա, 465։ — 6. Յհ. ԿԹ. 135։

կարգութեան, Պարտաւայ ժողովոյն ձեռքով կանոններ հաստատեց։

Սիւնեաց պատմիչը կը յիշէ նաև զԹէոդորոս եղբօրորդի Կոմիտաս կաթողիկոսի, զոր սա ինքն «մեծափափագ սիրով սընուցանէր որբութեամբ[1]». յայտնի է՝ թէ նոյնպէս հայրապետանոցին մէջ։

Հայրապետաց օրինակին կը հետևին երբեմն եպիսկոպոսունք ալ։ Ղևոնդեանց մէջ կար և անոնց ժամանակակից եղաւ Բաջաջ սարկաւագ, որ էր «աշակերտ» իրենց պատակակից Ուշտունեաց եպիսկոպոսին՝ Սահակայ[2]։

Մի և նոյն գրութիւնը կը տեսնենք յաճախ նաև վանականաց մօտ։ Գինդ, որուն հանդիպեցանք կանխաւ[3], մինչդեռ կ'առաջնորդէ բոլոր Հայաստանի միանձանց, յատկապէս իւր քով «տանըր զՄուշէ մանուկ ձեռասուն», կը դաստիարակէ, և զայն միշտ իւր հետ կը պահէ Լուսաւորչի ճգնարանին մէջ, ուր հաստատած էր բընակութիւնը, Եփրատի ափանց մօտ[4]։

Ղազար Փարպեցի կ'ըսէ իւր անձին համար՝ թէ էր նախ «սնեալ և ուսեալ առ ոտս» Աղան Արծրունւոյ, անապատին

1. Օրբ. 82։ — 2. Փրպ. 232։ — 3. Աստ՝ 184։ — 4. Փաւ. 272։

մէջ[1]։ Երկու տարի ալ կ՚անցնէ Սիւնեաց աշխարհի մէջ, ձմեռն՝ հռչակաւոր Մովսէս անուն ճգնաւորի մը հետ՝ որ քարայր մը կը բնակէր, և ամառը հովէց կ՚իջնէր՝ գաւառին Մուշէ եպիսկոպոսին քով[2]։ Յետոյ ինքն ալ Վաղարշապատու մենաստանին հոգաբարձութեան բարձրացաւ։

Թոդիկ հայր Գիւլակայ իրեն ձեռնասուն կ՚ունենայ Արծրունի Վարդ պատրկի որդին Ստեփանոս, զոր մինչդեռ «յխտեան» էր և որբացաւ մօրէն, «ետ ի դայեակս մինչև յարբունս հասաւ. և ապա առեալ ի վանսն՝ ուսոյց զնա», և դեռ չմեռած՝ իրեն յաջորդ կարգեց[3]։

Ձեռնասուն մ՚էր Թէոդորոս Քռթենաւորի՝ նաև Յովհաննէս իմաստասէր հայրապետը, հին հայ գրականութեան շողշողուն աստղերէն մին, և սրբութեամբ գերազանց։ Ինքն իսկ կը պատմէ՝ թէ «վարժապետ վեհագոյն ունէի յԱստուծոյ պարգևեալ ինձ, հայր միանգամայն և հրահանգող հոգեկան վարժութեանց՝ զիմն Թէոդորոս»․ որ ոչ թէ միայն իւր գիտցածը կը շտեմարանէ անոր սրտին մէջ, «այլ և ի յոլովից զպայծառագոյնն ծաղկաքաղ առնելով զշնորհաց», յագուրդ կու տար

1. Փրպ. 15, 571. — 2. Նոյն՝ 571. — 3. Մով. 12։

անոր անյագ ուսումնասիրութեան[1]։ Եթէ երբեք անհնազանդ կամ ծոյլ գտնուէր, կը յարէ, և օտար բաղձանաց հեռամուտ լինէր, աստուածային շնորհն ուղղութեան կը բերէր զիս «կապանօք սիրոյ իւրոյ[2]»։ Իր ստացած զարգացման և «իմաստասէր» անուան աւելի որոշ գաղափար մը կու տան մեզ իր գրաւոր վաստակները, քան Յովհաննէս պատմագրի հետևեալ մթին ու քմահաճոյ խօսքերը. «Հմուտ և տեղեակ գոլով բոլոր քերթողական շարագծաց, մասանց բանի և մասնականաց, այլ և վարժից սեռից, և որք ընդ գոյացութեամբն են սեռական տեսակարարութիւնք՝ մինչ ցանհատ վայր. և տարբերութեանցն եւս հանգամանացն և պատահմանց անջատից և անանջատից ոչ անտեղեակ. դարձեալ և կրթական վարժից թէօնականաց[3]», որ է աստուածաբանական ուսմանց, իր բուն մասնագիտութիւնը։

Սարգիս կաթողիկոս իր մանկութեան ժամանակ նոյնպէս կը պատմուի «սնեալ և զարգացեալ առ հօրեղբօր իւրոյ՝» Սեւանայ մենաստանին մէջ[4]։

Գրիգոր Խլաթեցին ի սկզբան «էր սը-

1. Օծ. 2. — 2. Անդ. — 3. Յհ. կթ. 128. — 4. Առաք. 258.

նեալ և վարժեալ ի գործ քահանայութեան՝» Վարդան անուն ճգնաւորին քով, որ և նա իւր կարգին տասնուհինգ տարի անապատի մէջ անցուցեր էր Տիրատուր վարժապետին ձեռաց ներքև[1]։

Վարդապետներէն զատ՝ պարզ քահանայք ալ երբեմն ունէին ձեռնասուններ։ 1285ին յիշատակագիր մը կ'ընդօրինակէ նոր կտակարան մը, Աստուածատուր անուն քահանայի մը համար, «հանդերձ ձեռասուն իւր հարազատ պատանեաւ Խաչատրիւ», որ իւր քեռորդին էր, «ի դեգերանս աստուածայնոց գրոց գոլով, կանխագոյն յինքենէ ի տղայոյթ վարժեալ, և իւրանման կրթասէր բարուց զուգակցեալ»։ Այս պահուս Խաչատուր տակաւին «ուսումնասէր դպիր» մը[2], յետոյ անշուշտ քահանայացած է։

Բոլոր յիշեալ օրինակներէն հետևութիւն մը կրնանք հանել. այն է՝ թէ ձեռնասնութիւնը շատ ընդարձակ է այն շըրջանին՝ ուր կեղակարծ և կամ տկար է հոգևոր վարժարանաց գոյութիւնը։ Յետոյ կը նուազի, երբ վերջինք բարգաւաճ և ընդարձակ գործունէութիւն մը ստանալով, իրենց կը ձգեն այնուհետև եկեղեցական

1. Զարբ. Դպր. Բ, 147։ — 2. Հյպ. 496-7։

կոչման հետեւող ուսումնասէր պատանու-
թիւնը։

Ձեռնասնութիւնը կար նաև հաւատաւորաց քով, դատելով Ագաթանգեղոսի վըկայութենէն, որ զսուրբ Գայիանէ «դայեակ» կը կոչէ Հռիփսիմեայ[1], և զվերջինս անոր «սան[2]», երկուքն ալ հասկանալով հոգևոր դաստիարակութեան ու կրօնաւորութեան իմաստով, ինչպէս կ'ըսէ Գայիանէ նոյն նահատակին. «Յուշ լիցի քեզ, որդեակ, հոգեխառն սնուցին՝ որով զքեզ սնուցի[3]»։ Այս օրինակը կրնանք ընդլայնել նաև ուրիշ կուսանաց վրայ։

2. — Կայ մասնաւոր պարագայ մ'ալ։ Կիլիկեցի ազնուականք՝ եկեղեցական կոչման հետեւող իրենց զաւակաց կը յատկացընեն առանձին «հոգևոր դաստիարակ» մը, ինչպէս աշխարհիկ ազատորդիք ալ իրենցն ունէին։ Բարսեղ կաթողիկոս՝ Ապիրատ իշխանի երկու կաթողիկոսացու զաւակները՝ Գրիգորիս և Ներսէս, որոնք իրեն աւանդ տրուած էին Գրիգոր Վկայասէրէն, «սնուցանէր և վարժէր իմաստութեամբ, և կրթէր յերկիւղ տեառն». անձամբ արդեօք, թէ այլոց ձեռքով և իր

1. Ագթ. 133. — 2. Նոյն՝ 113, 132, 150. — 3. Նոյն՝ 146.

հսկողութեան ներքև, յայտնի չէ․ մինչև որ երէցը «յարբունս հասեալ», քահանայութեան կոչեց, և իր մեռնելէն յառաջ իրեն յաջորդ կարգեց։ Ներսէս դեռ փոքր էր․ որով Նորընտիր հայրապետը շարունակեց անոր կրթութիւնն «ի վարժումն իմաստից յաստուածայնոց տառից, և կարգէր նմա դաստիարակս արս գիտնականս սուրբս և առաքինիս», որոց ջանիւք հանգիտացաւ «յօգունց առաքինեաց և գիտնոց վեհագոյն[1]»։ Դիտելի է՝ որ հոս դաստիարակները մեկէ աւելի են, անտարակոյս լինելով առանձին մասնագէտներ։

Այսպէս պատահեցաւ նաև ծանօթ երջանաւոր Ներսէս Լամբրոնացւոյն, որ որդին էր համանուն բերդին տիրոջ՝ Օշնի։ Յանձնուած էր Յովհաննէս անուն վարդապետի մը, զոր իրմէ անբաժան կը տեսնենք ամէն ժամանակ և ամէն առթիւ։ «Յետ դաստիարակելոյ մանկական ուսմամբք[2]» իր հայրենի տան մէջ[3], և անտարակոյս նոյն վարդապետին օժանդակութեամբ, վեշտասանամեայ քահանայ կը ձեռնադրուի Շնորհալւոյն ձեռամբ։ Իւ

1. Ասփ. ԺԹ, 32-33։ — 2. Հյպ. 415։ — 3. Ազտ՝ 160։

քանի մը տարի անցնելով Սև լերան մենաստանաց մէջ, և շահելով հոգեպէս ու մտաւորապէս, կ'առանձնանայ լերանց ամայի կողմերը, միշտ «ընդ հոգևոր դաստիարակին իւրում», նեղ սենեկի մը մէջ գիշեր ցերեկ ընթերցման նուիրուելով։ Կլայեցւոյն յաջորդը Գրիգոր Տղայ կ'ամբողջացնէ անոր ուսումը, «ի ձեռն վարժապետաց սրբոց» հմտացնելով զինք «հին և նոր կտակարանաց իմաստից»։ և ապա Տարսոնի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ քսաներեք տարեկան հասակին մէջ։ Նա ճգնասէր բնաւորութեամբը կը փախչի պատուէն ու վերստին նախկին ճգնարանը կ'երթայ, դարձեալ իւր հետ ունենալով «զդաստիարակ հոգևոր հայր իւր Յոհաննէս» իբրև կենաց կցորդ։ Մինչդեռ միայնին նստած հոն՝ սաղմոսաց իմաստները կը քննէին, դաստիարակն այնքան հաճեցաւ սանին տուած բացատրութեանց, որ ստիպեց զայն Սաղմոսամեկնիչը շարադրել։ Յետոյ բըռնադատուած կաթողիկոսէն, կը դառնայ առաջնորդական աթոռը, ինքն իսկ դաստիարակ լինելու իւր հօտին[1]։

3. — Սիւնեաց Առաքել եպիսկոպոսը՝ ձեռնասնութիւնը ստիպողական կ'ուզէր

1. Հյպտ. 415-16.

նաև բոլոր աշխարհական քահանայութեան համար։ Չէր հանդուրժեր՝ խորանի պաշտօնեայքը տեսնել այն ընկած վիճակին մէջ՝ յորում նկատեցինք զանոնք։ Ելած յաթոռ 1407ին[1], կը յօրինէ մեզ արդէն ծանօթ Սահմանագրութիւնը[2], որ արժանի է ուշադրութեան, և կրնայ կանոն հանդիսանալ նաև այժմ այն քահանայական դասուն՝ որ իրեն դրութիւն ըրած է մաճէն խաչին անցնիլ, առանց որ և է պատրաստութեան։

Յետ մկրտութեան, կ՚ըսէ, ծնողքը կը տանին մանուկն իրենց տունը, և զայն կը դաստիարակեն Աստուծոյ երկիւղին մէջ՝ «որպէս դայեակ և սպասաւոր»։ Երբ լեզուն բացուի, նախ Աստուծոյ օրհնութիւնը կը դնեն անոր բերանը։ Երբ զարգանալով խելահաս դառնայ, անոր ցոյց կու տան երկինքն ու աստղերը, անոնց ընթացքը, եղանակաց փոփոխմունքը, և անոցմով կը ծանօթացնեն անոնց արարիչը։ Յետոյ կ՚ուսուցանեն Ս. Երրորդութեան խորհուրդը, հրեշտակաց դասակարգութիւնը, մարդոյն ստեղծումն ու անկումը, Աստուածորդւոյն մարդեղութեան խորհուրդը՝ իր գլխաւոր մասերովը։ Այս

1. Սիւն. 21. — 2. Առ. 44.

կը սովրեցնեն եկեղեցի երթալ՝ պատարագի և ժամերգութեան։ Չար գործոց ծանօթութենէն հեռի կը պահեն. սաստիկ կ՚արգելուն անոր յիշոցը, ստախօսութիւնը, գողութիւնը և այլ այսպիսիներ։ Կը յիշեցնեն մահը և մարդոյն վախճանը։

Իսկ երբ եօթ տարին լրացնէ, ծնողքը կը նուիրեն զինք եկեղեցւոյն՝ ինչպէս տեսանք, և կու տան ընտիր և աստուածահաճոյ քահանայի մը՝ որ սովրեցնէ աստուածային գիտութիւնները[1]։ Նա երբ տեսնէ՝ թէ վարժած է «մանկութեան ուսման» մէջ, կը սկսի «գերագոյն գիտութիւնը». ուսուցանելով իմանալի ճշմարտութիւնները, մօտ երկինք վերանալ, հաւատոյ տասնուչորս աստիճանը, սուրբ Հայր ու մարտիրոսաց վարքը. պահք, աղօթք, ծընրադրութիւն, ժրութիւն, պարկեշտութիւն կերակրոյ՝ ըմպելեաց ու հանդերձից, լըռութիւն և առանձնակեցութիւն, ժուժկալութիւն և համբերութիւն նեղութեանց մէջ. չորս առաքինութիւնքը, որ են խոհեմութիւն, արիութիւն, ողջախոհութիւն և արդարութիւն։ Իսկ երբ երեսնամեայ լինի, կը քննուի և կը մօտենայ սուրբ աստիճանաց։

1. Աստ՝ 45.

Գեղեցիկ կանոնագրութիւն, եթէ երբեք գործադրուեր է. — Թէև աւելի հոգևոր պատրաստութիւն մ՚է այդ քան մտաւոր։ — Բայց բնական է խորհիլ՝ որ գոնէ հեղինակը հետևած լինի ազոր իւր վիճակին մէջ ու պահանջած իւր թեմականներէն։ Միւս կողմանէ կը նկատենք՝ որ եթէ այս սահմանը կրնար զօրել ի մանկութենէ եկեղեցական կոչման սահմանելոց, անօգուտ էր անոնց՝ որոնք իրենց յառաջացած հասակին մէջ յանկարծակի կ՚որոշէին թողուլ իրենց աշխարհական վիճակն ու արհեստը, և քահանայութեան բարձրանալ։ Ասոնք պարզապէս պիտի ստուարացնէին տգիտութեան պաշտօնէից թիւը։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔ

Դիտեցինք կանխաւ՝ որ մեր մտաւոր կրթական միջոցները չէին կարող համեմատել արեւմտականաց հետ՝ իրենց ուժով, չափով եւ արդեամբ։ Այս բանս շատ կը զգային մեր նախնիք ալ. անոր համար կը բաղձային, եւ բախտէն նպաստաւորեալք՝ առանց խտրութեան դասակարգի կամ վիճակի, բայց առաւելապէս եկեղեցական դասը, կը դիմէին գիտութեան աւելի առատ աղբիւրին, հելլէն գրականութեան, կամ փարպեցւոյն բացատրութեամբ՝ «յունական ուսմանց[1]», որպէս զի լեցնեն տոհմային դպրոցաց եւ առտնին ուսման թերին. այն աղբիւրէն՝ որ առոգած էր հռովմէական միտքն անգամ, եւ ամենէն աւելի ցանկալի էր նաեւ հայ ախորժակաց, առանց զանց ընելու ասորականին օժանդակութիւնն ալ։

1. Փարպ. 582.

1. — Հայ լուսաւորութեան երկու հիմնադիրք Գրիգոր և Տրդատ՝ բախտին բերմամբ հելլէն դաստիարակութեան բովին մէջ ձուլուեցան։ Իրենց դեռափթիթ հասակին՝ քաղաքական ներքին վրդովումներ կը վտարեն զԳրիգոր ի Կեսարիա, ուր կը զարգանայ, կ՚ըսէ Ագաթանգեղոս, «ուսեալ եւ զքրիստոսական դպրութեան հանգամանս, ընտանի եղեալ գրոց Աստուծոյ[1]», որոց յետոյ պիտի ընտանեցնէր հայ ազգըն ալ, հանդիսանալով՝ յետ Յիսուսի՝ երկրորդ փրկիչ Հայաստանեայց։ Իսկ Տըրդատ կը տարուի «ի դուռն կայսեր ի կողմանս Յունաց», ուր կը յանձնուի Լիկիանէս կոմսին խնամոց, և անոր ձեռքով «սնեալ և ուսեալ՝[2]» կը հմտանայ «յունական աշխարհական դպրութեանն՝ երկրաւոր իմաստութեանն», և յատկապէս «փիլիսոփայական մտաց հանճարգիտութեան[3]»։ Որով իր աքսորը Հռովմայ մէջ չանցուց, ինչպէս եղան կարծողներ[4]. այս պատճառաւ լատին լեզուին ալ անտեղեակ տեսանք զինքը[5]։ Այս հելլէն դաստիարակութիւնն էր՝ որ պատրաստեց անոր մէջ աւետարանի նորին վարդապետութեան սեր-

1. Ագթ. 42. — 2. Անդ. — 3. Նոյն՝ 643. — 4. Սանտ. Բ, 578. — 5. Ատ՝ 172.

մանքն ընդունելու յարմար գետինը, — ոչ նարոգոգոնտարեան հարուածը՝ որուն կ՚ենթարկէ զայն Ագաթանգեղոսի շարադրողին երազակոծ երեւակայութիւնը. — և հանգիրացնելով զինքը, օժանդակութեամբ երկնային շնորհաց, «սուրբ և մեծ և երկրորդ Նահատակ, և մերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացու[1]»:

Լուսաւորչի երկու որդիքը Վրթանէս և Արիստակէս կը ծնանին ու կը դաստիարակուին ի Կեսարիա[2], յետոյ իրենց հօր աթոռին արժանաւոր ժառանգներ ըլլալու համար: Ներսէս՝ որ ամէն մասամբ մեծ հանդիսացաւ, — և աշխարհաշէն կարգաւորութեամբը, Աշտիշատու բարեկարգիչ սինհոդոսով[3], և շինութեամբ եկեղեցեաց[4], կուսաստանաց[5], դպրոցաց[6], հիւանդանոցաց[7], աղքատանոցաց, այրենոցաց, որբանոցաց[8] և հիւրանոցաց[9] այնքան արդիւնաւոր եղաւ՝ որքան Լուսաւորիչն աւետարանի քարոզութեամբ, — ի տղայութեան ղրկուած էր նոյն քաղաքը, և «սնեալ և ուսեալ ընդ հաւատարիմ վարդապետօք», իր հանճարով ցանկալի եղած էր իր ուսումնակցաց[10]:

1. Խոր. Բ, ղբ: — 2. Ագթ. 639: — 3. Փաւս. 74–75: — 4. Նոյն՝ 73: — 5. Նոյն՝ 228: — 6. Ասո՝ 90: — 7. Փաւս. 75. — 8. Նոյն՝ 77: — 9. Նոյն՝ 230: — 10. Նոյն՝ 68:

Ուղղակի յոյն կրթութիւն առած լինելու է նաեւ ս. Սահակ, որ «յոյժ առլցեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնութք Յունաց, կ'ըսէ Փարպեցին, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տառիցն», որ է յոյն երաժշտական խազերուն, «եւ ճարտարական յորդառաց յայտնաբանութեան. եւ առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն ցուցանիւր»։ Իր քաջ հելլենագիտութեան համար՝ Աստուածաշնչի երկրորդ թարգմանութիւնն ալ իրեն վիճակեցաւ ըստ Կոբեան։ Նոյն ինքն հմուտ էր նաեւ ասորի եկեղեցական լեզուին, ուսկից թարգմանութիւններ կը կատարէ[1]։

Դ. դարուն մեծ հռչակ կը հանէ պերճախօսութեամբ՝ Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր հայկազն, մին նոյն շրջանի անյիշատակ ուսումնատենչ գաղթականներէն ի Յոյնս, որ Աթենայ հռետորութեան աթոռներէն մին կը ժառանգէ. բանամրցութեան մէջ կը նուաճէ իր յոյն հակառակորդները։ Կոստանդ կայսրը զինքն ի Գաղիա կը հրաւիրէ, եւ սքանչացած անոր արուեստին վրայ՝ կը յղէ ի Հռովմ, որ նոյնպէս ըզմայլած, պղնձեայ արձան մը կը նուիրէ անոր արձանագրով. «Թագուհին Հռոմ

1. Խոր. Գ, ձդ։

թագաւորի բանին»։ Անոր դպրոցին պըտուղն եղան Եկեղեցւոյ երկու մեծ վարդապետները, ս. Բարսեղ և Գրիգոր Աստուածաբան. ու գրչին՝ կարգ մը ճառեր, որ կորսուած են[1]։

Մեսրոբեան դպրոցներն ինքնին, թէև ճոխ փոքր ի շատէ, ինչպէս տեսանք[2], անբաւական էին հայ ուսումնասիրաց, որոնք տարից գիտէին յառաջ ստիպուած էին «բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք» դիմել «ի դպրոցս ասորի գիտութեանց՝» Ասորւոց կողմերը, և հոն «բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց» ասորերէնի վրայ՝[3] իբրև մեր եկեղեցական լեզուին[4]։ Նորագիւտ հայ տառը ջնջեց օտար բարբառից պէտքը, և ջրջեց մեր ուսումնասիրաց նպատակը, որոնք յետ պատրաստուելու մեսրոբեան դպրոցաց մէջ՝ կը թեւածեն դէպ ի Յունաստան։ Նախ վարդապետն իսկ Թագաւորին ու հայրապետին հրամանաւ առնլով «զաս մի մանկտւոյ», անձամբ կը տանի յԵդեսիա և յԱմիդ, կը բաժնէ երկու խմբի, զոմանս յոյն և զոմանս ասորի լեզուաց ուսման կարգելով[5], որոնք անհրաժեշտ

1. Զարբ. Դպր. Ա, 256. — 2. Աստ՝ 108-114։ — 3. Փրպ. 35։ — 4. Աստ՝ 89, — 5. Կոր. 9։

էին թարգմանութեանց համար. և հոն կ'ուսանէին տարի մը, միանգամայն հայտառից ալ վարժելով[1]։ Յետոյ ուրիշ խումբ մ'ալ ի Մելիտինէ կը տանի, և կը յանձնէ քաղաքի եպիսկոպոսին խնամոց, անոնց վերակացու թողլով իւր երիցագոյն աշակերտներէն Ղեւոնդը[2]. և որոնք թէ հոն ո՛րքան մնացին՝ յայտնի չէ։

Հայ գրականութեան պատմութեան տեսակէտով կարևորագոյնն է Մեսրոպայ երիցագոյն կամ վանական աշակերտաց ուսումնական պանդխտութիւնը։ Անոնցմէ նախ երկուքը՝ Յովսէփ Պաղնացի և Եզնիկ Կողբացի՝ կ'առաքուին յԵդեսիա, որպէս զի թարգմանութեանց ձեռնարկեն «յասորական բարբառոյն»։ Հոն անոնց լուր կը հասնի՝ թէ վարդապետներն ուրիշներ ալ պիտի յղեն ի Բիւզանդիոն։ Յոյն ուսմանին և հելլէն դպրութեան անունը չափազանց հրապուրիչ էր այդ առաջին պանդխտաց, որ բարի նախանձէ շարժած՝ անհրաման կը մեկնին ի Կոստանդնուպոլիս, և հոն «ուսեալք և տեղեկացեալք» յունարէնին, կը սկսին նոյն լեզուէն գրքեր թարգմանել։ Այս անգամ իրենք նախանձելի կը դառնան իրենց

1. Կոր. 10։ — 2. Նոյն՝ 16.

ուրիշ երկու ընկերաց՝ Ղեւոնդի և Կորեան, որոնք նոյնպէս անհրաման կ՚երթան կը հասնին անոնց, ուր պիտի գային նաև Յոհան և Արձան։ Եւ ճոխացած թարգմանութեամբք ու ս. Գրոց հաւատարիմ օրինակներով, ինչպէս և Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովոց կանոններով, կը դառնան ի Հայաստան[1]։

Երիցագոյն թարգմանչաց գործունէութիւնը միայն թարգմանել չէ. անոնք ուսմամբ ալ կը զարգանան Յունաց քով։ Յետ զօրացնելու իրենց հելլենագիտութիւնը, — վասն զի հոն կը մնան իբր չորս տարի[2], բաւական կատարեալ զարգացումըն առնալու, — որով յաջողեցան կատարել Ոսկեբերանի և միւս վարդապետաց չքնաղ թարգմանութիւնքը, և Եզնիկ՝ գործակցիլ ապա Սահակայ՝ ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ[3], կ՚ընդլայնեն իրենց ծանօթութեանց սահմաններն ալ։ Զոր օրինակ՝ Կողբացի բազմալեզու վարդապետը տեղեկացած կը թուի հոն նաև եբրայեցերենին, ուսկից կոչումներ կ՚ընէ և կը համեմատէ ուրիշ լեզուաց հետ[4]։ Գիտութեանց մասամբ՝ իր վարդապետական և

1. Կոր. 20-21. Խոր. Գ, կ։ — 2. Հմմտ. Նոր. Կոր. 384-5. — 3. Կոր. 21. — 4. Կողբ. 90, 92, 260.

իմաստասիրական հմտութիւնը կը զուգէ բնախօսական, աստեղագիտական ու բժշկական ծանօթութեանց հետ, բոլորն արդիւնք արեւմտեան զարգացման։ Իսկ իւր ուսումնակիցը Կորիւն՝ պատմագիր կը հանդիսանայ, տալով մեզ իւր վարդապետին կենսագրութիւնը, և Ագաթանգեղոսի ու Փաւստոսի պատմութեանց պատկերաւոր խմբագրութիւնը[1]։

Երիցագոյն թարգմանչաց կը յաջորդեն կրտսերք, որոցմէ Խորենացին, հայր պատմութեան ազգիս, կ'ըսէ թէ Սահակ և Մեսրոբ կը յղեն զինքն յԱղեքսանդրիա՝ «ի լեզու պանծալի (յունարէնը), ի տոյգ յօդանալ ճեմարանին վերարանութեան[2]»․ այսինքն է աղեքսանդրեան դպրոցի բարձր ուսմանց հետեւելու։ Եթէ ճշգրիտ պատմագիր մը չէ, բազմաթիւ աղբիւրներ խուզարկած գրիչ մ'է նա։ Ասոցմէ էր Գիւտ, յետոյ կաթողիկոս, «այր լի գիտութեամբ հայոցս և առաւելեալ յունին, կ'ըսէ Ղազար, յորդառաց բանիւ և աստուածաբուղխ վարդապետութեամբ, զոր ոչ երբեք արգելոյր անգիտութեանն տկարութիւն... որոյ բանք իւր նման յորդառատ անձրեւի զամենայն լսողի ծաղկեցուցեալ պտղաբերէր զոգիս[3]»։

1. Հմմտ. Նոր. Կոր. 14, 36, 139։ — 2. Խոր. Գ. կա։ — 3. Փրպ. 333։

Գիւտ իսկ կ'ըսէր առ Պերոզ՝ թէ «զդըրպ-րութիւն գիտութեանս մերոյ և զիմաստ բանաւոր ուսմանց՝ յաշխարհին Հռոմոց ուսեալ եմ, և են իմ անդ ծանօթք բազում և ուսումնակիցք[1]»։ Իսկ առ Վաչէ նամակի մը մէջ կարեւոր ծանօթութիւն մը կու տայ իր ստացած զանազան ուսմանց մասին, գրելով այսպէս. «Եւ այս մինակ ոչ ամենեցուն, այլ որք քաջն դեգերեցան յուսումնասիրութեան, ի թուականին, յերկրաչափականին, յաստեղաբաշխականին, ի բժշկականին, և ապա ի ծայրս ծագաց հասին, ի մարգարէականն և յառաքելականն և յաւետարանականն, որ է սկիզբն և ծիւ-ղումն այլոց». և կը յարէ՝ թէ «ունէի զայս ամենայն արուեստս նիւթականաց պատմող[2]»։

Ղազար Փարպեցին կը վկայէ իր մասին՝ թէ «տարեալ զիս ըստ վարդապետաց իմոց հրամանի ի Հռոմս, ժամանակեցի անդ[3]», «ըստ կարի պարապեալ յունական ուսմանցն[4]»։ Եւ Վաղարշապատու մենաստանին մէջ, ուր վերակացուն էր, շրջապատուած էր իր հաւաքած ու պաշտած «հռոմ» մատեաններէն։ Վեր-

1. Փրպ. 345։ — 2. Կաղ. 18, — 3. Փրպ. 570։ — 4. անդ՝ 582,

ջապէս ի Յունաստան ուսած թարգման-
չաց մէջ կը յիշէ Ղազար «անարատ և
յամենեցունց յարգելի յոյժ տէր խոստո-
վիկ[1]»։ Նոյն դասէն համարուած են նաև
«երանելի փիլիսոփան Մովսէս», զոր նոյն
պատմիչը կը կոչէ «լուսաւորիչ», և տե-
սեր է «զոգիտահալած զգրեանն նորա[2]»։
Եւ Դաւիթ Անյաղթ, մասնագէտ փիլի-
սոփայութեան, որ ըստ աւանդութեան
երկար տարիներ թափառեր է Յունաց
մէջ։

2. — Եթէ յունական ուսմունք այդ-
քան ցանկալի են հայ մտաւորականութեան
մէկ մասին, ընդ հակառակն ատելի են ա-
նոնք՝ իրենց մշակներով միասին՝ ուրիշ
մեծագոյն և յատկապէս վանականաց մէկ
մասին, որ հեռի են նոյն ուսումներէն,
և անփոյթ սովորականաց անգամ, զբա-
ղած աշխարհիկ գործերով ու հաճոյքնե-
րով, որոց մասին մանր գրած եմ այլուր[3],
չէր հանդուրժեր անոնց՝ որ կը փայլէին
Հայաստանի մէջ՝ շնորհիւ նոյն ուսմանց։
Այդ չար նախանձը, — ծանօթ Հայոց քով
ամէն ժամանակ և ամէն վիճակի մէջ, —
մեծ հալածանք մը յարոյց թարգմանչաց

1. Փրպ. 609. — 2. Նոյն՝ 607. — 3. Ճաշէր. 293-307.

դէմ, և խոչընդոտ հանդիսացաւ անոնց կրթական գործին, զոր դառնութեամբ կը նկարագրէ Փարպեցին առ Վահան Թըղթին մէջ։

Նախ կը սահմանէ հակառակորդները՝ «ի հաւատոյ և յուսմանէ օգէտք, և ի գործս ծոյլք և անժոյժք[1]», յորում կը միաբանի իւր հետ Խորենացին ևս՝ գրելով. «վարդապետք տխմարք... վիճակաւորք ատեցողք արուեստից և վարդապետական բանից[2]»։ Ղազար շարունակելով կը պատմէ՝ թէ ինչպէս կը վտարեն զինքը Վաղարշապատու վանաց հոգաբարձութենէն, ուր իւր յունարէն մատեանք կը մնան «ընկեցեալ ի կերակուր ցեցոյ[3]». զի ոչ իրենք կը կարդային և ոչ ստացողին կը դարձնէին։ ԶՄովսէս փիլիսոփայ կը հալածեն տեղէ տեղ, կ'անարգեն անոր գըրուածքը՝ «փաթաղիկէս» կոչելով։ Ուրիշի մ'ակերոտին գերեզմանէն հանել ու գետը թափել կու տան։ Նոյնպէս հալածանօք կը կնքէ կեանքը Տէր Թարգմանիչը, որոյ մահուանէն վերջ ալ կը շարունակեն կըռուիլ անոր դէմ։ Խորովիկ մինչդեռ ի հայրենիս կը դառնար, «Ահա ո՞ւր գայ միւս Թարգմանն՝» գոչելով, ընդ առաջ կ'եր-

1. Փրպ. 585։ — 2. Խոր. Գ, կը։ — 3. Փրպ. 592։

թան ազդեցներով, որոց ձայնէն սարսափահար՝ կ'աւանդէ հոգին[1]:

Կատաղի էր պայքարը, և կաթողիկոսն ինքնին կը վախէր անոցմէ. ու չէր համարձակեր պաշտպան կանգնիլ անմեղութեան[2]. որով մեր հելլենագիտաց ուսումն ու տաղանդն անպտղութեան կը դատապարտուէր արդէն Ե դարու երկրորդ կիսուն:

Քաղկեդոնեան վէճը, որ ելաւ Զ դարուն՝ Մովսէս կաթողիկոսի օրով, ընդարձակեց հակառակութեան հոգին, և պաշտօնական բաժանում մը ստեղծեց Հայոց ու Հոռոմոց մէջ, որ բնականապէս մեր վնասով կը վերջանայ, և անցեալ յիշատակ մը կը դառնայ Վրթանէս քերթողի համար խորհիլ՝ թէ «մեր ուսմունքն անտի էին[3]»: Մեծ վիհ մը կը բացուի իրենց և յոյն լեզուի ու մատենագրութեան մէջ. այնպէս որ մերայինք այնուհետև չեն կարող անգամ կարդալ և հասկնալ քաղկեդոնեան վարդապետութեան իմաստը, զոր կը հաստատէին՝ անոր դէմ պայքարելով:

Բացառութիւններ են այնուհետև հելլէն ուսմանց հետևող Հայերը. ինչպէս Ներսէս

1. Փրպ. 607-9. — 2. Նոյն՝ 598. — 3. Վրթ. Պոկ.

կթղ. Շինող է դարուն, «մնեալ ի մանկութենէ յաշխարհէն Յունաց, և ուսեալ զլեզու և զդպրութիւն Հոռոմին[1]»: Կամ Անանիա Շիրակացին նոյն դարուն, որոյ համարողական գիտութեան սէրը կը մղէ զինքն ի Յոյնս, որոց կ'երթայ աշակերտելու ի Տրապիզոն ութ տարի. և կը դառնայ ու կը ստիպուի գանգատիլ՝ թէ «ոչ ոք եղև շնորհակալ իմոյ աշխատութեանս. զի ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք»: Շատեր կ'աշակերտին իրեն, և դեռ թերուս կը հեռանան ու հակառակորդ մրցակիցներ կը դառնան[2]: Ասենք նաև Ստեփանոս Սիւնեցին յաջորդ դարուն, որ փախստական ի Բիւզանդիոն, և «ուսեալ անդ զգիր և զլեզու հելլէն և յառին ազգին, վարժէր զցայգ և զցերեկ ի գիրս և յարհեստս նոցա ըստ փիլիսոփայական ոճոյն[3]»: Նմանապէս Գրիգոր Մագիստրոս ԺԱ դարուն, ի մանկութենէ հմուտ յոյն դպրութեան[4], իր բազմամեայ կցորդութեամբ Յունաց հետ՝ ընտանեցաւ նաև անոնց մատենագրութեան. կամ Ուռհայեցւոյն բացատրութեամբ՝ «այր քաջա-

1. Սեր. 220. — 2. Հյպտ. 233. — 3. Օրր. 97. — 4. Ալտ՝ 159.

կիրթ և ամենայն հմտութեանց հետե-ւեալ[1]»․ ընծայելով նաև բաւական նպաստ տոհմային գրականութեան։

Պահլաւունիք և իրենց ժամանակակից կիլիկեցիներէն ոմանք՝ ծանօթ են յունարէնին։ Մեծ Վկայասէրին համար յայտնապէս ալ գրուած է՝ թէ «քաջ տեղեակ էր յունական լեզուին և դպրութեան[2]»․ և երկու Վկայասէրք յունարենէ թարգմանութիւններ կատարեցին[3]։ Յունագէտ էին նաև Ն․ Լամբրոնացին, Գր․ Սկեւռացին և այլք[4]։ Բայց Յունաց քով դաստիարակութիւնն այլ ևս չի յիշուիր մեր մատենագրաց կողմանէ։ Հայերն ամէն կապ խզած են անոնց հետ, յատկապէս վերին կողմերը, և իրենց իւղով կ՚ուզեն տապկուիլ։ «Հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել, և ոչ ընդ Հոռոմոց յերկինս ելանել», կ՚ըսեն ու կը ստորագրեն խումբ մ՚արեւելեան եպիսկոպոսաց և իշխանաց՝ առ Գրիգոր կթղ․ Անաւարզացին[5]։ Սակայն ո՛րքան հեռի այդ բարբառն «իրենց հարց» լուսաւոր լեզուէն, որ Վարդանանց կրօնանախանձ ազգանց

1. Սւռ. ՂԴ։ — 2. Սոփ. ԺԴ, 21։ — 3. Հյպտ. 351, 378. Սոփ. 22։ — 4. Աստ՝ 41. Սիս. 518։ — 5. Օրր. 336։

ճայթումներու մէջէն այսպէս կը հնչէր․ «Հայր մեր՝ զսուրբ Աւետարանն գիտեմք, և մայր՝ զառաքելական եկեղեցի կաթողիկէ․ մի՛ որ չար անջրպետ ի մէջ անկեալ՝ զմեզ քակեսցէ ի սմանէ[1]»։ Այս ոսկեղէն հայերէնը չէր ճանաչեր, չէր հասկանար կապարեայ միջին դարը, և ոչ միջին դարը միայն։

1. Եղիշ. 51.

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԱՐՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՈՒ ՄՏԱՒՈՐ դաստիարակութեան զուգընթաց և անոնց հաւասար, և մանաւանդ յաճախ աւելի խնամք վայելեր է պատանւոյն կողմանէ՝ «մարմնոյ կրթութիւնը[1]»։ Ասոր մէջ կը մտնէր շարժումն ու զուարճութիւն, որ աւելի հրապուրիչ կ՚ընծայէին զայն աշխոյժ մատաղ հասակին, քան նստողական դրութեամբ ստանալի մտաւոր կրթութիւնը։ Առաւելապէս մեր ազատաց գրօսասիրութիւնն ընդարձակած էր խաղերու կարևորութիւնը թէ իրենց և թէ զաւակաց համար։ Եթէ Հայաստանի պեղումներն ունենային և կարենային տալ մեզ նկարչութեան ու քանդակագործութեան գանձերէն՝ զորս շռայլօրէն կ՚ընծայեն հելլէն ու հռովմէական արուեստները, անոնց վրայ պիտի տես-

1. Ա. Տիմոթ. Դ, 8.

նէինք՝ մեր չափով՝ հին Հայոց գրօսական ու մարզական խաղերը, որոց մասին մեր մատենագրութիւնն ալ շատ ժլատ է դժբախտաբար: Հազիւ անոնց անունները կու տայ մեզ չափով մը. իսկ նկարագրութիւն՝ գրեթէ ոչ, և զոր մեք իսկ ստիպուած ենք ստեղծել:

Եւ արդարև մեր հարք եւս ունեցած են և իրենց որդւոց կրթութեան մասն ըրած՝ պէսպէս խաղերը, զորս հետազօտութեան ներած չափով պիտի տեսնենք հոս յաջորդաբար, և զորս խաղացողաց հասակի և ախորժակի զանազանութեան համեմատ՝ պիտի բաժնեմ երեք դասակարգի, յատուկ տղայոց, մանկանց և պատանեկաց կամ պատանեաց, ինչպէս կը սահմանեմ ես մատաղ հասակին երրեակ շրջանները՝ դասական լեզուի այդ բառերով. թէև հին բարբառը միաձև ու հաստատուն նշանակութիւն չի տար միշտ այդ բառերուն, ինչպէս կը նշմարեն ընթերցողք նաև աշխատութեանս ընթացքին մէջ, և համանշաբար կը գործածէ իրարու տեղ: Մեք սակայն պէտք չունինք այդպիսի ճշդութեան մը, քաջ գիտնալով մեր փորձով՝ թէ ըստ հասակին ի՞նչ խաղերու հակամէտ է ի բնէ մարդս՝ իր կենաց դալար տարիներուն մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՊԱԽԱՃՃԱՄՔ

Տղային երկու սեռի նա՝ շարժելու և խաղալու բնազդը կը սկսի օրոցէն, ուր կ՚ախորժի իր ձեռքին հանդիպած իրը սեղմել թաթիկներուն մէջ ու բերանին մօտեցնել։ Անոր առաջին մարզանքն է այդ։ Յետոյ ծնողքը նախկին կամ տղայութեան տարիներուն մէջ անոր ձեռքը կու տան խաղալիկներ, որ առիթ կ՚ընծայեն անոր՝ շարժման մէջ դնելու և զօրացնելու նորաբոյս անդամները։ Այսպէս վարուեր է մարդկութիւնն ամէն ժամանակ իր ադածրի տղայոց հետ, այսպէս պիտի վարուէր նաև Հայաստան։

Ոսկեբերանի թարգմանութեան մէջ այս մասին կը հանդիպինք հետեւեալ կարեւոր վկայութեան, զոր կանխաւ ալ տեսանք. «Զոր օրինակ մանկտւոյ պղակունդս և պախաձձամս գնեմք և արծաթով պատեմք, և զմին միայն պահանջեմք՝ զի ի դպրոցն երթայցեն[1]»։

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569. հմմտ. տատ՝ 37։

Յոյն բնագրին մէջ կը պակասի « և պախաճճամս» բառից համազօրը, որ յայտնի է թէ յաւելուած է թարգմանչէն, և բնագրին տամբը փոխուած ցնեմք, բնականապէս հայ բարբերէն իսկ առնլով։ Նկատելի է՝ որ պախաճճամք յարակից պզակունցին պէս կը տրուին այնպիսի մանկանց, որոնք թէև արդէն դպրոց կ'երթան, բայց շատ մանր են՝ կարկանդակով խաբուելու տարիճան. « պատրեմք »։

Այն նպատակին կը ծառայեն հայ մանկտւոյն համար՝ պախաճճամքն ալ, որ որկորի վայելքէն վերջ՝ երկրորդ հրապուրիչ բան մը լինելու է մանկութեան. և զոր շատ դիւրին է մեզ գուշակել, երբ խորհինք՝ թէ ամէն դարերու և ազգերու մէջ այդ հասակին համար ցանկալին՝ խաղալիկներն եղած են։ Ասոնք էին ուրեմն մեր «պախաճճամքը»։ Ի հաստատութիւն այս մեկնութեանս՝ այդ բառին մէջ կրնանք նշմարել պարսկերէն պախ արմատը, որ կը նշանակէ գեղեցկութիւն, և ճճամ, որ կը մօտենայ թուրքերէն՝ գուցէ պարսկածին՝ ճիճի = խաղալիկ բառին, քան թէ պրս. ճուճեմին՝ որ է պտղաբեր ծառ[1]։

Այդ պախաճճամք դրսէն կը գնուին,

1. Գև. Դպ. 288.

ըսաւ Ոսկեբերանի հայ թարգմանիչը, զգացնելով մեզ՝ թէ մանկական խաղալիկներու յատուկ ճարտարարուեստը կար Հայաստանի մէջ ալ: Միանգամայն վկայութեանց յոգնական ձեւէն կը հասկանանք՝ որ «պախաճճամք» այդպիսի խաղալիկներու ընդհանուր կոչումն էր, և ոչ ուրոյն խաղ մը:

Ի՞նչ տեսակ խաղալիկներ էին ադոնք, յայտնի բան մ՚ըսուած չէ հոդ և կամ ուրիշ հայ մատենագրերէ: Բայց դիւրին է խորհիլ՝ որ հեռի լինելու չեն անոցմէ՝ զոր արդի և ամէն դարերու մանուկները փնտռեր են. այսինքն զիրենք շրջապատող և իրենց ընտանի ձևերն իսկ, արուեստէն և առաւելապէս բնութենէն առնուած: Որովհետև Ե դարու յոյն (հարկաւ և հայ) մանկութիւնն ալ գիտէր՝ զոր օրինակ՝ «խեցի և կաւ ժողովել և տնկուես (տնակներ) շինել[1]», ինչպէս կ՚ընեն ցայսօր մեր մանկտին: Այսպէս անոնց պախաճճամքն ալ էին արձանիկներ, փոքրիկ նմանութիւնք զէնքերու, նուագարանաց, արուեստի գործիներու, ծանօթ անասնոց, թռչնոց և այլն, ճիշդ ինչպէս ունէին նաև ուրիշ քաղաքակիրթ ազգերը[2]:

1. Ոսկ. Մատ. Ա, 375. — 2. Dar. *Crepundia*.

Եփրեմի ընծայուած ճառից մէջ ալ կը հանդիպինք անոնց յիշատակութեան, ուր կ'ըսուի՝ թէ ծնողք իրենց «սարսուցեալ» կամ խրտած մանկանց եւ կու տային «խաղալիկս՝ անօթս պատուականս». զոր եթէ բեկանէին, չէին ցաւեր, նպատակ ունենալով անոնց հանդարտեցումը[1]։

Յաւիտենական մանուկն է, իր սիրած խաղալիկներուն պաշտողն ու դահիճը միանգամայն։

1. Եփր. Դ, 194.

ԳԼՈՒԽ Բ

ԽԱԼԱՐԻԿՔ

Երբ տղայն կը յառաջանար դէպ ի մանկութիւն, իր մատաղ հասակին հաճելի պախաճամք կը կորսնցնէին իրենց հրապոյրը, և նա կը սկսէր որոնել խակական և աշխոյժ խաղեր։

Այսոնց ընդհանուր կոչումն ալ կը գըտնենք Ոսկեբերանի հարուստ ու շքեղ թարգմանութեան հետևեալ տեղւոյն մէջ։ Մանր տղայք, կ՚ըսէ, «յորժամ տեսանիցեմք թէ խալարկաց ցանկանան, աճապարեմք թաքուցանեմք զխալարիկսն»[1]։ Այդպէս կրկին անգամ ու զանազան հոլովներով գործածուած «խալարիկը», բաւական է համոզելու՝ թէ գրիչներէ աղաւաղուած բառ մը չէ, և կամ խանգարումը «խաղալիկ» ձևին։ Վերջինս կը թարգմանէ յն. παίγνωνը[2]. ուր խալարիկն Ոսկերերանի բնագրին մէջ կը համապատասխա-

1. Ոսկ. Թղթ. Բ, 539. — 2. Յոբ, Խ, 14.

նէ ἀθύρματαին՝ որ ճշդիւ հայ բառին իմ տուած իմաստն ունի, և կ՚ըսուի նաև անյատուկ ձևով մը՝ «մանկտւոյ խաղ[1]»։ Կան նոյնաձայն յն. χαλάρα (շղթայ) և χαλαρός (թոյլ, փափուկ), որոց մին կամ միւսը կրնայ պատմական աղերս մ՚ունենալ մեր խաղարկին հետ։

Այս կարգի զուարճութեանց կ՚ակնարկէ և Մանդակունին՝ երբ կ՚ըսէ. «Մանկունք ի գրօսանս, և երգմունք ի բերանս[2]», զոր չար սովորութեամբ մը կը խառնէին ամէն գործի մէջ, և որոյ դէմ կը բողոքէ բեմբասացս։ Ես կը համարիմ՝ որ ինչպէս Յունաց, նաև Հայոց քով աղջկունք ալ կը զուարճանային խաղարկներով, որոց միայն հայ պատանեկաց սեպհական ճալու պատճառ մը չկար, լինելով յարմար և իգական սեռին։

Յայտնի են մեզ բարբրախօսաբար՝ գէթ անուամբ՝ մեր հայ խաղարկները, և բաւական թուով, որ կը բովանդակուին ինձ ծանօթ հնագոյն վկայութեանց մէջ։

ա. Ոսկեբերանի թարգմանիչը նոյն տեղւոյն մէջ՝ ուր կը յիշէ «խաղարկքը՝» կը շարունակէ իբր օրինակ անոնց, «կամ զգուշեցան կամ գիրցս կամ գյոյցս» և այլն.

1. Ոսկ. Մատթ. Ա, 679։ — 2. Մանդ. 121։

(յն. «զի զուենս և այլ այսպիսիք մի՛ խափանեսցին ի կարևորաց»)։

բ. Նոյն Թարգմանիչն ուրիշ տեղ մը. «Եթէ որդի ունէիր, և նա... ի լիցս և ի յոյզս և ի տապեղուցուես դեգերէր»[1]. (յն. «դեգերէր ընդ այնոսիկ... որ ի քուեայս զբաղնուցուն»)։

գ. Նոյն Հօր՝ Մատթէի մեկնութեան Թարգմանիչը. «Իբրև զմանկաւոյ խաղ համարին, և իբրև զանձու և իբրև զլիցս և զզուեղս և զկորուփնգս հաշուին զամենայն»[2]. (Նոյն ընդ յն.)։

դ. Նոյն Թարգմանիչը կ՚ըսէ՝ թէ հարք իրենց որդւոց թոյլ կու տան «ընդ տապեղուցուես զբօսանիլ»[3]. (չկայ ի յն.)։

ե. Բարսղի Վեցօրէից Թարգմանիչը. «Կէսք ի լիցս ընթանան և կէսք ի տապեղուցուես». (յն. լոկ «կէսք ի քուեայս ընթանան»)։ Եւ յետ քանի մը տողի կը յարէ. «Զի դև բնակաւոր կայ յայնոսիկ՝ որ ի ներկածոյ և ի տարագիր ուրուեան (յն. ի նկարէն ոսկերան) հարեալ իցեն»[4]։

զ. Եւսեբեայ Եկեղ. պատմութեան Թարգմանիչը. «Մարգարէ տապալի և յոզի (յն. κύβος = յոյզ) խաղայ[5]»։

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 923. — 2. Ոսկ. Մտթ. Ա, 679. — 3. Նոյն՝ Գ, 25. — 4. Վեցօր. 178. — 5. Եւս. Եկ. 387.

է. Աղեքսանդրի պատմութեան թարգմանիչը. «Տալով նմա ձակցարանս և կոձս, որով Մակեդոնացւոց մանկունքն խաղան»[1]։

ը. Կային նաև չանչանճ, ճարտ և ձառարակ, զորս պիտի տեսնենք յետոյ։

Այդ առաջին եօթն վկայութեանց մէջ ունինք հայ հարազատ կոչումներ՝ համաձայն յոյն բնագրին, ինչպէս նաև հայ թարգմանիչներէն ազատ յիշատակութիւնք, զոր մեր նախնիք սովոր են ընել յաձախ՝ բնագիրները հայ բարքերուն մօտեցնելու համար, ինչպէս ցոյց տուած եմ այլուր[2]։ Եւ երկու պարագային ալ իրաւունք կը ստանանք հետեւցնելու՝ թէ այդ խաղերը, զոր թարգմանիչք պահեցին բնագրաց մէջ ու լրացուցին, արդէն բոլոր հին քաղաքակիրթ աշխարհին ծանօթ, ընտանի էին մեզ ալ, որ բազմապատիկ կապեր ունեցած ենք Յունաց հետ. որոց իշխանութեան ներքև էր Հայաստանի մէկ մասը Դ. դարէն, և որոց քով դաստիարակուած տեսանք մեր մատենագիրներէն բաւական անձինք։ Այս բոլորը գրաւական են մեզ հաւաստելու՝ թէ յիշեալ խաղերը դիւրաւ պիտի հայանային, և յետոյ երթալով բազմանային, ինչպէս կ'երևին մինչև մեր

1. Պատմ. Աղ. 54։ — 2. Ճաշեր, 93-5, 229։

օրերը հայ դաւառաց մէջ, և զորս հաւաքեցին ու նկարագրեցին բանասէրք[1]։

Խաղալիկներն եթէ կը սկսէին մանկութեան հետ, բոլորն ալ նոյն հասակին հետ չէին վերջանար։ Անոնցմէ ոմանք կը շարունակէին կազմել նաև հասուն հասակին զբօսանքը, ինչպէս վերոյիշեալ վկայութեանց մէջ կը նշմարուի։

Այժմ տեսնենք մեր հին աշխարհի ծանօթ խաղալիկները մի առ մի, անոնց նկարագրութիւնն որոնելով յոյն կամ հռովմէական հնախօսութեանց մէջ, որ պիտի լրացնեն մեր հին մատենագրութեան թերին։

Ա. ԼԻՑՔ

Հինգ անգամ յիշուած տեսանք ազատօրէն կամ բառ բնագրին (ἀστράγαλος), անգամ մը կոճ ալ կոչուած Աղեքսանդրի պատմութեան մէջ, որոյ դէմ Հայկազեանը նոյն յունարէն բառն ունի։ Եւ էր այծի կամ ոչխարի ոտից համանուն ոսկրը, միջին դարուն բուռած նաև ձաւ[2], որ խաղ մը կը կազմէր՝ ինչպէս այսօր, և կը խաղացուէր հետևեալ կրկին կերպերով։

1. Զիթ. նն։ — 2. Աւձեռն բառ։

1. Գետնի վրայ բոլորշի շրջանակ մը կը գծէին, ներքուստ երեք շառաւիղներ ձգելով։ Խաղակիցներէն մին իւր լիցը կը նետէր անոր մէջ՝ չափաւոր հեռաւորութենէ մը։ Յետոյ միւսը կը նետէր իրենը, հարուածելով հակառակորդին վէգը, և ջանալով զայն դուրս վանել և իւրը ներս պահել։ Յունական հին ձևի մը վրայ երեք կանայք այս խաղարիկը կը խաղան[1]։

2. Կար կոճի ուրիշ խաղ մ'ալ։ Անոր չորս երեսներուն վրայ նշանակուած էին չորս անհաւասար թուանշաններ։ Հարկաւ ատոնք ներկով շինուած էին, որով ս. Բարսեղ այդ ոսկրները «ներկածոյ» կը կոչէր։ Խաղացողն աղոցմէ չորս հատը միանգամայն կ'առնուր և կը ձգէր. և հանդիպած թուերու յարմարութեան համեմատ՝ կը շահէր աւելի կամ պակաս։ Հին պատկերի մը մէջ անձ մը մատներուն վերև առած լիցերը, նետելու հետ է[2]։

Անւոյ մէջ գտուեցաւ տղայի մը կմախքը, որոյ հետ թաղած էին կաւեղէն անօթ մը, լիցերով լի՝ որ էին անոր սիրական խաղալիկները։ Մանկանց խաղերը միասին թաղել՝ սովորական էր նաև այլ ազգերու[3]։ Եւ ուրիշ ապացոյց մ'է այս՝ նոյն խաղի

1. Dar. *Talus*. — 2. Անդ. — 3. Նոյն՝ I, 1561-62.

մեր մէջ գոյութեան, և միանգամայն յարատևելուն մինչև միջին դար և ցայսօր, ինչպէս կը տեսնենք հայ գաւառաց մէջ։

Ժե դարուն՝ Խաչատուր Կեչառեցին կ՚որոշէ իրարմէ լիցն ու կոճը, գրելով այսպէս. «Ճակգարանն՝ որ է լից ոսկրեայ, և կոճ՝ որով տղայքն խաղան»[1]։ Ճակգարանի մեկնութիւնը սխալ է բոլորովին[2]։ Բայց մինչև ցարդ Հայաստանի մէջ կը գտնեն կոճէն լիցը՝ անուամբ և արուեստով, երկրորդին մէջ կապար լեցընելով. և զոր ի Շիրակ լիցք կը կոչեն, ի Մուշ ճուգ, և անով կը հարուածեն ու կը վանեն կոճերը կամ ճաճերը շրջանակէն դուրս։ Եթէ հնէն է լեցնելու սովորութիւնս, այսու կրնայ մեկնուիլ դատական լիցք կոչումն ալ, որ արդէն խաղարկին համար բռուած է, և ոչ բնական ոսկրին։

Բ. ԳՈՒՆԴՔ

Տրուած վկայութեանց մէջ յիշուած երկու անգամ՝ ըստ յոյն բնագրին (σφαῖρα), Հելլենաց ու Հռովմայեցւոց քով ձեռքով ևս ծանօթ խաղարկներէն մին էր, զոր կը խաղային մանկունք, կանայք և այրերն

1. Հյկզ. Լից։ — 2. Աստ՝ 287։

ալ։ Այդ գունդերը ձիոց բաշով լեցուած էին, ու կերպասով կամ կաշիով պատած, և պէսպէս կամ խառն գոյներով զարդարուած. և էին այլ և այլ մեծութեամբ։ Խաղալու կերպերը զանազան էին, որոց գլխաւորներն էին հետևեալք։

1. Մին յատուկ էր տղայոց, ուր անոնք կը բաժնուէին երկու խմբի։ Գետինը կայծքարով ուղիղ գիծ մը կը շինէին, որ կը բաժնէր երկու խմբերն իրարմէ. և գնդակը կը դնէին անոր վրայ։ Իւրաքանչիւր խմբին ետև կային ուրիշ մի մի հեռաւոր սահմանագծեր ալ։ Ով յաջողէր առաջին անգամ առնուլ գնդակը, զայն կը նետէր հակառակ կողմին, ու խմբերը կը շարունակէին փոխանակաւ իրարու նետել զայն բարձրէն, ուզելով անցնել հակառակորդաց գծէն անդին, որոնք կը ջանային բռնել և յետ նետել զայն։ Երբ հակառակորդք հարկադրուէին անցնիլ իրենց գծէն, պարտուած կը համարուէին։

2. Խմբերէն մին կ'առնուր գնդակը, և հակառակ խմբէն միոյն անունը կու տար՝ անոր նետելու համար, որ պիտի բռնէր զայն. բայց կրնար և կեղծել ու նետել որ և է ուղղութեամբ։ Եթէ գնդակը հակառակորդաց կողմանէ գետին ընկնէր, անոնք կը կորսնցնէին թիւ մը։

3. Գնդակը կը զարնէին գետնին, որ կ'ոստնուր և զարնողը զայն վերստին կը բռնէր. ով աւելի շատ յաջողէր բռնել, կը շահէր խաղը։ Հին ձեւերու մէջ այս խաղը կանանց ձեռքը կ'երևի, և աւելի անոնց յատուկ կը թուի։

4. Խաղացողներէն մին գնդակը կը նետէր օդին մէջ՝ որքան բարձր կրնար, և միւսները պիտի բռնէին զայն։ — Պոլլուքս՝ որ կը յիշէ այս խաղերը, կը յաւելու՝ թէ յաղթականը թագաւոր կը կոչուէր, և պարտեալն՝ էշ, որուն ինչ ինչ պատիժներ ալ կու տային։

5. Մին կը նետէր գնդակը, և հակառակորդը փոխանակ բռնելու զայն, ափովը կու տար ուժգին հարուած մը, և յետ կը մղէր։ Յաջողութիւնը կը կայանար մանաւանդ լաւ հարուածելու մէջ։

6. Կար նաև երից խաղը, Հռովմայեցւոց քով ծանօթ կայսրութեան օրով։ Գետնի վրայ եռանկիւն մը կը գծէին, և երեք մրցակիցները կանգնած անոր երեք անկիւնները, և իւրաքանչիւրը բռնած քանի մը գնդակներ, յանկարծակի իրարու կը նետէին ու կը բռնէին միանգամայն։ Վրիպածները սպասաւորք կը հաւաքէին ու կու տային խաղացողաց, որոնք իրենց կեցած տեղն անշարժ կը

ծայրին. և ուրիշներ կը համրէին անոնց յաջող թիւերը[1]:

Գ. ԿՈՂՈՓՈՑՔ

Ձայնով ու կազմով դժուարին բառ մ'առջև կը գտնուինք հոս: Ոսկեբերանի թարգմանիչը զայս դրած է բնագրին κεφαλή բառին դէմ, որ կը նշանակէր գլուխ, ծայր, ծագ: Հայկազեան բառգիրքն առաջնորդուելով յոյն բառէդ, կը մեկնէ. «գունդ ծայր ոսկերաց՝ խաղալիկ տղայոց», ինչպէս արդարև յունարէնը կը նշանակէ նաև ծայր ոսկերաց, թէև զայս իբր խաղ չգտայ Յունաց քով: Իսկ հայերէն ձայնն բառ երևութին կը բովանդակէ կողոփ արմատը, որ ս. Գրոց մէջ կը նշանակէ սակառ պտղոց[2], և յարաբերական ոց մասնիկով՝ իբր սակառի հետ աղերս ունեցող իր մը, խաղ մը: Բայց կը կրկնեմ՝ թէ արտաքին է միայն այդ յարմարութիւնը:

Ոչ ալ Ոսկեբերանի բնագրին հետ հետաւոր կամ մերձաւոր կապ մ'ունի մեր կողոփոցը. այլ կը յիշեցնէ ինձ տառադարձեալ ու քիչ մ'աղաւաղը յոյն կո-

1. Dar. *Pila*. — 2. Օրէնք. ԻԶ, 2, 4.

գոփունին (κολοφών), որ կը նշանակէր ծայր, լրումն, և «երբեմն տեսակ մը գընդակ կամ օղակից գունդ խաղալու՝» ըստ Կ. Աղեքսանդրի[1]։ Բուն այս վերջին իմաստով գործածուած կը կարծեմ Թղթոց մեկնութեան թարգմանչէն կողոփոցը, որ կ'որոշուի միւս յարակից պարզ «գունդերէն». ոչ կազմութեամբ միայն, այլ անշուշտ խաղալու եղանակովն ալ[2]։

Այդ օտարանուն խաղը մեր քով եւս կա՞ր արդեօք։ Իմ պատասխանս հաստատական է։ Վասն զի եթէ հայ թարգմանիչը յոյն κεφαλῆին դէմ կը դնէ ուրիշ յոյն բառ մը, փոխանակ նոյնը պահելու՝ եթէ չկար հայ համանիշը, կը հետևի՝ որ իր գործածածն ընտանի էր հայ ընթերցողաց, և ուղղագրութեամբ ալ հեռացած բնագրէն, — ենթադրելով միշտ՝ որ հայակազմ, ինչպէս ըսի վերև, և կամ գըրչագրի սխալ չէ, — և նշանակած օղակից գնդին հետ հայացած է, ինչպէս պատահեր է հայ շրթանց վրայ նաև ուրիշ բառերու, եկեղեցի, փիլիսոփայ են, որոնք գրոց գիւտէն յառաջ մտեր են մեր մէջ՝ ականջալուր աղաւաղ հնչմամբ, և յետոյ նոյն ձայներով ալ պահուեր են գրութեանց մէջ՝ առանց սրբագրուելու։

1. Alex. 800. — 2. Հմմտ. Dar. *Pila*, 476.

Արդէն ամենուն և մեր հարց ալ ծանօթ էր փքալից տիկը[1], և կամ փամփուշտը[2], որ նախագաղափարը կը կազմեն այդ օդալից գնդակին։

Դ· ԱՆԻՒ

Մի անգամ յիշատակուած մեր վըկայութեանց մէջ Ոսկեբերանէն (τροχὸς) Անտիոքի մէջ՝ ուր կը գրէր նա, ծանօթ էր իբր խաղ ի Յունաստան և ի Հռովմ ևս, և որոյ ծագումը յունական կը համարի Որատիոս։

Մեծ ու թեթև շրջանակ մ'էր, փայտեղէն կամ մետաղեայ, որոյ բարձրութիւնը՝ հին ձևերու մէջ, սովորաբար կը հասնի մինչև խաղացող պատանւոյն մէջքը, և մերթ աւելի վեր ալ։ Խաղացողն ունէր փոքրիկ և ուղիղ կամ կոր ծայրով գաւազանիկ մը, որով կը զարնէր շրջանակին ու կը վազէր անոր ետևէն, ճիշդ ինչպէս այսօր կը խաղան մեր տղայք։ Մերթ անուին վրայ կ'անցնէին մետաղեայ շարժուն օղակներ ևս, որոնք ձայն կը հանէին, և այսպէս ներկայք կ'իմանային ու տեղ կու տային արշաւող անուին[3]։

1. Սրբ. 136։ – 2. Կողբ. 191։ – 3. Dar. Trochus։

թէև մի անգամ միայն յիշուած է այս խաղը, և այն ալ ըստ յոյն բնագրին, սակայն նկատելով այս խաղերու նկարագրութեանց հայացումը մեր թարգմանչէն[1], իրաւունք կ'ունենանք հաւատալու՝ թէ խաղիս պահպանութիւնը հայ թարգմանութեան մէջ՝ ապացոյց է և անոր գոյութեան Հայոց քով։

Ե. ՇՈՒՆՁԱՆՆ

Խաղարկներէն մին կը համարիմ զայս, որ ըստ ձայնին՝ շուինչ կամ շուինդ հանող գործի մը կը նշանակէ։ Կը յիշէ զայս Եզնիկ՝ համեմատութեամբ մը, ըսելով սատեղաց համար՝ թէ «իբրև զշունչանն շրջիցին»[2]։ Նոյնպէս և Ոսկեբերանի թարգմանիչը՝ ժամանակի պճնասէր կուսանաց մասին՝ թէ «այսր անդր ստէպ իբրև զշուրնչանն շրջիցին[3]», ուր «իբրև զշռնչանն», յաւելուած է թարգմանչէն։ Այս վկայութեանց մէջ զգալի է խաղարկին շրջիլը, ոչ լոկ թաւալմամբ իւր վրայ, այլ շարժելով այսր անդր, նման թափառող անձանց կամ սատեղաց։ Նոյն անունը կը

1. Առ՝ 276. — 2. Կողբ. 213. — 3. Ոսկ. Թղթ. Ա. 68.

գործածէ նաեւ Դատաւորաց թարգմանիչը. «թող գչանչանանան» և այլն[1], ուր բնագիրը մանիկ[2] կը գրէ, ինչ որ շատ հեռի է չոնչանին եզնկեան և ոսկեբերանեան նշանակութենէն. և համանօրէն հոդ «գչոնչանունան» ազատ թարգմանութեան՝ քան թէ բառին բազմանշութեան արդիւնք է։

Ըստ առաջին իմաստին՝ չոնչանը խաղացողէն ստացած մղմամբ՝ գետնի վրայ կը դառնար աղմկելով։ Այս նկարագրին մէջ առանց վարանելու կրնանք նկատել հին աշխարհին (և դեռ մեր օրով ալ) ծանօթ խաղալիկը, որ գլանաձև էր երբեմն ու ստորոտը սրացած կոնաձև[3]. և մերթ կոնաձևերին վերին մասը շեղակի լայնացած[4]։ Խաղացողը բռնած խարազան մը, որ կը կազմուէր ձողէ մը՝ վերջացած լարով, կը հարուածէր զայն ստէպ, որով կը դառնար շրջելով։

Ասոր յաճախ յիշատակութենէն մեր քով և թարգմանութեանց մէջ անգամ խառնուելէն կ'իմանանք՝ որ հայ խաղարկաց մէջ շատ ընդարձակ գործածութիւն ունէր, ինչպէս էր և Յունաց քով։

1. Դատ. Ը, 26. — 2. Յն. մենիկ՛ակոս, որ յեբ. Գ, 20 մանիկ կը թարգմանուի. — 3. Dar. *Turben*. — 4. Նոյն՝ *Flagellum*, 1154.

Ձ. ՃԱԳԱՐԱՆՔ

Աղեքսանդրի պատմութեան այս բառին դէմ՝ Հայկազեան բառգիրքն յառաջ կը բերէ, անշուշտ յոյն բնագրէն, κρόταλον, որ կը նշանակէր տեսակ մը գնդաձև երկխեղեփ աղմկահան փոքրիկ գործի[1], բըռնուած մասներով, կամ հաստատուած տեսակ մ՚ունելիներու ծայր, որոց ձայնով պարին ամանակները կը չափէին. այս ինքն պարողն ինքնին կը բախէր զանոնք և կը յարմարէր անոնց իր շարժումները[2]։

Ես չկարողացայ յիշեալ պատմութեան յոյն բնագիրը տեսնել։ Բայց Հայկազեանի տուած բառն արդէն կ՚արդարանայ հայ անուան ձևովը ևս։ Ճակգարանի մէջ կը նշմարուի պարսկերէն չաք արմատը, որ կը նշանակէ հնչումն հարման կարծր մարմնոյ, ինչպէս սրոյ, կացնի ևն[3]։ Ըստ այսոր հայ բառն ուղղելի է՝ օրինակի մը համեմատ՝ ճագարան, որ է բախիւն հանող գործի, ինչպէս նուագարան՝ է նուագող։ — Հետևաբար անճիշդ է Խաչատուր Կեչառացւոյն մեկնութիւնը՝ երբ կ՚ըսէ. «ճակ-

1. Գաղղ. castagnettes. — 2. Dar. *Crotalum*. — 3. Գև. գլ. 385.

գարանս՝ որ է լից ոսկրեայ[1]»։ — Միանգամայն դիտել կու տամ՝ որ մեր այդ ընիկ կոչումը գրաւական մ՚է իւր նշանակել ուզած գործիններուն գոյութեանը նաև մեր քով, թէ պարերու մէջ զոր ունէինք[2], և թէ տղայոց ձեռքն իբր խաղալիկ, որով նաև «Մակեդոնացւոց մանկունքն խաղան», կը գրէ Աղեքսանդրի պատմիչը։

Է․ ՅՈՅԳՔ

Երկու անգամ յիշուած ազատօրէն՝ հայ թարգմանչէն և ըստ հայ սովորութեան, անյիշատակ կը մնայ Հայկազեան բառգրոց մէջ, ուր Վենետկոյ Ուձեռը կը մեկնէ անճշդօրէն վեգ, գուցէ հետևողութեամբ այժմու տարօնական սովորութեան, որ հարուածող վէգը[3] ճուգ կը կոչէ։

Յոյգի ստոյգ իմաստն որոնելու ենք Եւսեբեայ վկայութեան մէջ, ուր գրիչներէն աղաւաղուելով՝ ստացեր է յոգի[4] ձեւն ըստ գրչագրին, ինչպէս Հայկազեանը կը կարդայ և կը մեկնէ փակագծի մէջ ու վրիպակաւ՝ վեգ[5]։ Եւսեբեայ բնագիրն այդ տեղ կը գրէ κύβος, ինչ որ կը նշանակէ

1. Աստ՝ 279։ — 2. Ճաշեր, 211։ — 3. Աստ՝ 278։ — 4. Տպագրին մէջ ճոգի, կրկնակի սխալ։ — 5. Ի բաձն տպագրի։

քուէայ. ուրեմն տարբեր վիճակն կամ լիցքն. որոյ համար նաև մեր առաջին և երկրորդ վկայութեանց մէջ յոյգ և լից միասին յիշուած են՝ իբրև իրարմէ զատ խաղարիկներ. և վերջապէս յոյգը նոյնացնելով լիցին հետ, հանրածանօթ և մեր քով ալ յիշուած քուէն[1] մեր նախնեաց անծանօթ պիտի նկատէինք իբր խաղ, ինչ որ անդէպ է։

Ուրեմն յոյգը քուէն է, երկրորդ խաղ մը՝ յայտնի ի Յունաստան, ի Հռոմ, և շատ ընդհանուր յարևելս, ուսկից էր իւր ծագումն ալ[2]։ Եւ նպատակին ու գործածութեան կերպին պատճառաւ՝ անուամբ ալ զատուած քուէ հոմանիշէն, որ ոչ շատ ընտիր թարգմանութեանց մէջ յոյգի տեղ ևս գործածուած է՝ իբր խաղալիկ[3]։

Ձեր նոյն եղած է բոլոր դարերու մէջ. խորանարդ մը վեցհատուածեան, շինուած ոսկրէ, փղոսկրէ, պղնձէ, կապարէ, քարէ և այլն, որոյ մէն մի երես առանձին արժէք մ'ունէր, մեկէն մինչ վեց, նշանակուած նոյնքան բոլորակ կէտերով, և մերթ տառերով[4]։

1. Մերումն «Խիճանէր ի հմայս քաղդէութեան, զքուէս հարցանէր». Փաւս. 252. և զոր Յոյներն ալ ունէին. Dar. *Divinatio*, 301. — 2. Dar. *Tessera*, 125. — 3. Պղտ. Որին. Լ ևն. — 4. Dar. *Tess.* 126, 127.

Սովորական եղանակն էր խաղալ երեք յոյզերով, զորս կը նետէին և վերին երեսի թուերը կը գումարէին։ Յոռեգոյն գումարն էր 3, և լաւագոյնը՝ երեք վեցեակ, որ է 18։ Հռովմէական կայսերութեան սկիզբէն կը խաղային նաև երկու յոյզով, փոխանակ երեքի[1]. և հաւանական է՝ որ այս էր Ե դարուն մեր քով իշխեցողն ալ։ Խառնելու համար ամէն ննենգութիւն, յոյզերը կը դնէին գլանակի մէջ և կը նետէին քառակուսի տախտակի մը վրայ։

Իւրաքանչիւր գումար Յունաց քով առանձին կոչումն ունէր. երջանիկ, թշնամի, կծանող, յակեղեմոնացիք, արգիացի և այլն։ Միաւորաց գումարը քիոսացի կը կոչուէր, վեցերունը՝ կովացի, համանուն կղզիներէն առնուած։ Հայք անշուշտ ուրիշ անուններ կու տային փոխանակ յունականաց։ Լաւագոյն գումարները բերել և յաջողիլ՝ բախտի խնդիր էր լոկ։

Ը. ՏԱՊԱԼԻ

Այսպէս Եւսեբեայ վկայութեան մէջ (յն. τάβλαις), Ոսկեբերանի և Բարսղի քով ընդ հակառակն երեք անգամ կը յիշուին

1. Dar. *Tessera*, 126.

այս տախտակին քարերը՝ տապեղուլունք բարդ անուամբ, և ազատ թարգմանութեամբ բնագրին χύβος բառին, որ իսկապէս կը նշանակէ յոյգը կամ քուէն, ինչպէս տեսանք վերև, կրկնութեան պարագային Բարսղի քով կոչուած նաև սուտ ուլունք[1]: Այս պատճառաւ ալ յոյգ և տապեղուլունք միասին գործածուած են Ասկեբերանի առաջին վկայութեան մէջ՝ իբր իրարմէ տարբեր խաղալիկներ, որպէս զի մեք ալ զատենք զանոնք:

Տապեղ արմատը նոյն է տապալի բառին հետ, ծագած յունարէնէ և միացած ուլունքին հետ, որ ինչպէս ըսի՝ քարերն են, և տախտակին հետ մէկ խաղ կը կազմեն: Եւ ըստ որում ուլունքն աւելի կարևոր էին քան զտախտակը, իրենց անուամբ կոչուեր է Հայոց կողմանէ խաղն ալ, այն է տապեղուլունք, որ ըստ իս կ՚ընդգրկէ տապալին ու քարերը միանգամայն, և ոչ լոկ վերջինները:

Շատ հին էր այս խաղը, Եգիպտոսէն իսկ ծագած[2]: Մեր հարց ալ շատ ընտանի լինելու է, որով Հայ թարգմանիչք երեք անգամ կը յեղյեղեն զայն՝ անկախաբար բնագրէն:

1. Ատ՝ 275: — 2. Dar. *Latrunculi*, 992.

Հին ձեւերու վրայ ճշդիւ կը տեսնուի իր նմանութիւնը։ Տախտակին վրայ գըծերով բաժանումներ կային՝ աղիւսակի և և կամ այժմեան տամայի ոճով։ Ըստ ոմանց՝ իւրաքանչիւր խորշ առանձին քաղաքի մ'անունը կը կրէր։ Եւ կը խաղային բոլորշի տափարակ քարերով, նման անոնց զոր ունի դեռ նարտը, շինուած քարէ կամ ապակիէ, և կամ կիսագնդաձև քարերով[1], զորս Հռովմայեցիք՝ գինուր, և Յոյնք՝ շուն կը կոչէին։

Ասոնք երկու խմբի բաժանուած էին, իւրաքանչիւրը թուով երեսնական, և իրարմէ գունով ալ զատուած, սովորաբար ճերմակ ու սև. այս է նաև Բարսղի ներկածոյ մակդիրը։ Երկու համագոյն ուլունք պիտի բռնէին հակառակորդներէն մին՝ յետակողմէն և յառաջակողմէն, որպէս զի պաշարէին զայն և չկարենար շարժիլ կամ նահանջել։ Այսպէս անշարժութեան պիտի դատապարտէին բոլոր հակառակ քարերը. և այն ժամանակ յաղթականը կայսր կը կոչուէր Հռովմայեցւոց քով։ Յաղթանակն այնքան աւելի յարգի էր՝ որքան շատ ազատ ուլուններ մնային յետ պաշարման թշնամւոյն[2]։

1. Dar. *Latr.* 993, 994. — 2. Անդ՝ 993.

Քարերէն ոմանք յետ կամ յառաջ միայն կրնային շարժիլ. իսկ ոմանք արտաքին նշանով մ'ալ զատուած էին միւսերէն, և աւելի ազատ շարժումներ կը կատարէին[1]: Գուցէ ասոնց կ'ակնարկէ Բարսղի թարգմանիչն ալ տարազիր ածականով՝ զոր կու տայ անոնց, իմանալով՝ օտար գրեր կամ նշաններ կրող, քան թէ անարգ կամ արհամարհելի:

Կար նաև խաղալու ոճ մը 26 ուլուններով ըստ Պոլլուքսի, որոցմէ հինգ հինգ կը շարէին հինգ գծերու վրայ, և կեդրոնը կը մնար ազատ գիծ մը՝ կոչուած «սրբազան գիծ[2]»: — Հին աթենական պատկերի մը մէջ՝ տապալին կը հանգչի երկու մրցակցաց ծնկներուն վրայ[3]:

Կային դարձեալ ուրիշ զանազան և աննման գծերով տապալիներ, որոց խաղալու կերպերը ծանօթ չեն պատմութեան մէջ, մինչդեռ Դարեմբերգ կու տայ անոնց ձևերը[4]:

Թ. ՆԱՐՏ

Տապալին իւր տարբերով կը համեմատի այժմու տաւլային: Բայց կար խաղա-

1. Dar. *Latr.* 994. — 2. Անդ՝ 992. — 3. Անդ՝ 993. — 4. Նոյն՝ *Lusoria tabula*.

լու եղանակ մ՚ալ, ուր կը մտնէին նաև յոյզերը. և տապեղուլունք կը շարժէին անոնց տուած թուերուն համեմատ, ինչպէս կ՚երևի ի Պոմպէի գտուած նկարի մը մէջ, ուր սակայն շատ փոքրաթիւ ուլուններ միայն կ՚երևին. և որոյ հանգամանքներն անծանօթ են պատմութեան մէջ[1]։

Խաղալու այս ոճը, հաւանօրէն աւելի բազմաթիւ ուլուններով՝ ինչպէս այժմ է, ծանօթ էր նաև Պարսից. և միջին դարուն պարսկական ձայնով *նարտ*[2] կոչուած է մեր քով, և յիշատակուած Ոսկեփորիկի մը մէջ. «նարտ և ճատրակ» կամ «նարտ խաղան[3]»։ Այս կոչումը, դատելով աղբիւրէդ, ընդունուեր է մեզմէ՝ խաղով հանդերձ՝ միջին դարուն, պարսիկ տիրապետութեան շրջանին ու շրջանակին մէջ, որոց քով ալ շատ հին չի թուիր խաղալու նոր եղանակը։ Մեծ Համագիտարանը[4] կը համեմատէ զայս նման հին խաղերու հետ, և կու տայ այժմեան ձևն ու նկարագիրը։

Փ. ՃԱՏՐԱԿ

Հնդիկներէն հնարուած ու կոչուած շա-

1. Dar. *Tessera*, 127. — 2. Թիւ. 286. — 3. Հյկգ. — 4. Gr. Encyc. *Trictrac*.

տուրանգա[1], և նոյնը կրկնուած Պահլաւներէն ճատրանգ և Արաբներէն շատրանճ[2] ձևերով, ծանօթ է մեր ազգին ալ միջին դարուն՝ ճատրակ հնչմամբ։ Զայս առաջին յիշատակողն է Գրիգոր Տղայ՝ Երուսաղեմի ողբին մէջ, հետևեալ կերպով. «Ո՞ւր ջնարահարք երգարանին — Եւ խաղացողքըն ճատրակին[3]»։ Ողբերգուն՝ որ երուսաղեմացւոց կ'ընծայէ այս խաղը, զայն իբր անոնց սեպհական և հոն տեսած չի յիշեր անշուշտ. այլ ամենուն և մանաւանդ զինք կարդացող Հայոց ընտանի գրօսանաց և ուրախութեանց դադարումը ցոյց տալ կ'ուզէ աւերեալ քաղաքին մէջ։ Կըրնանք ուրեմն հաստատապէս համոզուիլ՝ թէ այդ շրջանին, որ է ԺԲ դար, Հայերը կը խաղային արդէն ճատրակը։

Հայկազեանը յառաջ կը բերէ նաև Վարդանայ պատմութենէն հետևեալ անծանօթ վկայութիւնը. «ճատրկաց խաղացեա՞լ ես. ասէ՝ այո»։ Եւ Ոսկեփորիկի վերև յիշուած օրինակին մէջ տեսանք ճարտարակ սխալ ձևն ալ, կարծես մեկնողաբար հանուած ճարտար արմատէն։

Գևորգ դպիր Տէր Յովհաննէսեան, չը-

1. Gr. Encyc. *Echecs*. — 2. Թիր. 262. — 3. Տղ. Ողբ., տող 1497 – 8.

գիտեմ ուստի թելադրուած, այսպէս կը խօսի խաղիս մասին. «Բառս սերրենկ՝ ցուցանէ շատրէնճ. վասն զի յառաջին գըրութեան հատուածքն խաղուս այսորիկ շահ և փերզին և պէյտազ, էին մարդակերպարան. իսկ փիյլ և ար և րուխ՝ էին կենդանակերպք, և յայն սակս այսպէս անուանակոչեալ է[1]»: Կոչման մեկնութիւնըս անընդունելի է. որովհետև հնդիկ բառ է՝ ըսինք:

Իսկ խաղին սահմանը հոս է միջնադարեան նկարագրէն, զոր կու տայ մեծ Համագիտարանը, հաստատուելով մ. դարուն գրիչ Ֆիլատուչեայ վրայ, և որ յայտնի է՝ թէ Պարսիկներէն անցեր է Հայոց՝ նոյն միջնադարեան ձևով, որ է հետեւեալը:

Ճատրակի տախտակին կը կազմուէր 64 խորշերէ, շարուած երկու հակառակ գոյներով: Խաղացողներն էին չորս հոգի, և քարերը կը բաժնուէին չորս խմբի, նոյնքան տարբեր գոյներով. և անոնցմէ երկու երկու (դեղին ու կարմիր, կանաչ ու թուխ) դաշնակից էին և շարուած իրարու քով: Իւրաքանչիւր խումբ կը կազմուէր մէկ խեցիէ, զետեղուած անկեան խորշին մէջ,

1. Գև. դպ. 472.

յետոյ ձիաւորէ մը, աշտարակէ մը, և թագաւորէ մը՝ կեդրոնին մէջ. ուրիշ նոյնքան քարեր դաշնակից խմբէն՝ կը շարուէին բոլորը միասին յետին կարգին վրայ։ Ապա ութ պարզ քարեր, չորս մէկ կողմէն և չորս միւսէն, կը գրաւէին երկրորդ գիծը։

Քարերը կը շարժէին քուէից առաջնորդութեամբ։ Անոնց շարժելու կերպը նման էր արդի ոճին, բաց ի հասարակ քարերէն՝ որ մի մի խորշ կը յառաջանային առաջին հարուածին, և խենթերէն՝ որ անկիւնաձև ուղղութեամբ կ'ոստնուին երրորդէն երրորդ խորշ, անցնելով մերձաւոր խորշի վրայէն։ Այս հաշուով՝ չորս խենթերէն ոչ մին կրնար յարձակիլ միւս խենթերու խորշերուն վրայ։

Հասարակ քարերը հասնելով տապալւոյն վերջին գծին վրայ, կը փոխուէին աշտարակի կամ ձիաւորի։ Իւրաքանչիւր խաղորդ կը ջանար ճարտարութեամբ իր թագաւորը տանիլ դաշնակից թագաւորին խորշը. և այն ժամանակ իրաւունք կ'ըստանար երկու բանակաց հրամանատարութեան։ Յետոյ կ'աշխատէր ձերբակալել թշնամի թագաւորները, և այսպէս շահած էր խաղը[1]։

1. Gr. Encyc. *Echecs*, 265–6.

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔ

ՊԱՏԱՆԻՆ որ կ՚աճէր դէպ ի երիտասարդութիւն, և իւր մէջ կը զգար նոր ուժերու զարթնումը, իւր ախորժակները կը սկսէին պահանջել այնպիսի խաղեր՝ որոց մէջ կը մտնէին կորով ու խստամբերութիւն։ Այդ խաղերը կը կատարուէին հրապարակաւ՝ բազմութեան առջև, որով միանգամայն կը զգուէին անոր անձնասիրութիւնը։

Քաղաքակրթութեան գործն եղաւ՝ ադոնց զանազութիւնն ու ճարտարութիւնը հին ազգերու քով։ Եւ մեք գիտենք ու պիտի տեսնենք այժմ՝ որ մեր նախնիք այս մասին մէջ ալ յետ չեն մնացեր ուրիշներէ, որպէս զի մեք նաև այս կողմանէ անոնց նախանձելու պատճառ չունենանք։

1. Մարզանքները։ — Այս կարգի խաղերու յարմարագոյն կոչումն ու սահմանը կու տայ մեզ Հաղբատացին Յովհաննէս Սարկաւագ վրդ. ԺԲ դարու սկիզբները՝ հետևեալ տողերով. «Քանզի և ճիավարութեան և աղեղնաւորութեան և այլոց

գինուց շարժականութեան՝ առանց խրատու և ի մանկութենէ արուեստապէս վարժութեան չիք հնար տեղեկութիւն առնուլ. նմանապէս և բռնամարտկոցւոյն և այլոց հանգիստականաց ուսմանց[1]»:

Այդ վկայութեան մէջ շատ որոշ է՝ որ թուած խաղերու մէկ մասը, վերջինը, սահմանուած էր ամրապնդելու մարմինը. և միւսը՝ զինուորական կրթութեան: Եւ թէ Հայը կը մարզուէր այդ բոլորին մէջ «ի մանկութենէ», ինչպէս կը բացատրուէր մատաղ հասակը. և այն՝ «խրատու» կամ առաջնորդութեամբ յատուկ ուսուցչաց, որ մարզիչ կը կոչուէին[2]: Եւ վերջապէս՝ թէ հայ պատանին նշանակուածներէդ զատ կը վարժէր նաև «այլոց գինուց» և «այլոց հանգիստական ուսմանց», զորս պէտք նկատենք իրենց կարգին:

Նոյն ԺԲ դարու վերջերը նաև Գրիգոր Տղայ Երուսաղեմի ողբին մէջ թուարկութիւնը կ'ընէ մարզական խաղերու՝ հետագայ տողերով.

«Ո՞ւր կրթուարարքն ի ճակատին,
Կամ ըմբշամարտք պատերազմին.
Ո՞ւր ձիավարժքն ի թատերին,
Նիզակակիրքքն փառանին.

1. Սոփ. Գ, 36. — 2. Բ Մակ. Դ, 14. Փիլ. Մնց. 268.

Ո՞ւր են ճետոյք նըպատակին,
Սուսերամերիկք գիպող բազկին.
Ո՞ւր պարսաւորք ճահողակին[1]»:

Յայտնի է՝ որ ողբերգու հայրապետս այս տեղ կը խօսի խաղերու մասին՝ որ կը կատարուէին «ի թատերին» կամ ասպարիզի մէջ, և ուր նետերը կ'ուղղուէին «նպատակին», և ոչ թշնամեաց: Եւ երուսաղեմացւոց մարզանաց նկարագիրը չէ տուածը, — զորս տեսած լինելն իսկ չենք գիտեր. — այլ իր աչաց առջև ունի իր հայրենի զբօսանքները, զորս գիտէր՝ թէ ընդհանուր էին, և իրեն մօտաւոր ծանօթով կը բացատրէր հեռաւոր անծանօթը: Այսպէս՝ հաղբատացին Սարկաւագ և կիլիկեցին Տղայ կը հաստատեն նոյն մարզանաց գոյութիւնը վերին և ստորին Հայոց մէջ միանգամայն:

Գիտենք՝ որ մարզական ուսմանց մայր և ընդարձակագոյն ասպարէզ էին Յունաստան և Հռովմ: Որքան կարելի է համեմատել անոնց հետ Հայաստանի խաղերը, և ե՞րբ բազմացան անոնք մեր ազգի մէջ: Հելլէն գրականութեան ու բարուց սիրահար Արշակունիք[2], որոնք ժամանակ մ'իրենց մօրուքն անգամ կ'ածելէին՝ ա-

1. Տղ. Ողբ. տող 1457–63: — 2. Աստ. 83, 152:

նոնց նմանելու համար, կարելի չէ որ ան-
ծանօթ մնային անոնց մարզական գրուա-
նաց։ Այսպէս և մեծն Տրդատ, ի մանկու-
թենէ դաստիարակուած Յունաց քով, և
«յաղիմպիանդսն Յունաց հսկայազօր ե-
րևեալ, բազում գործս արութեան և անդ
ցուցեալ[1]», և կամ «ի մրցանակս ագո-
նին» գերազանցած քան ինչ ինչ երևելի
յոյն քաջեր[2], կը ստիպէ զմեզ խորհիլ՝
թէ երբ եկաւ գրաւեց հայրենի գահը, հոն
ալ հաստատեց, եթէ երբեք դադրած էին,
իր վարժած հելլենական խաղերն ամբող-
ջութեամբ կամ գէթ մեծ մասամբ։ Եւ դու-
ցէ ատոնց կ'ակնարկէ պատմիչը՝ երբ կ'ըսէ.
«Բազում գործս արութեանն քաջութեանն
և անդ ցուցեալ[3]»։

Այս հաւանականութիւնը ստուգութեան
կը փոխէ Փաւստոս, վկայելով Վարազ-
դատ արքայի մասին, «մանուկ յաւուրց,
լի արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սըր-
տիւ և ի մռաց թեթև[4]», որ ճարտար ա-
խոյեան մը կը հանդիսանայ մարզանաց՝
զօրս կը թուէ Խորենացին[5], և որոց մէջ
պիտի տեսնենք արքայդ հետ զհետէ զա-
նոնք նկարագրելու ժամանակ։ Նոյն Փաւս-

1. Ագթ. 157։ — 2. Խոր. Բ. ՀԹ։ — 3. Ագթ. 144։
— 4. Փաւս. 234։ — 5. Խոր. Գ. Խ։

տոսը կը գրէ նաև մեծին Ներսէսի մասին՝ թէ աշխարհական վիճակի մէջ՝ էր «նախանձելի յարութեանն և ի զինուորական կրթութեանն[1]»։

Յաջորդ դարուն Փարպեցին նոյնը կը հաստատէ, ակնարկելով «ի զբօսմունս որսոց (և) ի խաղս» որ կը կատարուէին Հայոց ու Պարսից միջև[2]. և յիշեցնելով Մամիկոնեան Վահանայ՝ թէ ինչպէս ի պատանեկութեան ինքն ու եղբարքն ընդուներ էին իրենց մօրէն «զհրահանգ հոգեպէս և մարմնապէս». և թէ ինքն իսկ պատմիչը սննդակից եղած էր անոնց, «կրելով, կ՚ըսէ, ի խաղու զարկանելիս ձեր զինի ձեր[3]»։ Մարմնական հրահանգներ ու խաղեր, որ կը կատարուէին արկանելեաց կամ հանդերձից թեթևացմամբ ու շարժմամբ, էին դարձեալ մեր մարզանքները, զորս չենք կարող չնշմարել նաև այն «օգտաբեր շքեղաբար հրահանգաց» մէջ, զորս նոյն ժամանակի բոլոր ազատորդիք կ՚ընդունէին[4]։ Այս բանս յայտնի է և արդիւնքէն. զոր օրինակ ծանօթ Մամիկոնեանն Արտաւազդ, տակաւին «պատանեակ մի կայտառ անմուրուս», հայ բանակին հետ գաղտնաբար

1. Փաւս. 68։ — 2. Փրպ. 51։ — 3. Նոյն, 588, 572։ — 4. Աստ՝ 141։

կը մտնէ ճակատամարտի մը մէջ, և մեծ քաջութիւն կը գործէ[1]։ Նոյն տոհմէն Գայլ Վահանայ որդին Սմբատ՝ դեռ «պատանի[2]», ծերունի հօրն աջ բազուկը կը լինի, և զարմանալի գործեր կ'ընէ պատերազմաց մէջ[3]։ Անոր միւս որդին Տիրան «մանկիկ» նոյնպէս քաջ պատերազմիկ մ'է[4]։ Ասոնք և այսպիսիք կանխաւ հրահանգուած էին անտարակոյս զինուց գործածութեան մէջ։ Մոռնալու չենք՝ որ Յունաց քով ալ տղայք կը մտնէին ըմբշամարտութեանց և ուրիշ մարզանաց մէջ՝ իրենց աստիճանով ու չափով[5]։ Եւ հին Պարսիկներն ուսուցչաց ձեռքով կը հրահանգէին իրենց մանկրտին զանազան զինուց կիրարկութեան մէջ[6]։

Նշանաւոր է և Սեբէոսի վկայութիւնն Է դարուն, որ խօսելով իրեն ժամանակակից Մամիկոնեան Համազասպայ մասին, կ'ըսէ՝ թէ նուիրուած էր գրոց, «և ոչ ըստ հայրենի ազգին վարժ և կիրթ հրահանգօք զինուորական վարժից[7]», որոց կը հետապնդէին անոր տոհմակիցք և ուրիշ իշխանորդիք՝ «ըստ հայրենի ազգին»։

1. Փաւ. 254։ — 2. Սամ. 33։ — 3. Նոյն՝ 31–49 եւն։ — 4. Նոյն՝ 49, 51։ — 5. Dar. *athleti*, 517։ — 6. Կիւր. Ա. բ։ — 7. Սեբ. 234. Յհ. Կթ. 112, հակառակն հակադրած է պատմչին խօսքը։

Գագիկ Արծրունի Ժ դարուն Աղթամարայ մէջ կառուցած ուրախութեան տաճարին որմերը կը պճնէ իր սիրած և ընտանի զբօսական տեսարաններով. և անոնց մէջ նաև «սուսերամերկաց հոյլք, և ըմբշամարտաց պատերազմունք, անդ և դասք առիւծուց և այլոց գազանաց, և անդ երամք հաւուց[1]», որոնք որսի նիւթերն էին։ Այս խաղերուն շարունակութիւնը ցԺԲ դար՝ տեսանք արդէն, որ վերջին սահմանը չէր անշուշտ։

Հայ մարզանաց ստոյգ թիւը չենք գիտեր։ Եւ որպէս զի մթին մէջ չխարխափենք, պէտք է խօսինք այն խաղերու մասին միայն՝ որոնք իրապէս յիշուած են մեր հին մատենագրութեան մէջ, և ազգային կենաց մասն էին։ Վասն զի կան երբեմն մարզանքներ՝ կատարուած Հայերէ Յունաց մէջ, որոց մեր քով գոյութիւնը չենք նշմարեր։ Այսպէս Վարազդատ Արեգ քաղաքի կրկեսին մէջ առիւծներ կը սպաննէ[2], և հսկայազօր Սմբատ Բագրատունին Է դարուն՝ Կոստանդնուպոլսի կրկեսին մէջ բուն հարուածով արջ մը կը մահացնէ, ցլի մ'եղջիւրներն ու կզակը կը թափէ, և առիւծ մը կը խեղդէ[3], բայց գազանամար-

1. Արծ. 332։ — 2. Խոր. Գ, Խ։ — 3. Սեբ. 90-91։

տի յիշատակութիւնը կը պակասի հայ հողին վրայ։ Նմանապէս պարերը, գուսանութիւնն ու նուագածութիւնը՝ թէև քաջածանօթ մեր նախնեաց[1], բայց յատուկ էին մասնագիտաց, և հասարակաց դաստիարակութեան մասն չէին կազմեր, ինչպէս Յունաց քով էին, բաց ի ձայնական երգէն[2]։

2. Մարզիկները։ — Բոլոր վերոյիշեալ վկայութիւններէն և օրինակներէն յայտնի է՝ թէ մարզական հրահանգաց ամբողջութեան նուիրեալք՝ գլխաւորապէս ազնուական դասակարգն էր, որ փարթամ ու կենաց հոգերէն ազատ լինելով, կարող էր բոլոր ժամանակը յատկացնել նոյն զբօսանաց։

Ասոր գլխաւոր պատճառներէն մին ալ էր ազնուականութեան ունեցած դիրքը հայ բանակին մէջ։ Ամէն նախարարազուն զինուորական էր, և ամէն իշխան իւր զօրագունդն ունէր, որոյ գլուխ անցած, և օգնականութեամբ իւր տոհմի սեպուհներուն՝ կ'երթար կը խառնուէր բանակին մէջ, և պատերազմի ժամանակ ինք կը հրամայէր իւր գնդին[3]։ Որով հայ բանակին մէջ

1. Ճաշեր, 201-15։ — 2. Ատ՝ 113-14, 125։ — 3. Եղիշ. 77, 93։

ներկայ են միշտ «ազատ և ազատորդի» միասին[1]։ Ահա թէ ինչո՞ւ «զինուորական կողմ»[2] կամ «այնպիսի պատուական զինուորութիւն[3]» հոմանիշ են ազնուականութեան հետ՝ մեր պատմչաց լեզուի մէջ։ Եւ զինուորութեան այս հարկը կը ստիպէ տոհմիկ դաստակարգը՝ լաւ մարզուիլ, մանաւանդ զինուորական հրահանգաց մէջ։

Հայաստան շրջապատուած միշտ անողոք ու նենգաւոր թշնամիներէ, հաստատուն բանակէն զատ՝ զոր կը պահէր[4], հարկադրուած էր իր բոլոր զաւակներն ալ հմտացնել զինաշարժութեան մէջ։ Եւ երբ ռազմի փողը հնչէր, անոնք արդէն զինուոր, ուղղակի ճակատ կ'երթային կռուելու։ Տրդատայ հօրը՝ Խոսրովու մասին կը կարդանք՝ «գունդ կազմել և զօրս բովանդակել՝» Սասանեանց դէմ արշաւելու համար։ Եւ յաջորդ տարին դարձեալ «զօր բազում կուտէր յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր[5]»։ Կը տեսնենք նաև զՎասակ Մամիկոնեան՝ արքունի հրամանաւ «զօր ժողովել, զգունդս (բո)վանդակել», և 260000ի բանակով մը ս. Ներսէսի աքսորանաց վրէժը խնդրել Բիւզանդիո-

1. Եղիշ. 10։ — 2. Կոր. 27։ — 3. Եղիշ. 18։ — 4. Փաւս. 235. Խոր. Գ, գ։ — 5. Ագթ. 30, 34։

նէն[1]։ Նաև Արշակ «զօրաժողով լինէր», հաւաքելով «զօրս բազումս իբրև զաւազ բազմութեամբ», և Պարսից դէմ կ՚արշաւէ[2]։

Հայ ժողովուրդը քաղաքական կենաց մէջ անգամ յաճախ զինուորական ձեր իւր վրայ կը կրէ։ Փաւստոս կը նկարագրէ «պատանի մի աշխարհական», որ կը հանդիպի ճանապարհին վրայ, «հեծեալ ի ձի, սուսեր ընդ մէջ, թուր զգօտւոյ, աղեղնակապարճ զմիջովն[3]»։ Ամէն հայի ընտանի ձեւն է այդ։ Վարդանանց օրով ամբողջ ժողովուրդն ամէն դասակարգէ յանկարծակի կը զինուի և կը պատրաստուի մարտնչելու մազդեզականութեան դէմ[4]։ Եւ երբ 1194ին մեծին Լեւոնի նուիրակները դաւադրութեամբ ձերբակալեցին զԳրիգոր Քարավէժ Հռոմկլայի մէջ, ժողովուրդը հայրապետին օգնութեան փութաց, և «երեք օր նստելով մարտեան» բերդին դէմ[5]։ Ժողովրդեան այս մշտապատրաստ մասնակցութիւնը կռուի, կը կրկնեմ, արդիւնք էր անոր ստացած ընդհանուր զինուորական կրթութեան։

Եւ եթէ նկատենք կանոնաւոր դպրոցաց և առ հասարակ ուսումնական զար-

1. Փաւս. 105։ — 2. Նոյն՝ 144։ — 3. Նոյն՝ 266։ — 4. Եղիշ. 43։ — 5. Սմբ. ՈԽԳ։

գացման չափաւորութիւնը հայ աշխարհիկ դաստուն մէջ, և ընդ հակառակն զինուորական հրահանգաց յաճախութիւնը, կը ստիպուէին մեր ազգը համեմատել աւելի Կրետացւոց ու Սպարտացւոց հետ, որոց դաստիարակութեան գլխաւոր նպատակն էր զինուորներ պատրաստել հայրենեաց. այս պատճառաւ ուսման մասը տկար էր և անոնց քով[1]։

Մեր մէջ արական սեռն է միայն՝ որ կը հետևի մարզանաց, և կանայք մասն չունին բնաւ անոնց մէջ. ինչպէս յոյն հանրապետութիւններէն շատերն ալ զանոնք հեռի կը պահէին մարզարաններէ, հակառակ Սպարտայի, Քիոսի և ուրիշ դորիական քաղաքաց, ուր նաև իգական սեռն ունէր իր մարմնոյ կրթութիւնը, առանձին կամ պատանեաց հետ խառն[2]։

Եթէ տեսանք Վարդանանց օրով՝ որ «կանայք առնականայք» կը զինուէին ու կը պատրաստուէին կռուելու ուրացող ամուսնաց դէմ[3], կամ 1196ին Այծեամն անուն կին մ'Անւոյ պարսպաց վրայ կանգնած, յարձակող Արաբները «հալածականս առնէր քարամբք[4]», որ պատերազմի զէն-

1. Dar. *Educatio*, 462-4 եւ. — 2. Dar. *Gymnastica*, 1703. — 3. Եղշ՝ 70. — 4. Սամ. 126-7.

քերէն մին էր, կամ թէ կանայք ալ կ'ե-
րեւին հեծելութեան մէջ՝ ինչպէս պիտի
տեսնենք, այդ բոլորն արդիւնք էր անձ-
նական քաջութեան կամ ճարպկութեան,
կամ սովորութեամբ ստացուած վարժու-
թեան մը, և ոչ թէ յատուկ հրահանգու-
թեան մը՝ որ բնաւ յիշուած չէ, և չէր
իսկ հաշտուիր հայ կնոջ ամփոփ ու փակ
կենցաղավարութեան եղանակին հետ[1]:

3. Դաստիարակները: — Հանդիսական
ուսմանց բաժինն ալ հայ ազատանին ընդ-
հանուր կրթութեան հետ յանձնած էր
դաստիարակաց, որ ծանօթ են մեզ արդէն[2],
և որոց ներկայութիւնը կարևոր էր մա-
նաւանդ մարզական խաղերու մէջ, որոնք
անփորձ պատանեկութեան կրնային նաև
վտանգաւոր դառնալ առանց առաջնորդու-
թեան: Այս պատճառաւ ընկեր և առաջ-
նորդ են սանուց նաև որսորդութեան ժա-
մանակ[3]:

Տեսանք՝ որ դաստիարակները ռամիկ
դասէն զարգացած անձինք էին[4]: Բայց կը
պատահէր երբեմն՝ որ ազնուական մ'ինք-
նայօժար նուիրուէր այդ գործին. և փո-
խանակ ինքն անոնց տունը բնակելու, իր

1. Անդ՝ 174. — 2. Անդ՝ 24, 135–40, 143. —
3. Անդ՝ գլ. Ե, յօդ. Ը. — 4. Անդ՝ 135.

պալատան մէջ կ՚ընդունէր ազատորդիները, իբրև ընդհանուր դաստիարակ, ընծայելով անոնց ամէն հանգստութիւն։ Այսպէս՝ կը պատմէ Խորենացին Արշակունի Գնելի համար՝ թէ Նախարարք հաճելով անոր ճարտարութեան, «ետուն առ նա զզաւակս իւրեանց, զորս առեալ՝ մեծապէս հանդերձեաց զարդու և զինու[1]»․ այսինքն քաջ հրահանգեց զինաշարժութեան մէջ։

Արտաքին դաստիարակաց դերը կը մընայ՝ ցորչափ հայ ազնուականութիւնը կ՚ապրի։ 1019ին Սելճուկեանք կը յարձակին Վասպուրականի վրայ․ Սենեքերիմ արքայի որդին Դաւիթ բանակ կը կազմէ և անոնց դէմ կ՚ելնէ։ Այլազգեաց ճարտարաձիգ նետերը մեծ վնաս կու տային՝ անոնց անփորձ և անզրահ Հայոց։ Հօն Շապուհ, «այր քաջ և պատերազմող հզօր, որ էր մանկակալ և սնուցիչ Դաւթի», խորհուրդ տուաւ արքայորդւոյն նահանջել և տանիլ զրահել բանակը․ և երբ նա, գոռոզ նկարագրի տէր երիտասարդ, կ՚ընդդիմանար, Շապուհ «բարկութեամբ» դիմեց սանին վրայ, և «բռնցի հարեալ զթիկունն՝ ուժգնակի մղէր զնա դառնալ»․ այդ հարուածը համոզեց զայն հնազանդ-

1. Խոր. Գ, ԽԲ։

դիլ խոհեմ ուսուցչին[1], որ այսպէս իր փրկիչն ու պահապան հրեշտակը կը լինի։

4. Մարզարանք։ — Հանդիսական ուսմանց մեծ մասը կը պահանջէին յատկապէս պատրաստուած վայրեր, որ դիւրութիւն ընծայէին թէ ուսանողաց ու մրցողաց և թէ հանդիսականաց։ Յոյներն ունէին Գայմնաստրա[2] կամ կռուանոցը, մարզական խաղերու մէջ հրահանգուելու համար. և որ կը կազմուէր զանազան բաժանումներէ։ Կար անոնց քով նաև Ստադիոն[3] կամ ասպարէզը, հեռաւոր արշաւի յատուկ, և շուրջանակի սանդղաձև աստիճաններով՝ հանդիսականաց նստելու համար։ Հիպպոդրոմոս[4] կամ ձիընթացքը, նոյն աստիճաններով, բայց երկայնաձև, ասպարէզը բաժնուած կրկին մասանց և երկու ծայրերը բաց, որով մրցողք մեկնելով մէկ կողմէն, կը շրջէին հակառակ կողմէն ու կը հասնէին մեկնակէտը։ Թէատրոն[5] կամ տեսարանը, բեմով և անոր դէմ կիսաբոլոր սանդղաձև նստարաններով, ուր ներկայացումներէ զատ կը կատարուէին նաև մարզական խաղեր։

Մեր նախնիք՝ որ առին յունական խա-

1. Ու. Լ.։ — 2. Dar. *Gymnasium*։ — 3. Նոյն՝ *Stadium*։ — 4. Նոյն՝ *Hippodromus*, 207։ — 5. Նոյն՝ *Theatrum*, 202։

դերը, անոնց խազարաններն ալ պիտի օրինակէին, ինչպէս բնական էր։ Եւ յիրաւի կը հանդիպինք մեք ադոնց այլ և այլ այլ յիշատակութեանց մեր պատմութեան մէջ, թէև առանց ճշդութեան կոչումներու, և առանց նոյնքան զանազանութեան վայրերու։

ա. Եւ նախ թատերաց, որ կը յիշուին Ե դարէն սկսեալ, հոն՝ յատկապէս Մանդակունւոյն կողմանէ, որ երկու տեղ կ'ակնարկէ անոնց[1], և մի՛ ճառով կը յարձակի անոնց դէմ, տալով մեզ անոնց ծանօթ ճարտարապետական նկարագիրն ալ, և ըսելով հանդիսականաց մասին, արանց ու կանանց, թէ «ելեալ ի վեր ի դիտակ տեղիս՝ նստին», որ են բարձր աստիճանները[2]։ Կը դատապարտէ հոն ներկայացուած լկտի խաղերը, և պճնազարդ հոն յաճախելը[3], այլ ոչ մարզանքները, որոնք անշուշտ մեր թատերաց մէջ ևս կը կատարուէին։ Թատր մ'ալ Հայոց հին ոստանին Դուինի մէջ կար, հաւանօրէն հնէն մնացած, զոր կը գործածէին արար ոստիկանք ալ։ Գնունի հարազատները Դաւիթ ու Գուրգէն, բռնուած Յուսուֆայ ճիրանաց մէջ, «ածան ի թատրոնն» նոյն քաղաքին,

1. Մանդ. 42, 83։ — 2. Նոյն՝ 132։ — 3. Նոյն՝ 42, 83։

և փոխանակ աշխարհիկ խաղերու և պսակի՝ ստացան հոն նահատակութեան պսակը[1]։ Բիւրական ամբոխն ձերբակալեալք ես «ի թէատրոն» տարուեցան ու կոտորուեցան[2]։ Բագրատունիք նոյնպէս իրենց թէատրոնն ունէին ի Շիրակ՝ Անւոյ մօտ, ընդարձակ ու յարմար ոչ միայն խաղերու, այլ և հանդիսական ընդունելութեանց։ Հոն կը մեծարէ Սմբատ զԱփշին, որ ամիրապետին կողմանէ իրեն թագ կը բերէր, «որում ընդ առաջ ելեալ ի թէատրոն անդ[3]»։ Թատրներ ունէին նաև Սիւնիք, ինչպէս կ'ըսէ Օրբելեանը[4], և առ հասարակ Հայերը միջին դարուն՝ ըստ երկրայական խրատի Նարեկացւոյն[5], և ըստ յայտնի վկայութեան Յհ. Գառնեցւոյն, որ կը պատուիրէ քահանայից ու բարեպաշտից, թէ «մի՛ մտցես դու ի տունս թատերաց». և թէ երկնից փափաքողն՝ «առ ի թատերս և ի հարսանիս մի՛ մտցէ[6]»։

Յունական ձայնը թէատրոն մերթ անփոփոխ մնացած է մեր լեզուի մէջ[7], և յաճախ համառօտուած թատր ձևով[8], և քիչ անգամ հայացած ի տեսարան[9], բայց

1. Յհ. կթ. 313. Ասող. 152-3։ — 2. Յհ. կթ. 441։ — 3. Նոյն՝ 185։ — 4. Օրբ. 147։ — 5. Նար. 530։ — 6. Գառն։ — 7. Գրծ. Առ. ԺԹ, 29, 31. են։ — 8. Մանդ. միջա։ — 9. Խոր. Բ, ձը։

ոչ ընտիր լեզուի մէջ, որ նախամեծար կը համարի յունական կոչումն՝ Յոյներէն առնուած խաղերուն։

Բ. Փաւստոս կը յիշէ Բագուանի մօտ, ուր կը կատարուէին նաւասարդեան տօ-ները, ասպարէզ մը, պատմելով՝ թէ այդ առթիւ արքունի բանակը կը գտնուէր «ի Շահապիվանի՝ ի բուն բանակի տեղան Արշակունեացն, ի ներքոյ Սրնեացն և ի վերայ ասպարիսացն[1]»։ Կը յիշատակէ նաև Զարեհաւանի ասպարէզը, զոր Շապուհ իր ասպատակութեանց առթիւ կը գործածէ, ձի հեծած՝ արշաւելով անոր մէջ։ Եր-կայնաձև է այն, որով Պարսից անասնա-միտ թագաւորը նատեցնել կու տայ հայ տիկիններն անզգեստ՝ «աստի անտի աս-պարիսին», և ընթանալու ժամանակ ա-նոցմէ աչքերն զարկածն իր վրանը կը տանի[2]։ Նաև Ագաթանգեղոս «ասպարէզ» անուամբ կը կոչէ այն վայրը՝ ուր հեծեալք աղեղնաւորութեան փորձեր կ՚ընէին[3]. և երկուքն ալ մեր միտքը կը տանին հիպպո-դրոմի գաղափարին։ Ոսկեդարեան թարգ-մանիչք ևս նոյն բառով կը հայացնեն թէ հիպպոդրոմը[4] և թէ ստադիոնը[5], կարծես

1. Փաւս. 117։ — 2. Նոյն՝ 176։ — 3. Ագաթ՝ գլ. Ե, յօդ. Բ։ — 4. Ծննդ. ԽԸ, 7. Գ Մակ. Դ, 9. Ե, 25. Զ, 13։ — 5. Ա Կոր. Թ, 24. Ոսկ. Բղթ. Ա, 249.

համոզելու համար զմեզ՝ թէ իրենք այդ երկուքին փոխան մի միայն վայր ու կոչումն ունէին, ուր կը կատարէին մարզական խաղեր ու հեծելութիւն միանգամայն. և գոգցես այդ շփոթութիւնը թարգմանութեանց մէջ արգիլելու համար՝ կը պահեն յունարէն բառն իսկ՝ ստադիոն կամ ստադ[1], երբ կը խօսուի Յունաց խաղերու վրայ։ Վերջապէս ունինք Եղիշէի այլաբանական բացատրութիւնն ալ Քրիստոսի մասին՝ թէ «յորում ասպարիսի նախ ինքն աստաքինացաւ[2]»։

Խորենացին կը յիշէ՝ յունարէնէ թելադրուած անուամբ՝ և ասպարիզին համանիշ ձիարձակարան մը, — զոր այլուր աւելի արմատովին հելլենաբար ձիընթացք ալ կ'ըսէ[3], — հաւանօրէն ստանին՝ Դունի մօտ, ուր օր մը Հայոց Շապուհ պարսիկ արքային և մեր նախարարք միասին մականախաղ կը խաղային[4]։ Այս ալ ապացոյց մ'է՝ թէ խաղարանաց զանազանութիւն չկար։ Նոյն ձիարձակարանն ունի Աղեքսանդրի պատմութեան թարգմանիչն ալ[5]։ Իսկ Խորենացին այլուր կ'ըսէ և

1. Քրոն. սաէզ. Զգօն, 339, 340։ — 2. Եղիշ. 120։ — 3. Խոր. Բ, հԹ, ձը։ — 4. Նոյն՝ Գ, ծե։ — 5. Պատմ. Աղ. 26։

կրկէս[1], զոր կը գործածէ նաև Մակաբա-յեցւոց թարգմանիչն ազատօրէն, «թէատ-րոնս և կրկէսս շինեցից[2]», ուր բնագիրը կը գրէ գիմնասիոն (մարզարան) և եփեբէիոն (պատանենոց)․ ապացոյց՝ թէ այդ լատի-նական կրկէս (circus) կոչումն ալ ընտա-նի էր Հայոց Ե դարուն։

Նոյնպէս և Վանայ մէջ կը գտնենք Ար-ծրունեաց «ճիրըմրացիկ ասպարէզն[3]», ուր օր մը Գագիկ Արծրունեան իշխանը կ'երթայ զուարճանալու․ շքեղօրէն զգեցած, և նըս-տած ջորւոյն վրայ, «ճախր առեալ ճեմէր յասպարիսի անդ[4]»։ Իրեն կը հետևէին ուրիշ երեք ազատներ, որոնք ձայնակից դաւե-լու զինքը, յանկարծակի կը յարձակին և իրենց սրերով կը խողխողեն[5]։ Նաև Գրի-գոր Տղայ յիշեց[6], «ո՜ւր ձիավարժքն ի թատերին», հասկանալով ասպարէզը, որ դեռ կայ ու տևած լինելու է մինչև Ռու-բինեանց թագաւորութեան վերջը։

գ․ Ունեցած ենք արդեօք առանձին պալէստրաներ ալ։ Եզնիկ կը յիշէ ասոր հոմանիշ կառուանոցը[7], սակայն Մեթոդիոսի հետևողութեամբ․ որով չէ կարելի բա-

1. Խոր. Բ, ձԹ։ — 2. Բ Մակ. Դ, 9։ — 3. Արծ. 268։ — 4. Յհ. կԹ. 222։ — 5. Անդ։ — 6. Ասա՛ 299։ — 7. Կոզբ. 56։

ցարձակ ապահովութեամբ հայ սովորոյթն երեւակայել այդ յիշատակութեան մէջ. թէեւ միւս կողմանէ անտեղի պիտի լինէր ցոյց տալ Հայոց՝ իրենց անծանօթ վայր մը, երբ օտար բնագրերն անգամ տօնմային բարուց կը մերձեցնէին յաճախ մեր նոյն մատենագիրք[1]։ Տարտամ է նաեւ Սամուէլ Կամրջաձորեցւոյ այլաբանական ակնարկութիւնը. «ի հոգեւորական մրցարանին» ըմբշաց[2]։ Բայց եթէ մեր մէջ սովորական էր մարմնոյ կըրթութիւնը, այս պարագայն կը պահանջէ՝ որ լինէին եւ յատուկ մարզարանք. վասն զի ամէն ուսանողաց չէր կարելի յաճախել թատրերը կամ ասպարէզները, որոնք սակաւաթիւ եւ հեռաւորութեան պատճառաւ բոլորին մատչելի չէին՝ հանապազօրեայ հրահանգութեանց համար։ Եւ վերջապէս «հոգեւորական մրցարանը» կ՚ենթադրէ մարմնաւորականն ալ, եւ ինքն անկից թելադրուած է։

5. Նաւասարդք։ — Մինչեւ ցարդ ըսածներէս կը հետեւի՝ որ մարզական հրահանգները շատ յաճախ կը կրկնուէին հայ երիտասարդութեան կողմանէ, թէ առանձնաբար՝ դաստիարակաց հետ, եւ թէ խըմ-

1. Աստ՝ 21, 276. — 2. Կմրջ. ի Հյկ.

բովին՝ հասակակցաց ընկերակցութեամբ։ Բայց կային տօնական մեծ առիթներ, ուր ազգովին համախմբումներ կը լինէին, և հոն կը կատարուէր հանդիսական ուսմանց ընդհանուր կրկնութիւնը։ Սովորական առիթներէ զատ՝ Յոյնք իրենց ողիմպիականքն ալ ունէին՝ ամէն քառամեայ շրջանէ վերջ, ուր ի ցոյց կը դնէին իրենց ամբողջ ճարտարութիւնը, խառնելով զբօսականը կրօնական հանդիսից հետ։ Իսկ Հա՞յք։

Ես կ՚ախորժիմ ողիմպիականաց հետ համեմատել մեր Նաւասարդը կամ տարեմուտը, որ թէ հեթանոսութեան և թէ քրիստոնէութեան շրջանին ազգային տօնախմբութեանց ամէնէն հանդիսականն էր, մանաւանդ Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակ, յետ որոյ կը խափանի այս տօնը։ Շահապիվանի մէջ կը գտնուէր վերոյիշեալ Բագաւան կամ Բագուան քաղաքագիւղը, զոր Ագաթանգեղոս պարթերէնէ կը հայացնէ ի Դիցաւան[1]. դիցապաշտ Հայոց մեծագոյն սրբավայրը, ուր առաւելապէս կը պանծար անունն «ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն Վանատրի», զոր ի հնուց

1. Ագթ. 612.

կը փառաւորէին հոն՝ «յուրախութեան նաւասարդ աւուր[1]». և կամ «ի սկզբան ամի նորոյ ի մուտն նաւասարդի[2]»: Լուսաւորիչ փոխանակ սուտ Վանատրի՝ սահմանեց մեծարել հոն զՅովհաննէս Կարապետ և զԱթանագինէս, որոց նշխարները բերած էր Կեսարիայէն, և «ժամադրեաց տօն մեծ հռչակել» ըստ առաջնոյն. և զոր հին տօնացոյցը կը նշանակէ Նաւասարդի առաջին օրը, թէպէտ եօթն օր կը տևէր տօնախմբութիւնը[3]. և կը կոչուէր Նաւասարդք կամ Տօնք Նաւասարդաց, որուն կը մասնակցէր Թագաւորն իր ամբողջ բանակով, ազատանին, «աշխարհաբնակք մարդկան», և կաթողիկոսը բազմաթիւ եպիսկոպոսաց հետ[4]:

Այդ օրերուն «ուրախութիւնը» կը կազմէին, կը կրկնեմ, կրօնական հանդեսներէ զատ՝ գլխաւորապէս մարզական խաղերը. որոնք եթէ յայտնապէս չեն յիշուած, բայց զանոնք հաստատելու համար ըստ բաւականին պերճախօս են պատահարար յիշատակուած «ասպարէզքն» որ կային հոն, ինչպէս կարդացինք վերև, և արքունի որսոյ տեղին՝ որ մօտն էր[5], և ուր կը

1. Ագթ. 623. — 2. Խոր. Բ. կզ. — 3. Ագթ. 623. — 4. Փաւս. 117. — 5. Նոյն՝ 120.

տեսնենք որ մը Մամիկոնեան Մանուէլ սպարապետն ալ, որ բանակն որսորդութեան կը հանէ[1]։ Այդ փաստերը տարակոյս չեն թողուր՝ որ մեր Նախարարքը համազօր էին յոյն ողիմպիականաց, եթէ ոչ շրջանով, գէթ կարեւորութեամբ ու հանդիսականութեամբ։

1. Փաւս. 252.

ԳԼՈՒԽ Գ

ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ

Յետ ընդհանուր ծանօթութեանց՝ զոր տեսանք նախորդ գլխոյն մէջ, պիտի նկատենք հոս մի առ մի այն մարզանքները, որոց նպատակն էր զօրացնել մարմինը, և տալ անոր առոյգութիւն, պնդութիւն և դիւրաշարժութիւն։ Ասոնք են արդէն՝ որ քաղաքային լեզուով կը կազմեն բուն մարզանքը, և որոց անձնատուր տեսանք գլխաւորապէս ազնուական դասը։ Չմոռնանք՝ որ ինչպէս խաղերուն տեսակները, խաղալու կերպն ալ փոքր ի շատէ նոյն էր բոլոր հին ժամանակակից ու հաղորդակից ազգերու մէջ, ինչպէս ըսինք խաղարկաց մասին. և այս պարագայն իրաւունք կու տայ մեզ՝ անոնց բացատրութեան համար դիմելու նաև օտարին աղբերաց, ուր որ կը լռէ մեր պատմութիւնը, և անոնցմէ լրացնել մեր մատենագրութեան աղքատութիւնը։

Ա. ՄԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽԱՂ

Խորենացին է զայս յիշատակող, և որուն անգամ մը կը մասնակցի Շապուհ պարսիկ, Հայաստանի կարճատև թագաւորը, մեր նախարարաց հետ միասին։ Համառօտ ու բաւական յստակ է պատմըչին տուած նկարագիրը։ «Այլ երբեմն ի մականախաղն խաղուն, կ'ըսէ, երկիցս պատահեաց Շաւասպայ Արծրունւոյ զգնեղակն հանել ի Շապհոյ. և նորա ածեալ նմա մականաւն՝ ասէ. Ծանիր զքեզ», և այլն[1]։

Որոշ է նկարագրէն՝ որ մէն մի խաղացող, զոր կրնանք մականաւոր կոչել, բռնած է մական կամ երկար գաւազան մը. և մէջտեղ դրած են գնդակ մը, զոր մականներով կը ջանան իրարմէ «հանել» կամ կորզել։ Իսկ խաղը կը կատարուի «ձիարձակարանին» մէջ՝ ըստ նոյն պատմըչին, որով յայտնի է թէ հանդիսականներէն էր։ Եւ այս ու բոլոր մարզանաց պահուն զգեստները կը թեթևցնէին՝ իւրաքանչիւր ժամանակի ձևին ու խաղին համեմատ. ինչպէս փարպեցին յիշեց արկանելեաց կամ մեկնոցին բարձումը[2]։

1. Խոր. Գ, ծե. — 2. Աստ՝ 302.

խաղին տարբերով հաւասար, և խաղալու եղանակով ալ մերձաւոր է ասոր՝ հայ գաւառաց մէջ մինչև ցարդ ծանօթ նոյն կամ նոյոցիկը, գուցէ «Հոլովել» բայէն՝ որ կը նշանակէ գլորել: Գետնի վրայ փոսիկ մը կը բանան, և անոր մէջ կը դնեն ոսկրէ կամ քարէ գնդակ մը: Խաղորդները, երկուքէն մինչև տասն հոգի, կը ջանան իրենց գաւազաններով հանել զայն փոսէն, մինչդեռ մին, պահապան կանգնած անոր, կ'աշխատի զայն իւր գաւազանով դարձնել փոսին մէջ. որ երբ յաջողի, կ'ազատի պահապանի տաղնապալից պաշտօնէն [1]:

Խորենացւոյն նկարագրին մէջ պահապանի դերն ունի Շապուհ, և Շաւասպ՝ գնդակը հանողի: Որով կրնանք հաւանիլ խաղերու նոյնութեան, և միանգամայն հայութեան, նկատելով անոր անյիշատակութիւնը Յունաց քով:

Թովմա Արծրունին կրկնելով նոյն դէպքը, աւելի կը դժուարացնէ խաղը, ձիու վրայ խաղալ տալով զայն. «խաղս ձիընթացիկ արշաւանաց գնդակացն[2]»: Արդեօք ձիարձակարանի մէջ կատարուելէ՞ն յորդորուած՝ զայն այդպէս կը մեկնէ, թէ

1. Զիթ. Բ, թ. 185. — 2. Արծ. 77.

մի դարուց կամ նոյն իսկ Խորենացւոյն օրով եւ մականախաղն իսկապէս ձիով ալ կը լինէր, ճշդելու կը կարօտի։

Բ. ՀԱՍԵՒԱՌԻԿ

Եւսեբեայ Քրոնիկոնին ոսկեդարեան թարգմանիչը կու տայ մեզ այդ կոչումը, անկախաբար յոյն բնագրէն եւ իբր մեկ-նութիւն դնելով հայերէնին մէջ. «Յաւե-լաւ, կ'ըսէ, մանկտւոյ պանկրատիոնն, որ է հասեւառիկ[1]»։ Նոյն յունաձայն պան-կրատիոնն այլուր կը թարգմանէ «ամե-նախումբ մարտ[2]». մինչդեռ իսկապէս կը նշանակէր մէկ տեսակը կռփամարտին[3], զոր պիտի տեսնենք յետոյ, եւ ուսկից շատ հեռի կը հնչէ հայածին հասեւառիկ բառը, թարգմանչէն յարմարաբար դրուած հոդ՝ իբրեւ հայ «մանկտւոյ» յատուկ գրօ-սանք մը։ Իսկ անոր խաղացողք կրնային կոչուիլ նոյնպէս հասեւառիկք, ինչպէս յետոյ «ըմբշամարտ» եւ «կռփամարտիկ» բառերը պիտի տեսնենք նոյնպէս երկի-մաստ։

Ի՞նչ էր այդ խաղը։ Իր անուան մէջ

1. Քրոն. Ա, 300. — 2. Անդ՝ 304, 306, 307։ — 3. Dar. *Pugilatus*, 578։

իսկ որոնելու ենք նշանակութիւնը, որոյ մասին թարգմանիչը ճիշդ է։ Կազմուած է հատանել և առնուլ բայից արմատներէն, որոնք այդպէս միացեալ, կը ցուցնեն՝ վազելով հասնիլ տեղ մը և վերցնել իր մը։ Կը հետևի՝ որ որոշ հեռաւորութեան մը վրայ կը դրուէր որ և է նշան մը, գուցէ նոյն ինքն մրցանակը, և մրցակիցները միասին մեկնելով նշանակուած կետէ մը, կ՚ընթանային. և նախ հասնողը կ՚առնուր զայն ու կը շահէր յաղթանակը։ Այս է ամենէն բնական բացատրութիւնը՝ զոր կրնանք տալ այդ անծանօթ հայկական խաղին, որոյ յիշատակը չգտայ Յունաց քով։

Անտարակոյս հոս ալ կը գործադրուէին արշաւանին կանոնները, զոր պիտի տեսնենք մեր յաջորդ յօդուածին մէջ։

Գ. ԱՐՇԱՒԱՆ

Այդպէս դասական լեզուի մէջ[1], կամ արշաւանք[2], և ընթաց[3], ու միջին դարուն նաև ընթացուցիւն[4] կոչուեր է վազելու մրցութիւնը, որ սովորաբար կը կատա-

1. Ա. Մակ. Թ, 68. — 2. Սրբ. 132. Վ. եգոր. 67. — 3. Փիլ. ի Հյկզ. — 4. Յհ. կթ. 304.

բուէր ասպարիզի[1] կամ բերացարանի[2] մէջ։ Եւ որ հայ պատանեաց ալ հրահանգութեան մասն կը կազմէր, ինչպէս միւս ազգերու մէջ։

Այս մասին յայտնի և կարեւոր վկայութիւն մը կը գտնենք Յովհաննէս պատմագրի քով, որ կ'ըսէ Սմբատ խոստովանողի որդւոյն՝ Աշոտի համար՝ թէ «բազում բերացութիւնս և նահատակութիւնս քաջութեանց ուժեղակ մրցութեամբ ցուցանէր»։ Եւ որովհետև սրունքներու խնդիր էր, և կարեւոր էր ուժերու հաւասարութիւնը մրցակցաց մէջ. Աշոտ ասպարիզի վրայ կը չափուէր անոնց հետ՝ «որք կենօք և աւուրբք զուգահաւասար նմա էին»[3]։ Խաղիս մասնակցողներն արշաւաճանկեր[4] և հաւանօրէն բերացողք[5] ալ կը կոչուէին։

Յունաց քով ընթացը կը կատարուէր՝ ասպարիզին մէկ ծայրէն միւսը վազելով, որ կը կազմէր պարզ արշաւանը։ Ունէին դարձեալ կրկնակ արշաւանը, ընթացարանին հակառակ կողմէն վերստին դառնալով չուակէտը. ինչպէս և եօթն, տասներկու, տասնուչորս, քսան և քսանուչորս ասպարիզի ընթացները։ Մրցողք իրենց

1. Ա. Կորնթ. Թ, 24. Սղ. 132. — 2. Փիլ. ի Հյկզ. — 3. Յհ. կթ. 304. — 4. Զգօն 372. — 5. Աձոզ., Բ, 14.

բազկները երկարօրէն կը ճօճէին, բարձրացնելով մինչև իրենց գլուխը. և մերթ կը սեղմէին զանոնք իրենց կշտերուն վրայ։ Կար նաև վահանով ու սաղաւարտով ընթացք, շարժելով նոյնպէս աջ ձեռքը՝ որ ազատ կը մնար։

Յոյներն ի սկզբան սփածանելի մը կը կրէին միայն. յետոյ բոլորովին մերկացան, մինչդեռ Հռովմայեցիք պահեցին միշտ սփածանելին։ Այս առթիւ կը գործածէին իւղոյ օծումն ալ։

Զանազան խմբերու կը բաժնուէին, և իւրաքանչիւր խմբի յաղթողք յետոյ կը մրցէին իրարու հետ, ընտրելու համար քաջագոյնը։ Անոնք կը մեկնէին միասին, երբ զիրենք ասպարիզէն բաժնող լարը վար ընկնէր։ Իրաւունք չունէին ձեռքով կամ որ և է կերպով խափանել զիրար, կամ յաղթութիւնը կամաւ ուրիշի թողուլ։ Ընթանալու ժամանակ թէ մրցողք և թէ հանդիսականք կ՚աղաղակէին ու կը քաջալերէին խաղը, որ կը շահուէր նաև մէկ քայլի առաւելութեամբ։ Հռովմայեցի ազնուականք ալ կը մասնակցէին այս և ամէն մրցութեանց, ինչպէս մեր ազատանին կ՚ընէր՝ Աշոտի պէս։

Աս հասարակ ձեն էր ընթացութեան, ուստի մեզ ալ պատշաճելի. մինչ Յունաց

քով կը յիշուին ուրիշ անսովորներ ալ[1]։ Ինչպէս և Հայք իրենց յատուկ ձևերն ունէին, բարեբախտաբար յիշատակուած Մխիթար Գոշէ. և կը կայանային գը-ժուարին վայրերու վրայ ընթանալու մէջ։ Հայոց մանկտին, կ'ըսէ նա, «գրաւ» կը դնէին իրարու հետ, և կը յորդորէին զի-րար՝ «ի բարձանց ի խոնարհ վազել». և կամ «ընդ դժուարս և ընդ ձորս և ընդ այլ ինչ այսպիսիս գնալ». և վնասուելու պարագային՝ ըստ հասակին տուգանք կը սահմանէ խաղը դրողին[2]։ Ասոնց առա-ջինն՝ «ի բարձր տեղաց ի վայր վազել՝» ի Կիլիկիա ևս կար, և կիլիկեան օրինա-գիրքը նոյնպէս կը տուգանէ[3]։ Խաղեր՝ որոնք այսօր դեռ ի գործածութեան են եւրո-պացւոց քով. և մեզ կրկնել կու տան՝ թէ արևուն տակ նոր բան չկայ։

Դ. ՎԱԶ

Մարզական հին լեզուի մէջ այս բառը, գործածուած նաև յոգն. վազք ձևով[4], կը նշանակէր ստատումն որոշ հեռաւորու-թեամբ մը կամ տարածութեան մը վրայէն,

1. Dar. *Cursus*. — 2. Դատ. ԻԷ։ — 3. Յոգ. ՃԻԸ։ — 4. Խոր. Գ, Ի։

որ կը կազմէր Յունաց քով ուրոյն մարզանք մը։ Եւսեբիոս կը յիշէ Քիոնիս լակոնացւոյն հանդիսացումն «ի ստադին, որոյ մի վազ՝ էր քսան և երկու կանգունք [1]»։

Այս հրահանգը մեք ալ ունէինք, և մեր մէջ ևս կային վազողք, ինչպէս կը կոչուէին հաւանօրէն, որոց մէջ շատ նշանաւոր էր Վարազդատ պատանի թագաւորը։ Սա Եփրատի մօտ կը հանդիպի ասորի աւազակաց, որոնք կ'օգտուէին գետին մէկ նեղուցէն, կ'անցնէին անոր վրայէն, և իրենց ետեւէն կամրջափայտը ջուրը կը ձգեն։ Կը հասնի Վարազդատ, և «վազելով զԵփրատաւ, կ'ըսէ Խորենացին, առաւել քան զլակոնացին Քիոնեայ վազսն քսան և երկու կանգնոց չափ», և կամ Աքիլլեսի պէս «ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով»։ Աւազակները զարհուրած այդ քաջութենէն, անձնատուր կը լինին[2]։

Խնդիր չէ՝ թէ նեղուցը նշանակուած չափէն աւելի՞ էր թէ պակաս։ Այլ այս յայտնի է՝ որ ձի չկայ հոն. այլ Քիոնիսի և Աքիլլեսի պէս՝ Վարազդատ վարժ էր հետիոտն ցատկելու, որ հետևաբար հայ

1. Քրոն. Ա, 286. ըստ յն. 52 ոտք։ — 2. Խոր. Գ, խ։

հրահանգութեանց եւս մասն կը կազմէր. ասոր համար ծանօթ է Հայոց թէ ինք մարզանքը և թէ անոր մէջ հռչակաւոր հանդիսացած օտար քաջերը։

Յունաց քով վազողք իրենց ձեռներուն մէջ կը բռնէին փոքր ծանրոցներ զանազան նիւթերէ։ Յետոյ կանգնած՝ կը ճօճէին իրենց բազուկներն ի պատրաստութիւն ոստման, և կը նետուէին յառաջ։ Անոնց ցատկած գետինը բահով կը խառնէին, որպէս զի ընկնելու պարագային չվնասուէին։ Ոստման երկայնութիւնը կը չափէին իսկոյն՝ երբ վազը կատարուէր։ Կը յիշուին պատմութեան մէջ ոստումներ 50, 52, 55 ոտք, որոնք չափազանցութիւն կը նկատուին ոմանցմէ։

Կար վազի ձև մ'ալ, որով խաղակիցներէն մին կը կանգնէր ուղիղ, և ուրիշ մը կ'ոստնուր անոր գլխին վրայէն[1]։ Ծանօթ էր Յունաց նաև ձողով վազքն արգելքի մը վրայէն[2]։

Ե. ԾԱՆՐԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ[3]

Յունաց քով տեսանք վերև վազի տե-

1. Dar. *Saltus*. — 2. Նոյն՝ *Contomonobolon*. — 3. Կը բարդեմ՝ «բառնալ ինչ ծանունս» բացատրութենէն. Պատ. ԻԶ.

սակ մը, որ կը կատարուէր՝ ձեռաց մէջ բռնելով զոյգ մը ծանրոցներ. և ասոնք կը դիւրացնէին ու կը զօրացնէին մարմնոյն ոստումը: Կային նաև աւելի ստուար ծանրոցներ, զորս պարզապէս կը բարձրացնէին գետնէն, ու թեթև շարժումներ կը կատարէին, ջղերն ամրապնդելու նպատակաւ. և այս հրահանգութիւնը կ՚ապահովէր մարդկաց յաջողութիւնն ուրիշ խաղերու մէջ[1]:

Եթէ Յունաց քով բաւական հին է այս հրահանգը, Հայոց համար անծանօթ չէր կրնար լինել ի հնուց, թէև անոր յիշատակութեան քիչ մ՚աւելի ուշ հանդիպինք, այս ինքն ԺԲ դարուն: Մխիթար Գոշ է անոր մասին խօսողը. և մեզ կը ներկայացնէ՝ ոչ իբր բազմութեան առջև կատարուած բան մը, ինչպէս էին միւս հանդիսական ուսմունք, այլ աւելի երիտասարդաց մէջ եղած մրցանք մը: «Սովոր են երիտասարդք, կ՚ըսէ, վայրապար զմիմեանս շարժել՝ բառնալ ինչ ծանունս, որպէս քարինս և այլ այսպիսիս»: Յայտնի է՝ որ նպատակն էր իրարու ոյժը փորձել, և այդ փորձին մօտեցողները, զորս կրնանք ծանրաբարձք կոչել, պէտք էին կանխաւ

1. Dar. *Halter*.

մարզուած լինել առանձնարար կամ ընկերարար։ Զիրար այդ խաղին «չարժելու» կամ հրապուրելու համար՝ գրաւ մ'ալ կը դնէին մէջտեղ. «ի պատճառս վայրապար գրաւուց», կը յարէ նոյն վարդապետը։

Այդ գրաւը եթէ կարելի էր շահիլ, բայց գիտենք՝ որ կրնար նաև շատ թանգ արժել, անհաւասարութիւն մտնելով ծանութեան ու բարձողի ուժին մէջ, և մինչև իսկ մահ պատճառել երբեմն։ Հայ օրէնսգիրը նկատելով այս վտանգը, և ուզելով խափանել զայն ստեղծող խաղն իսկ, վնասելու պարագային տուգանքի կ'ենթարկէ զանոնք՝ որ գրաւ դրեր ու մրցութեան առիթ տուեր էին[1]։

Նոյն սովորութիւնը կար և ի Կիլիկիա, զոր կը յիշատակէ կիլիկեան օրինագիրքը. «Եթէ գրավով ծանոտ իրք վերցնեն կամ ուժփորձուկ այնեն, զեղ[2] լինի երիտասարդ տղայոցն որ այնեն», վնասին կէսը հրաւիրողին վրայ կը բառնայ[3]։

Թերևս բնաւ չգործադրուեցաւ տուգանելու օրէնքը, մինչդեռ խաղը կար ու պիտի մնար, ինչպէս Մխիթարէն յառաջ՝ նոյնպէս վերջն ալ։ Այս կարգին կը պատ-

1. Դատ. ԻԶ։ — 2. Այնեն = առնեն, կ'ընեն. զեղ = գէրդ, ինչպէս։ — 3. Յօդ. ճիթ.

կանխ արդարև Սմբատ Բագրատունւոյն ըրածն ալ Զ–Է դարուց միջև, որ ծառ մի նկարին կառչած, որունքներովը կը պրկէր ու վեր կը բարձրացնէր գետնէն իր հեծած ձին, այնպէս որ անոր զօրքերն «անհարենկ լինէին ի զարմացմանէ[1]»։ Եթէ հաւանօրէն չափազանցուած տեղեկութիւն մ՚է այս, կը հաստատէ սակայն ծանրաբարձութեան փորձերու հնութիւնը և անոր զանազան տեսակները, նաև ոտքերով, ինչպէս այս օրինակին մէջ. և թիկանց վրայ, ինչպէս կ՚ընէ Մանուէլ Մամիկոնեան, որ իր նման յաղթանդամ կոմս եղբօրը հետ հալածուելով Շապուհէն, կը ստիպուին հետիոտն դառնալ ի Հայաստան. և որովհետև կոմսի ոտքերը կը ցաւէին, Մանուէլ զայն «ստանձնեալ առեալ բառնայր», և տառն տառն հրաաախ տանելով՝ կը հասցնէ հայրենի երկիրը[2]։ Այս առկունութիւնը հրահանգութեամբ ստացուած վարժութեան մ՚արդիւնքն էր։

Զ. ԼՈՂ

Պատական լեզուն երեք ձևով կը գրէ բառը. այդպէս լող[3], լոյղ[4] կամ լիւղ[5],

1. Սեբ. 90. — 2. Փաւս. 239. — 3. Վեգոր. 161. — 4. Ոսկ. Մաթ. Ա. 107. 108. 109. — 5. Ագաթ. 158.

իմանալով ջրի մէջ կռուելու արուեստը. լողալ[1], լուղալ[2], լողել[3] և լիւղալ[4] անոր բայը. և լուղորդ[5] անոր վարժած անձինքը։ Հայաստանի ընդարձակ գետերը կը պահանջէին՝ որ հայ արիները գիտնային առանց լաստի կտրել անցնիլ զանոնք, ապաւինած իրենց բազկաց. մանաւանդ զինուորական կենաց ու շարժման համար, յորս անկարելի էր փոխադրութեան միջոց ու ժամանակ գըտնել. և հայ զօրականը, հետևակն հետիոտն և այրուձին իր անասնով՝ պիտի կտրէին անցնէին ջրերն ըստ պահանջման պատերազմին։

Վարդանանք օգնութեան երթալով Աղուանից, «անցանէին ընդ գետն մեծ՝» որ է Կուր, և յարձակեցան Պարսից դէմ[6]։ Բնականապէս այդ անցքը լողալով կատարեցին, մինչդեռ հայ վիպասանք ձիով կ՚անցնեն զԱրտաշէս նոյն ջրէն. «անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն[7]»։ Աւարայրի ճակատամարտին մէջ հայ ու պարսիկ բանակները մօտեցան Տղմուտ գետին, և թշնամիք, կ՚ըսէ Եղիշէ, գետին դժուարութենէն Յեային վարանած ու

1. Վ. Եզնր. 161. — 2. Անդ՝ 176. — 3. Անդ՝ 161. Գրծ. Իէ, 43. — 4. Եփր. Դ, 18. — 5. Կորր. 106. — 6. Փրպ. 193. — 7. Խոր. Բ, Ժ.

սկսան զեռալ։ Իսկ Հայոց գունդը, որ ընտանի էր իր ջրերուն, համարձակաբար «հասեալ անցանէին» անկից՝ իրենց ձիերով հանդերձ, և մեծ ուժով յարձակեցան թշնամեաց վրայ[1]։ Ինչ բանով կրնանք մեկնել ամբողջ բանակին այնքան անտարբերութեամբ և յաջողութեամբ անցքը· եթէ ոչ՝ անոր լողալու յատուկ հրահանգութեամբ, զոր կանխաւ կու տային հայ երիտասարդութեան՝ որ զինուորութեան պիտի երթար։ Հայաստանի բազմաթիւ գետերն ու լճերը կ՚օժանդակէին անոնց այդ մարզանաց մէջ։

Քաջ լուղարդ մ՚է նաև մեծն Տրդատ, որ Եփրատէն յայն կոյս կը վիրաւորուի կռուի մը մէջ, և կը հարկադրի այս կողմ անցնիլ։ Կ՚իջնէ ձիէն, անոր սպառազէնը և իր առնազէնը, որ են զրահները, կը հանէ կը կապէ իր թիկանց վրայ, որպէս զի դիւրացնէ մարմնոյ շարժումները։ Եւ «առեալ զերիվարն», այս ինքն բռնելով քաշելով զայն իր ետևէն, — ապա թէ ոչ՝ պիտի ըսէր՝ ճեծեալ կամ եղեալ յերիվարն[2], և այն ժամանակ առնազէնն ալ չպիտի հանէր, — «ի վերայ մկանանցն ի լող (ինքն իսկ լողալով) անցանէր ընդ գետն

1. Եղիշ. 91. — 2. Ագաթ. գլ. Ե. յօդ. Է.

Եփրատ», կ՚ըսէ Ագաթանգեղոս[1]։ Այս էր ուրեմն հայ զօրականին մեծ գետերէ անցնելու կերպը. հանել զրահը, և երիվարն ետևէն քաշել։ Այս երկրորդ պարագայն գուցէ Տրդատայ նման հսկայական քաջերու յատուկ էր, և այլք ընդ հակառակն հեծած կ՚անցնէին։

Նշանաւոր է նաև Մամիկոնեան Վահանայ անցքն Երասխէն։ Երբ զօրքովը կը դառնար Նիխորի այցելութենէն, Արտաշատու կամուրջը քանդուած գտան և գետը խռոված ու պղտոր։ Ձիաւորներէն ոմանք շատ տեղերէ փորձեցին անցնիլ, և մազապուրծ յետ դարձան։ Այն ժամանակ սպարապետն ինք կ՚ընտրէ տեղ մը, յառաջ կ՚անցնի գնդին, խաչակնքելով երեսը, և գետը կը մտնէ, «և որպէս ընդ յոյժ տեղի ծանծաղ՝ անցանէր խաղաղութեամբ ընդ ջուրսն». իր ետևէն կ՚անցնին նոյնպէս բոլոր զօրքը։ Այս դէպքը հրաշքի պէս բան մը կը թուի Փարպեցւոյն՝ որ կը պատմէ[2]. իսկ ինձ՝ արդիւնք լողալու ճարտարութեան և առաջնորդին ներշնչած խրախուսանաց։

Այն շրջանին՝ ուր մեր այդ լողի օրինակները կը տեսնենք, կը հանդիպինք

1. Ագթ. 158. — 2. Փրպ. 524–25.

լողի հրահանգութեան նաև Յունաց քով՝ թէ արանց և թէ կանանց կողմանէ. և որ կը կատարուէր յատուկ զբօսավայրից կամ հասարակաց բաղանեաց մեծ աւազաններու մէջ, և կը դատապարտուէր Եկեղեցւոյ Հայրերէն։ Ոսկեբերան կը կըշտամբէ անտիոքացիքը, գրելով՝ թէ «ի թատրն ճեպիս՝ երթալ տեսանել զկանայս ի լոյգս». և դարձեալ՝ «ի սատանայական աղբիւրն ընթանաս՝ ի լոյգս-զբօսն տեսանել», որոնք միանգամայն անսքող կը ներկայանային հոն. «Նա մերկանդամ իջեալ զուղի, և քո տեսեալ՝ ընկղմիս յանդունդս գիջութեանն[1]»։ Այս վիճակը հետևանք էր երկու սեռերուն խառն յաճախելուն ի բաղանիս[2]. և հոն կատարուած լողը փաստ մ'աւելի կու տայ մեզ՝ թէ լողի մարզանքը սեպհական էր նաև Հայոց։

Անոր արդիւնքը կ'երևի տակաւին Ը դարուն՝ Սմբատայ բանակին վրայ, որ ձիերով հանդերձ «խել և խել անցեալ ընդ գետն Արածանի», կը յարձակին Հագարացւոց դէմ[3]։ Նոյն քաջութիւնը ցոյց կու տայ Ժ դարուն և Արաս արքայ, որ Կուր գետին մէջ երիվարովը կը հանէ Ափխա-

1. Ոս. Մտթ. Ա. 107-8. — 2. Cabr. *Bains*, 75–77. — 3. Հյպտ. 255.

զաց. և հոն իսկ անոյժէ շատերը կը կոտորէ ու գետին հոսանաց կը յանձնէ[1]։

Մարզանքն ալ կը շարունակէ դեռ միջին դարուն ի մեծ և փոքր Հայս, յիշուած Մխիթար գոշէ, «ի ջուրս լողալով մանկունք» խմբովին[2], և կիլիկեան օրինագրքէն[3], որոյ համեմատ վտանգաւոր փորձեր ևս կ՚ընէին, «խրովի դիմեալ ի խորըս», և կամ զիրար ջրին մէջ մխելով, ճարտարութիւն փորձելու համար. և ուսկից մահեր ևս կը պատահէին։

Է. ԸՄԲՇԱՄԱՐՏ

Համաշխարհի ծանօթ խաղ մ՚էր, ուստի նաև մեր նախնեաց ալ՝ թէ յիշատակութեամբ մեր մատենագրաց կողմանէ և թէ իւր սեպհական անուամբ, որ զանազան ձևեր ունէր. ըմբշամարտ[4], ըմբշամարտ կռիւ[5], ըմբշական մրցութիւն[6], մրցամարտ[7], ցիրկընդխառն կռիւ կամ մարտ[8]. այս բոլորը դասական կամ ազնիւ հայերէնին յատուկ։ Եւ սորին բարբառին մէջ նաև

1. Աստղ. 158. — 2. Դատ. ԻԴ. — 3. Ցոց. ճիէ. — 4. Ոսկ. Թղթ. Ա, 70, 249. Բ, 512. — 5. Նոյն՝ Ա, 249. — 6. Ոսկ. Մտթ. Ա, 194. — 7. Ոսկ. Թղթ. Ա, 249. — 8. Քրոն. Ա, 288, 291.

ըմբշամրցութիւն[1], ըմբշամարտութիւն[2], գօ-տեկռուութիւն[3]։ Իսկ իրենց բայերն էին՝ գիրկ ընդ գիրկ խառնիլ[4], գօտեկալ լինել[5], գօտեմարտիլ[6] և այլն։

Եթէ ոսկեդարեան և յաջորդ կոչումներդ արդէն կը հաստատեն խաղիս գոյութիւնը մեր քով ու տևողութիւնը, Ե դարուն Եղիշէ աւելի յայտնի կերպով կը յիշէ զայն՝ իբրև օրինակ տալով նոյնը հայ միանձանց․ «Մերկեաց, կ'ըսէ, իբր զըմբշամարտիկ, օծ իւղովն Քրիստոսի, զի մի կռուեսցին ի քեզ ձեռք ախոյանին[7]»։ Կռուին հան-գամանքները յիշեցնելով հոս իբր ազգայ-նոց, կը հաստատէ՝ թէ շատ ծանօթ էր այն իրենց։ Այս խաղը կը մնայ ու կ'երևի տակաւին Ժ դարուն՝ գծուած Արծրունի Գագիկ Թագաւորի տաճարին որմոց վրայ[8]։ ԺԱ դարու կիսուն Արիստակէս Լաս-տիվերտցին նկարագրելով Կարսի ջարդը Պարսից կողմանէ, կ'ըսէ․ «Երիտասարդք և ըմբշամարտք ի փողոցսն սրակոտորք եղան[9]»։ Սարգիս վրդ․ 1166ին կը յիշէ ու կը նկարագրէ մեզ մի և նոյն խաղը[10]։

1. Գիտ. ի Հյկզ. — 2. Լմբ. Սղմ. ի Հյկզ. — 3. Մագ. Թղթ. 129, Գրգ. բացատրութիւն. Թիֆ. 126. — 4. Ոսկ. Մտթ. Ա, 184. — 5. Ոսկ. Թղթ. Բ, 631. — 6. Զաք. 23։ — 7. Եղիշ. 164։ — 8. Աստ՝ 304. — 9. Լաստ. 62։ — 10. Սրգ. 112։

Եւ Գրիգոր Տղայ չի մոռնար հիւսել զայն Երուսաղեմի ողբին մէջ[1]։

Այս մրցութեան նախաձեռնարկ ու պատրաստող կը լինէր՝ ընկերութեան մէջ երեւելի մէկը, թագաւոր կամ իշխան, որ մարտայարդար[2], նահատակադիր[3], հանդիսադետ[4], կամ մարտադիր[5] կը կոչուէր։ Մարտուսոյց[6], կրթիչ[7], մարզիչ[8], մարձիչ[9], կամ մարտիկ[10] մը՝ կանխաւ կ'ընդունէր իր քով աշակերտներ[11] և կը բերէր[12] կամ կը կրթէր[13] զանոնք, տեսականապէս ու գործնականապէս ուսուցանելով՝ թէ ինչպէս պէտք էին կռուիլ յաղթելու համար։ Այս նպատակաւ անոնք կը նուիրուէին «Հանապազորդ կրթութեանց[14]» կամ մարզական փորձերու։

Հանդիսին օրը մօտեցած է։ Բոլոր գիշերը, մանաւանդ վերջնոյն մէջ, բարգ կամ մունետիկ մը կը շրջի մարտիկներուն քով, կ'ըսէ Ոսկեբերան, կ'ազդարարէ անոնց լաւ պատրաստուիլ, որպէս զի ամօթով չմնան կռուի պահուն[15]։ Կը

1. Աստ՝ 299։ — 2. Ոսկ. Մատթ. Ա, 194։ — 3. Եղիշ. 202։ — 4. Նոյն՝ 120։ — 5. Արգ. 112։ — 6. Կոչր. 56, 57։ – 7. Ոսկ. Թղթ. Ա, 925։ – 8. Անգ։ – 9. Բ Մակ. Գ, 14։ — 10. Ոսկ. Մատթ. Ա, 184։ — 11. Կոչր. 56։ — 12. Նոյն՝ 57։ — 13. Ոսկ. Մատթ. Ա, 194։ — 14. Պիտ. 372։ — 15. Ոսկ. Թղթ. Բ, 512։

ծագի սպառուած օր․ և ըմբիշքն[1], որ և մրցողք[2], մարտիկք[3], ըմբշամարտք[4], ըմբշամարտիկք[5], ճանատակք[6] կամ ճանատակեալք[7], կը մերկանան և կ'օծեն իւղով իրենց մարմինը[8], որպէս զի լպրծուն դառնար և հակառակորդին ձեռքերը չյաջողէին բռնել զայն, ըստ վերև Եղիշէ։ Պիտոյից գիրքը իւղին կ'ընծայէ նաև «զօրացուցիչ բնութիւն» մը, որով ըմբիշն աներկիւղ կը դառնար[9]։

Այսպէս պատրաստուած՝ կը մտնեն ասպարէզը[10] կամ կռուանոցը[11], որ արդէն լեցուած է հանդիսականաց բազմութեամբ։ Փողար մը կայ հոն՝ որ փողին ձայնով կ'առաջնորդէ ըմբշաց շարժումներուն[12]։ Հանդիսականք կը բաժնուին իրենց մէջ, և իւրաքանչիւրն իւր դատողութեան համեմատ՝ մարտիկներէն միոյն կամ միւսին կուսակից կը դառնայ, իւր ընտրեալը կը քաջալերէ, և անոր յաջողութեան վրայ կը հիանայ[13]։

1. Պիտ. 507։ — 2. Ոսկ. Թղթ. Ա, 925։ — 3. Սեր. 57։ — 4. Ոսկ. Թղթ. Բ, 512. Պիտ. 372։ — 5. Եղիշ. վերև։ — 6. Ոսկ. Թղթ. Ա, 249. Սեր. 57. Փաւս. 30։ — 7. Կողբ. 58։ — 8. Եղիշ. վերև. Ոսկ. Թղթ. Ա, 70, 249։ — 9. Պիտ. 507։ — 10. Ոսկ. Թղթ. Ա, 249։ — 11. Կողբ. 58. Ոսկ. Մատթ. Ա, 169։ — 12. Ոսկ. Թղթ. Բ, 512։ — 13. Անդ։

Մարտակիցք կամ մրցողք[1] կը ճակատին իրարու դէմ զոյգ զոյգ, որոյ համար իրենց խաղը «միայնամարտութիւն[2]» կամ «ըմբշական մենամարտութիւն[3]» ալ կը կոչուի։ Կը նշկահեն կամ կ'արհամարհեն զիրար, և կը սպառնան յաղթել իրարու[4]։ Իսկ իրարու հետ բռնուելէ յառաջ նահատակագրին կը նային[5], խրախուսուելու և լանջեայն բռնելու նպատակով՝ թէ անոր համար կը կռուէին։

Եւսեբեայ թարգմանչին գիրկընդխառն կռիւք (յն. լոկ πάλη = կռիւ) և Ոսկեբերանի գիրկ ընդ գիրկ խառնիլը, զորս տեսանք վերև, յայտնի կը զգացնեն մեզ այս մրցութեան եղանակը։ Յունական հին ձեռերու մէջ անոնք սովորաբար աջ ոտքը յետ կը պահեն ու ձախը յառաջ. մարմինները կը ծռեն, ու կը սկսին նախ բռնել իրարու բազուկ. ով կը յաջողի, մէկ ձեռքով կը բռնէ ախոյանին բազուկը, և միւսը կը դնէ անոր վզին. կը բռնէ և կը բարձրացնէ անոր սրունքը՝ գետին տապալելու համար. մէջքէն բռնած՝ գետնէն վեր կը բարձրացնէ՝ մի և նոյն նպատակով, — ուստի հաւանօրէն կը ծագի մեր

1. Ոսկ. Թղթ. Ա. 925։ — 2. Պիտ. 372։ — 3. Պ. եղ. ի Հյկգ։ — 4. Փաւս. 30։ — 5. Եղիշ. 202։

գոտեկախ։ չենեղը, ըստ որում սփածանե-լայն հետ գոտին ալ կը պահէին մէջքին Հայ մրցողք.— բազկացը մէջ կը պրկէ անոր գլուխն ու մէկ բազուկը միասին. ուսին վրայ կ'առնու զայն. գլխիվայր կը շրջէ. գետին կը կքեցնէ և կ'ելնէ անոր թիկանց վրայ. երեսն ի վեր կը պառկեցնէ զայն, և կ'աշխատի գետին հասցնել անոր թի-կունքը՝ որով պիտի յաղթէ. մինչդեռ նա ոտքերով կը ջանայ վեր ձեալ. յետոյ կանգնած, բազուկ բազկի կը խառնեն և կը քաշեն զիրար, և այլն։ Այս կոխի պահուն մարտուսոյցը կեցած է անոնց քով՝ հսկելու համար խաղին կանոնաւո-րութեան[1]։

Կռուէն յաղթական ելնողը՝ Յունաց քով պսակ մը կ'ընդունէր նոյն ինքն ասպարիզին մէջ, և ի Բիւզանդիոն՝ պսակ ու պարգև[2]։ Նոյնպէս կը լինէր նաև մեր քով։ Եղիշէ կը յիշէ պսակը՝ կոչելով «Նշան յաղթութեան[3]»։ Եւ զոր ժԲ դա-րուն աւելի մանր կը բացատրէ Սարգիս մեկնիչ։ Յաղթողը, կ'ըսէ սա, նեղու-թեամբ շահած իր յաջողութեան վրայ վստահ, նախ «տեսարանին» կամ հանդի-

1. Dar. *Lucius*, 1341-46. — 2. Ոսկ. Թղթ. Ա. 816. — 3. Եղիշ. 120.

սահմանաց առջև կը «պարծի» իւր շահած յաղթանակին վրայ։ Յետոյ կը մօտենայ «մարտագրին», որ նստած է հոն, և «բարձրագլուխ զպրակն պահանջիցէ[1]»։

Եղնիկ՝ որ կռուոյս նկարագիրը կ'ընէ ս. Մեթոդիոսի հետևողութեամբ[2], երբեմն կը շեղի անորմէ, ցոյց տալով մեզ տոհմային սովորոյթներ՝ որոնք աւելի խիստ էին Ե դարուն։ Իւրաքանչիւր մարտուսոյց, կ'ըսէ, սաստիկ վրէժխնդիր էր իւր աշակերտաց յաղթանակին. և կը պահանջէր անոնցմէ մեռնիլ պատուաւոր անուամբ, քան թէ պարտուիլ և ապրիլ վատանուն, ի վնաս նաև ուսուցչին անուան։ Յաջողութեան պարագային ըմբիշը կը ստանար հոն իսկ յաղթութեան պսակը գլխին վրայ, և կը փութար նոյնը կը մատուցանէր վարդապետին կամ ուսուցչին, իբրև յաղթած անոր շնորհիւ, որուն անկ էր պսակն ալ։ Իսկ եթէ պարտուէր, ոչ միայն կը նախատուէր մարտուսոյցէն, այլ «և տանջին, և մահու պատիժ փոխանակ ընդ վատութեանն կրէն» կ'ըսէ[3], ինչ որ կը պակսի Մեթոդիոսի քով, և անշուշտ սեպհական էր հայ բարուց։

1. Արգ. 113։ — 2. Հ. Գ. Գալեմքեար. ի Հնդ. Ամս. Ը, 87։ — 3. Կոչք. 57։

Յայտնի է՝ թէ ըմբիշները, ենթարկուած այդքան խստութեան, պատժոյ և մահուան իսկ, հայ ազատանիէն չէին կրնար լինել, այլ գերիներ էին. վասն զի մեր քով ալ կար գերի պահելու սովորութիւնը։ Փաւստոս կը պատմէ մեծին Ներսէսի համար՝ թէ «բազում նեղելոց և տառապելոց գերեաց փրկութիւն և գերէդարձ առնէր», գերողներէն ոմանց ազդելով Քրիստոսի երկիւղը, — ուրեմն հայ քրիստոնեայք էին ադոնք, — և ոմանց փրկանք տալով[1]։ Եւ զՁունակ կը կոչէ «սարուկ ի ստրկաց արքունի[2]»։ Նման օրինակաց կը հանդիպինք յաջորդ դարերուն ևս։

Այդ խստութիւնք բնականապէս նորուսոյց պատանեաց համար չէին, որոց բաժինը, ձախողելու պարագային, կրնար՝ թէ շատ՝ «լինել խաղ ընկերաց»։ Չէին և ոչ ազնուականաց համար, որոնք նոյնպէս կը մասնակցին ըմբշական մարզանաց։

Ը. ԿՌՓԱՄԱՐՏԻԿ

Ուրիշ ծանօթ մարզանք մը հնութեան մէջ, կոչուած գոյականաբար այդ բառով[3],

1. Փաւս. 77. — 2. Նոյն՝ 123. — 3. Քրոն. Ա, 285.

և կամ բռնամարտիկ[1], բռնամարտիկ կռիւ[2] կամ հանդէս[3], բռնամարտկութիւն[4]. Իսկ մրցողը կը կոչուի նոյնպէս բռնամարտիկ[5]։ Մրցութիւնս կը կայանար, և բառերէդ ալ կ'իմացուի, կռփով կամ բռամբ կռուելու մէջ։ Նոյն արմատն ունէր Յունաց քով ալ՝ յիշեալ Թարգմանութեանց մէջ. πυγμή որ է բուռն, և միանգամայն կռիւն անով, և Հռովմայեցւոց քով pugilatio, ածանցուած pugnus բառէն, որ է նոյնպէս բուռն։

Յիշեալ Թարգմանական հայակերպ կոչումներէդ զատ՝ ունինք աւելի յայտնի ապացոյցներ ևս՝ նոյն ազեղ խաղին մեր մէջ գոյութեան։ Տեղ մը, ուր Ոսկեբերան կը գրէ՝ «ոչ ի մարտս» (ἐν ἄθλοις)։ Հայ Թարգմանիչը կ'ընդարձակէ՝ «ոչ ի բռնամարտիկս և ոչ ի մրցամարտսն[6]». ուզելով հայ ընթերցողաց հետ աւելի յայտնի և անոնց կեանքէն իսկ խօսիլ, որոց ծանօթ էր բռնամարտը։ Դ դարուն այս խաղին ախոյեան մ'էր պատանին Վարազդատ, յետոյ Թագաւոր, որ Պիսասի մէջ երևելի

1. Քրոն Ա, 287, 289, 290. Ոսկ. Թղթ. Ա, 816։ — 2. Քրոն. 300։ — 3. Պտ. Ադ. 24։ — 4. Սարկ. տառ՝ 299։ — 5. Բ Մակ. Դ, 14 (չիք ի յն.). Զգօն, 339։ — 6. Ոսկ. Թղթ. Ա, 816։

կը հանդիսանայ՝ «գըռնամարտիկն յաղթելով», կ'ըսէ Խորենացին[1]։

Նոյն մարզանքը կը շարունակուի և կը յիշուի Ժ դարուն Նարեկացիէն, որ խօսելով խաղոյ զանազան գործածութեանց մասին, իր առեղծուածական լեզուով կը յիշէ նաև այս խաղին մէջ անոր կատարած դերը. «Այս օծումն բարետեսիլ և առ բռնամարտիկ մերկամրցանակ ըմբիշս իբր զօրաւոր հնարից կերպարան ճգնաւորական անըմբռնելի ձեռաց ներհակին օրինօք պաշտի[2]»։ Այս ինքն՝ իւղը կը գործածուէր բռնամարտող մերկ մարմնոց վրայ, որպէս զի հակառակորդաց ձեռքերէն սահէին։ Երկու դար վերջ տեսանք արդէն անոր կրկին յիշատակութիւնը Սարկաւագի կողմանէ՝ պատանեկան հրահանգաց կարգին[3]։

Յունաց քով կային բռնամարտի զանազան տեսակներ, որոց վրայ չեմ ուզեր ծանրանալ. գուցէ պիտի տամ ընթերցողացս այնպիսի տեղեկութիւններ, որ չեն միաբանիր հայկական սովորութեանց հետ։ Նարեկացւոյն նկարագրին մէջ արդէն յայտնապէս կը տեսնենք յունականաց մէկ տեսակը, զոր բաւական կը համարիմ յիշել

1. Խոր. Գ. Խ. — 2. Նար. 256։ — 3. Աստ՝ 299։

ի բացառութիւն հայկականին։ Պանկրատիոնն էր այն, որ խառնուրդ մ'էր կռփամարտի և ըմբշամարտի։ Ինչ որ վերջնոյս կը վերաբերի, տեսանք արդէն նախորդ յօդուածիս մէջ։ Այս տեղ մրցողք թէ կը գործածէին իրենց կռուփներն առանց թաթպանի, զոր սովոր էին դնել ուրիշ տեսակ բռնամարտի մէջ, և թէ կը փարէին իրարու՝ տապալելու համար զիրար և որ և իցէ կերպով յաղթելու, ի գործ դնելով իրենց համայն ուժը, և աւելի կամ նուազ ծանր վնասներ հասցնելով հակառակորդին։

Մերկ էին անոնք, ինչպէս «մերկամրցանակ» է և Նարեկացւոյն ըմբիշը. կ'օծուէին իւղով՝ ինչպէս կ'ընէին և Հայք։ Յունաց քով ծանօթ են այն ծանր վնասները՝ զորս կը հասցնէին իրարու. և երբեմն կը մեռնէին կռուանոցաց մէջ կամ մարտէն վերջ՝ իրենց առած վէրքերէն։ Այն սաստկութիւնը և հետևանքը նկատեցինք նաև Հայոց մէջ՝ Եզնկայ վկայութեամբ[1]։ Մարմնոյն բոլոր մասերն ալ ազատ չէին վնասէ. ականջները պատռտած այլանդակուած. ճակատը, այտերը, աչքերը և քիթը խեղած հարուածոց ներքև.

1. Անդ՝ 344։

ծնօտը խորտակուած, ատամները թօթա-փած. վէրքեր քունքին, բազկաց, կրծոց, կշտին, թիկանց վրայ և ամէն կողմ. ան-վրէպ արիւն պիտի հոսէր կռուանոցին մէջ[1]։

Այդ բուռն աստիճանը չենք կրնար տեսնել հարկաւ պատանեկան մարզանաց մէջ, որոց նպատակն էր վարժել, ոչ թէ ճակատիլ ախոյանի մը դէմ։

1. Dar. *Pugilatus*, V–VII եւ.

ԳԼՈՒԽ Ն

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ

Կը կազմէին հանդիսական ուսմանց այն մասը, որոյ նպատակն էր վարժեցնել հայ պատանին զինաշարժութեան, որպէս զի պատրաստ գտնուէր միշտ պաշտպանելու հայրենիքը. և զորս Փաւստոս ընդհանուր անուամբ կը կոչէ «զինուորական կրթութիւն [1]»։ Եթէ ռամիկ պատանին ժամանակ ու դիւրութիւն չունէր մարզական կրթանաց հետևելու, զինուորականաց կը մասնակցէր անվրէպ, ինչպէս տեսանք [2]։ Այս հրահանգաց մէկ մասը կը խառնուէր նաև քաղաքական կենաց մէջ, և ասոցմէ հետաքրքրականք կը կատարուէին հրապարակաւ՝ ժողովրդեան առջև, որ մեծագոյն ուշադրութեամբ կը հետևէր անոնց իբրև իրենց աւելի ընտանի խաղերու։ Եւ անոր ներկայութիւնը կը խրախուսէր հայ պատանին՝ լաւագոյնս մարզելու այն կարևոր հրահանգաց մէջ։

1. Փաւս. 68։ — 2. Աստ՝ 306-7.

Ա. ՍՈՒՍԵՐԱԶԳՈՒԹԻՒՆ[1]

Սրոյ, ամէն զինուորի սեպհական այդ զէնքին գործածութիւնը թշնամեաց կամ գազանաց վրայ, անոնց դէմ ճակատելէ յառաջ, որ կրնար անվարժից աղխտաբեր լինել, յատուկ ուսում մը կը պահանջէր, և կը մտնէր Սարկաւագի «այլոց զինուց» մէջ, և շատ տարբեր էր հռովմէական սրամարտից արինալից տեսարաններէն։ Արդարև ԺԲ. դարուն Գրիգոր Տղայի թուած խաղուց և հրահանգաց մէջ կային նաև «Սուսերամերկք դիպող բազկին[2]»։ Աւելի կանուխ, Ժ. դարուն, Արծրունեաց պատմչէն նկարուած յիշուեցան Գագկայ արծրունւոյ տաճարին մէջ «սուսերամերկաց հոյլք[3]», ուստի սրախաղութեան վիճակի մէջ։

Բայց այդ մարզանքը շատ աւելի հին էր. և ոչ միայն չափահասից, այլ հայ պատանեաց ալ սեպհական։ Վեր կ'ելնենք մինչև Դ. դար, ուր Արտաւազդ Մամիկոնեան, որուն վերև հանդիպեցանք կռուի մը մէջ, շատ թշնամիներ «ընդ սուր հանեալ» կը կոտորէ[4]։ Ուրեմն կանխաւ վարժած էր սրոյ գործածութեան մէջ։ Եւ

1. Կ'ածանցեմ ստորև յիշուած սուսերամերկ բառէն։ — 2. Անդ՝ 300։ — 3. Անդ՝ 304։ — 4. Փաւս. 254։

Վարազդատ Արշակունի, նոյնպէս պատանի, ինք միայնակ կը կրէ հինգ ախոյանաց յարձակումը, և բոլորը կը սպաննէ «սուսերաւ[1]»։ Այս ճարտարութիւնը, կը կրկնեմ, բազկի քաջութեամբ չի մեկնուիր, մանաւանդ այդ հասակի մէջ, այլ ծանօթ մարզական հրահանգութեամբ միայն։ Եւ հայ մարզարանք ունեցեր են միշտ իրենց սուսերաւոր[2] կամ սուսերաձիգ[3] կամ սուսերամերիկք[4] կոչուած ախոյեանները, որոնք փոխանակ սրոյ՝ կրնային գործածել և անոր փոքրը կամ թուրը, զոր կախուած տեսանք Փաւստոսի պատանւոյն մէջքէն[5]։

Հռովմայեցիք եւ սրամարզութիւնը կ'ուսուցանէին մասնագիտաց ձեռքով։ Եւ աշակերտք վարժութեան համար երբեմն կը ճակատէին մարդաչափ ձողի մը դէմ, կանգնած գետնին վրայ. և իրենց ծածկուած վահանի մ'ետև, կը ջանային խրբել սուրը մարդուն անդամոց համապատասխանող անոր մասերուն մէջ։ Յաճախ նաև երկու սուսերամարտներ կը մրցէին իրարու հետ՝ ի ներկայութեան ուսուցչին, որ կը հարկադրէր միջամտել երբեմն ա-

1. Խոր. Գ, Խ։ — 2. Ա Մնց. ԻԱ, 5. փառ. 130։ — 3. Դատաւ. Ի, 25, 35։ — 4. Անդ՝ 2, 15 եւ. Անդ՝ 300։ — 5. Անդ՝ 307։

նոնց մէջ։ Գաղկայ պատկերին սուսերաւորք են նոյնպէս իրարու հետ մրցողներ։ Հռովմայեցւոց քով շատ յարգի էր աջ ձեռքին միայն գործածութիւնը սրամարզութեան մէջ[1], մինչդեռ Հրեայք նախամեծար կը համարէին զանոնք՝ որ «յերկոցունց ձեռաց աջողակ» էին[2]։ Եւ Փարպեցին կը գովէ Մամիկոնեանքը, մի և նոյն յատկութիւնը վերագրելով անոնց՝ նոյն այդ բառերով[3]։

Բ. ԱՂԵՂՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս կը կոչուէր Ե դարուն[4] և Մարկուազ վարդապետէն[5] աղեղի գործածութեան արուեստը, զոր ուրիշներ կ՚անուանէին նաև նետաձգութիւն[6]. բառ մը՝ որ միանգամայն կը նշանակէր նետ արձակելու գործողութիւնը[7]. իսկ բայն էր նետաձիգ լինել[8] կամ ձիգ դնել[9], և անձը՝ աղեղնաւոր[10] կամ նետող[11] կ՚ըսուէր։ Նպատակ ունէր՝ պատրաստել պատանեկութիւնը

1. Dar. *Gladiator*, 1581-82. — 2. Դատաւ. Գ, 15. Ի, 16. — 3. Փրպ. 337. — 4. Բ Թագ. Ա, 18. յն. աղեղն. Փիլ. Մնց. 400. — 5. Աստ՝ 298. — 6. Խոր. Բ, ժա. — 7. Նոյն՝ Բ, ժգ, ձբ. — 8. Թիւք, ԻԳ, 8. Փրպ. 192-3. — 9. Երեմ. Ծ, 14. — 10. Փառս. են ի սաղմ. — 11. Եզ. Է, 23. Փրպ. 24.

Նախ որսորդութեան և ապա պատերազմի։ Ինքնին կը կազմէր զրօսանք մը և մարզանք մը՝ ճարտարութեան և ուժոյ զարգացման համար։

Պղատոն կը յանձնարարէր աղեղնաւորութիւնը՝ մանկանց վեցամեայ հասակէն սկսեալ։ Եւ Աթենայ մէջ այս խաղին յատուկ ուսուցիչներ կային[1], ինչպէս մեր քով էր՝ ըստ վկայութեան Սարկաւագի[2]։ Նոյնը կը յիշէ և Գրիգոր Տղայ, «ո՞ւր են նետողք նպատակին[3]»․ ուր նպատակը՝ փոխանակ թշնամեաց, ցոյց կու տայ մեզ մարզանքն խաղ։ Շնորհալին կը լսէր քահանայից ոմանց մասին անգամ՝ թէ կը ձեռնարկէին «ի նետաձգութիւնս» զինուորաց հետ, զոր ինք կ՚արգիլէ իբր անպատշաճ սուրբ կարգին[4]։ Եւ աւելի վեր՝ Խորենացին կ՚աւանդէ Արտաշէսի համար՝ թէ իւր Տիգրան որդին կը յանձնէ Վարաժ անուն պատանւոյ մը, որ էր «նշանակ ի նետաձգութիւն կորովութեան՝ ուսուցանել զՏիգրան[5]»։ Ըստ Բուզանդի՝ Պարսից մանկտին ալ կը կրթուէր աղեղնաւորութեան մէջ, և կը մրցակցէին իրարու առանձին ու հրապարակաւ[6]։

1. Dar. *Arcus*։ — 2. Անդ՝ 298։ — 3. Անդ՝ 300։ — 4. Ընդհ. 66։ — 5. Խոր. Բ, ծա։ — 6. Բուզ. Ա, ր՚

Ագաթանգեղոսի քով գտած եմ կարեւոր վկայութիւն մը խաղիս նկարագրի մասին, զոր կը կատարէ նա այլաբանութեամբ մը։ Որովհետեւ մարզանքս տեղի կ'ունենար թէ հետիոտն եւ թէ ձիով, այս վերջինն իսկ կը յիշէ նա։ «Ելից ի մտաց երիվարն». ու կը մտնէին հանդիսական խաղուց համար պատրաստուած յատուկ ասպարէզը. «յարմարեցից զասպարէզն հանճարոյ»։ Եւ ձիով արշաւելու պահուն կը դարձնէին աղեղը հոն դրուած նպատակի մը, «ուղղեցից զնպատակն խորհրդոյ[1]», որ շատ ծանօթ է[2], եւ բիրտախ ալ կոչուած[3]. ընդ գիրկս մտանէին[4] կամ յարէին զաղեղն[5]. ուժ կու տային իրենց բազկաց, «բազի տաց ուժի բազկացս», եւ կ'արձակէին նետը. «ձգեցից ի կորովս գրչի մատանց[6]», լսեցընելով լարին ղանչիւնը[7] կամ ձայթումն[8]։ Իսկ նետերը կը պահէին գլանաձեւ անօթի մը մէջ, պատականդարան[9] կամ աղեղնակապարճ[10] կամ սոսկ կապարճ[11] կոչուած, զոր կը կախէին ձախ կողմէն՝ ուս ընդ անութ փոկով մը։

1. Ագթ. 23. — 2. Ողբ. Երմ. Գ. 22. Իմաստ. Ե. 12, 22. — 3. Փրպ. 354. — 4. Փաւս. 254. — 5. Սղմ. Է. 13. Ժ. 3 եւ. — 6. Ագթ. 23. — 7. Փրպ. 609. — 8. Եղիշ. 91. — 9. Նոյն՝ 7. — 10. Փաւս. 266. — 11. Ծննդ. ԻԷ. 3 եւ. Փիլ. Սեդ. 400.

Հետեւոն նետաձգութեան ժամանակ՝ գետնէն բարձր կը դնէին նպատակը, որ Թունաց քով կրնար ընտանի անասնիկ մ՚ալ լինել. Հին քանդակի մը մէջ սեան մը վրայ դրուած կը տեսնենք աքաղաղ մը։ Սովորաբար աղեղը կը բռնէին ձախով, և աջովը կը քաշէին լարն ու նետը, և այնպէս կ՚արձակէին։ Պղատոն կ՚ուզէր՝ որ երկու ձեռքով ալ անխտիր քաշել սովրէին՝ նման Սկիւթացւոց[1]։ Կը նետէին երբեմն կանգուն և երբեմն աջ ծունգը գետին դրած[2], վերջինս ծանօթ և մեր քով[3]։

Աղեղն կամ կորովք[4] հնութեան մէջ կը շինուէին եղջիւրէ, եղեգէ և ուրիշ զօրեղ ու թեթեւ փայտերէ։ Լարը կը պատրաստուէր սովորաբար եզան ջիղերէ[5]։ Իսկ նետերը[6], սլաքները[7], փքինները[8] կամ ներ-ձակները[9], չորսն ալ համանիշ կոչումներ, կը շինուէին համակ երկաթէ կամ պողպատէ[10]։

Շնորհիւ երկար ու խնամոտ հրահան-

1. Պղտ. Օրն. 233։ — 2. Dar. *Cursus*։ — 3. Ատ՝ յոգ. Ը, 5։ — 4. Ագթ. 23. Գիւտ՝ ի կաղ. 18։ — 5. Dar. *Arcus*։ — 6. Ծն. ԺԹ, 13 եւ. Եղիշ. 7. Փրզ. 466։ — 7. Փաւս. 161, 237։ — 8. Ա Թագ. Ի, 20-38։ — 9. Եզն. 211, 212, 234։ — 10. Եղիշ. 169։

գաց՝ Հայերը մեծ անուն հանած էին աղեղնաւորութեան մէջ։ Որատիոս լատին քերթողը, Ա. դարուն սկիզբը, կ'ըսէր անոնց համար՝ «ի փախստեանն՝ աղեղամբն ահաւորք[1]»։ Հայ վէպը զՀայկ նահապետ աղեղնաւոր կը կոչէ. և կը պատմէ՝ թէ ինչպէս «ի բարշէ պինդ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տախտակին (Բելայ), և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն[2]»։ Հոս «լայնալիճը՝» Հայոց լայնշի աղեղն էր, որոյ զօղը լիճ կը կոչուի հող, ինչպէս նաև այլուր, «զաղեղանն լիճն[3]». և «երեքթեւեանը՝» երեք թեւերով վերջացած նետն էր։ Փաւստոս՝ Մամիկոնեան Վասակայ զօրքերը կը կոչէ՝ «աղեղնաւորք անվրէպք կորովիք[4]». և Փարպեցին զՄամիկոնեանս՝ «ի նետաձգութեանն զեղեցկաձիգք և դիպեցուցողք[5]»։ Ասոր համար անոնց զինանշանին մասն կը կազմէր աղեղը[6]։ Ղազար կը պատմէ Վահանայ զօրաց համար՝ թէ գիշեր ժամանակ երթալով Պարսից դաշտին դիմաց, «ըստ նմանութեան տեղատարափ շառաչման՝

1. Որատ. Անտոր. Ա, գ, 78. — 2. Խոր. Ա. ժա. — 3. Եղիշ. 225. — 4. Փաւս. 130. — 5. Փարպ. 387. — 6. Գրոշ. 55.

նետաձիգ սաստկութեամբ զզունդս Պարսկացն անհարթեկէին [1]»։

Ամբողջ հայ պատմութեան մէջ աղեղը կը մնայ մեր նախնեաց մտերիմ զէնքը։ Կոմիտաս կթղ. գհայս կը կոչէ «կորովիք հաստաձիգ աղեղանց [2]»։ Յովհաննէս պատմագիր խնամով կը յիշէ անոնց պատերազմներն «ի սպառս նետից» կամ «յաղեղն [3]»։ Ասելի ուշագրաւ են իր տեղեկութիւնք՝ թէ ինչպէս Երասխայ մերձաւոր կապոյտ ամրոցէն կը կռուէին Հայք գիրենք պաշարող Արաբաց դէմ, «կորովութեամբ կշռեալ... գնետաձիգս ի լայնալիճ աղեղանց [4]»։ Ու Գէորգ Շահանի զօրաց մասին կը վկայէ՝ թէ այնքան հմուտ էին նետաձգութեան մէջ, որ «գրեթէ ի մազոյ ոչ վրիպէին [5]»։

Հաւաքական օրինակներէն զատ՝ կան նաև անհատական ախոյեաններ աղեղնաւորութեան։ Այսպէս՝ Վարազդատ պատանի Թագաւորը կը նկարագրուի «կորովի ձեռօք [6]» կամ «յոյժ կորովի նետաձգութեամբ»․ և որ բերդի մը վրայ յարձակելով, տասնուեօթ հոգի նետահար զետին

1. Փրպ. 459. — 2. Տրկ. Հռիփսիմեանց. — 3. Յհ. կթ. 370, 378, 386. — 4. Նոյն՝ 294. — 5. Նոյն՝ 445. — 6. Աս՝ 301.

կը թափէ[1]։ Նոյնքան նշանաւոր է մեզ ծանօթ մանուկն Արտաւազդ, որ յիշեալ կռուին մէջ Մերուժանի նշանակէտն յարձակում կը կրէ. և ինք կը լարէ աղեղը, և կ'արձակէ սլաքը, որ անոր ճարտար նշանառութեան շնորհիւ կ'երթայ կը մտնէ անոր գրահի կարանէն ներս, և միւս կարանէն դուրս կ'ելնէ, զգետնելով զայն[2]։

Մինչեւ պատմիչը նոյն տոհմէն կը հռչակէ զԳրիգոր՝ Է. դարուն, որ կը մասնակցի խռովլու մէկ հացկերութին։ Եւ յանկարծ սեղանին վրայ կ'իջնէ թռչնաքաղտ մը և կը փորձէ յափշտակել կերակրէն ու կը փախչի, ինչ որ կը խռովէ զարքայն իբրև չարագուշակ երևոյթ մը։ Այն ժամանակ կը փութայ Գրիգոր, կը լարէ լայնալիճը, և օդէն վար կը տապալէ թռչունը, արժանանալով թագաւորին փեսայութեան։

Այս զէնքի գործածութեան պիտի հանդիպինք յետոյ որսոյ նկարագրին մէջ ևս։

Գ․ ՆԻԶԱԿԱՃԱՐՈՒԹԻՒՆ[3]

Հայ բանակին կարևորագոյն զէնքերէն

1. Խոր. Գ, Ը։ — 2. Փաւ. 254։ — 3. Կը բարգեմ «Հարկանէքին Նիզակօք» բացատրութենէն. Փաւ. 254։

մին եղած է ամէն ժամանակ նիզակը կամ ձեղարդն ալ, զոր անպակաս կը կրէր սպառազէն այրուձին, և հետևակաց մէջ նիզակաւորաց գունդը, որ այդոր հետ վահան մ'ալ բռնած էր[1], միով զարնելու և միւսով պաշտպանուելու համար: Նիզակը կը կազմէին փայտեղէն երկար նիզակաբունէ և երկաթեայ նիզակատեգը կամ ծայրը: Այս նիւթիս մասին աւելի մանր գրած եմ այլուր[2], զոր չեմ կրկներ հոս:

Գեղարդն անհրաժեշտ էր մանաւանդ հեծելոց, իր երկարութեամբ աւելի յարմար անոնց կռուելու: Մերուժան Արծրունի և Մանուէլ Մամիկոնեան իրարու հետ կ'ընդհարին նիզակօք, և այնքան ուժգին կը հարուածեն զիրար, որ երկուքն ալ կ'ընկնին ձիերէն. այն ժամանակ Բաբիկ Սիւնի կը վազէ ուրացողին վրայ, և զայն իր «նիզակաւ ի վերուստ ի վայր ի կողին կարէր (վարսէր) ընդ գետինն[3]»:

Ճարտարութիւն կը պահանջէր այդոր գործածութիւնը: Որովհետև դիւրին չէր միշտ ուղիղ հարուածով պատռել թշնամւոյն զրահը, ինչպէս կ'ըսուի թէ ըրաւ Տիգրան Աժդահակայ[4], ստիպուած էին

1. Արծ. 121, 249. — 2. Պատմ. Տրդ. 155, 157, 160, 207. — 3. Փաւս. 254. — 4. Խոր. Ա. ԻԹ.

ջանալ զայն հակառակորդին բերանը մխել, ինչպէս ըրին Մանուէլ և Վարազդատ իբարու[1], և կամ կշտին հանդիպեցնել, ուր զրահը թերի կամ տկար էր քան լանջաց վրայ. այսպէս «ի կողին» Մերուժանայ կը վարէ զայն Բաբիկ. և Վահանեանք «ընդ անութ» կը խոցեն զԳիգիհոն Սիւնեցի ուրացողը[2]։

Այդ զէնքն այդպէս յաջողութեամբ գործածելու համար՝ վարժութիւն հարկաւոր էր։ Հետեւաբար այս ալ ունէր առանձին հրահանգութիւն մը պատերազմէ դուրս, ինչպէս կ'ընէին և Յոյները[3]. նմանապէս և Հայք, որոց մարզանաց կարգին կը թուէ Գրիգոր Տղայ «Նիզակակիրքն վահանին[4]». այսինքն երկու զէնքը միանգամայն կրողներ նաև հրահանգութեան մէջ։

Դ. ՏԷԳՐՆԿԵՑՈՒԹԻՒՆ[5]

Զինուորական հրահանգութեանց մասն կը կազմէր այս մարզանքն ալ։ Եթէ կռուի մէջ նիզակը կամ գեղարդն անբաժան կը մնար զինուորին ձեռքէն, կար սակայն

1. Փաւս. 242։ — 2. Փրպ. 465։ — 3. Dar. *Hasta*, 37։ — 4. Ատ՝ 299։ — 5. Կ'ածանցեմ տառ-րն յիշուած տէգրնկէցէն։

անոր փոքրն ալ՝ իսկապէս մկունդ[1] կամ մեներակ[2], աշտէ, սուսեր[3] կամ տեգ[4] կոչուած, — վերջինս երկաթեայ, միւս հոմանշից նշանակածն երկաթածայր[5], — և բարդութեանց մէջ գործածուած տեգ կամ արդե[6], զոր ակզբնեկգք ձեռքով բռնած կը նետէին թշնամւոյն վրայ[7]։ Հետևաբար այս զէնքին գործածութիւնն ալ մասն կը կազմէր զինուորական հրահանգաց՝ Յունաց, Հռովմայեցւոց, Պարսից և մեր քով միանգամայն։

Մակաբայեցւոց Բ գիրքը տեղ մը կը խօսի յունական մարզանաց մասին, որոց կը հետևէին նաև Հրեայք, և կը յիշէ՝ ի միջի այլոց՝ սկաւառակի խաղը. «զկնի սկաւառակին ձայնատուութեան», զոր հայ թարգմանիչը կը վերածէ այսպէս. «արդերնեկց ակզբնեկց ձայնատու ժամանակաւրն[8]»։ Այսու երկու բան կը հասկցնէ մեզ. նախ՝ թէ սկաւառակ նետելու խաղը չկար մեր քով, որով թարգմանիչը կը ջնջէ զայն՝ Հայոց կողմանէ գործածելի օրինակէն. և երկրորդ՝ թէ մեք ալ ունէինք աշտէ նետելու մարզանքը, որով զայն կը դնէ

1. Ոսկ. Եզ. 7 են. — 2. Գիւտ՝ ի կաթ. 17։ — 3. Ա Մնց. ԺԲ, 8. Խոր. Բ, ե։ — 4. Եզ. Բ, գ. Խոր. Բ, ե։ — 5. Պատմ. Տրդ. 161։ — 6. Տես վարը։ — 7. Խոր. Բ, ե. — 8. Բ Մակ. Դ, 14։

սկաւառակէն տեղ. և երկու համանշով կու տայ մեզ անոր հայկական ճոխ բացատրութիւնը։ Մեր դրացի Պարսից մանկտին շատ կը զբաղէր տէգընկեցութեամբ, կ'ըսէ Քսենոփոն[1]։

Սոյն հրահանգին աւելի յայտնի յիշատակութեան մ'ալ կը պատահինք Խորենացւոյն քով, վերագրուած Արշակայ, որ «գնիզակն իւր գրուլորատէգ... ձգեալ ի հետեւակաց, խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին» զոր կանգներ էր «ծովեզրը[2]։ Այդ նիզակը դարձեալ աշտէն է, որոյ ծայրը կամ տէգը բոլորշի է և սուր ձևով։ Եւ զոր կը նետէ հեռուէն, զգացնելով՝ թէ ձիով նետելու սովորոյթն ալ կար, ու խաղի կամ փորձի համար։ Եւ կ'ուղղէ քարի մ'իբր նշանի, որոյ փոխան ռազմի մէջ պիտի նետէր թշնամւոյ մը։ Այս տեղեկութիւնը, պատմական թէ աւանդական, դարձեալ կը համոզէ զմեզ՝ թէ տիգախաղն արդարև քաջածանօթ էր հայ մարզանաց մէջ։

Յոյներն ալ տէգընկեցութիւնը կը կատարէին հեռուէն և կամ ձի նստած, վահանով կամ լոկ։ Անոնց և Իտալացւոց աշտէից վրայ՝ մէջտեղ կամ յետակողմը՝

1. Կիւր. Ա. բ։ — 2. Խոր. Բ. Ը։

կը տեսնենք կապուած կաշեայ լամբ մը, որոյ մէջ կ'անցնէր արդնընկէցն իւր երկու առաջին մատները, կը պրկէր փոկը, որով կը հաւաքէր բազկին ոյժը. և մէկ ձեռքով բարձրացնելով սուինն ուսին հաւասար, կ'արձակէր նպատակին կամ թշնամւոյն[1]:

Իսկ անոնց ձիաւորք ուղիղ նստած, ձախ ձեռքով կը բռնէին սանձը, և աջով կ'արձակէին աշտէն. զոր յաջողութեամբ նետելու համար՝ աւելի ճարտարութեան կը կարօտէին՝ անասնոյն շարժմանց պատճառաւ, որ կրնար դիւրաւ վրիպեցնել զայն: Իւրաքանչիւր մրցակից կ'ունենար երկու կամ երեք սուին: Սրունից և մարմնոյն գիրքերը՝ հետիոտն նետողաց համար՝ մանր նկարագրուած են Դարեմբերգի բառարանէն[2], զոր աւելորդ կը համարիմ կրկնել հոս մի առ մի: Մասնագէտք կարող են դիմել անոր:

Է. ՊԱՐՍԱՔԱՐՈՒԹԻՒՆ[3]

Հին պատերազմական ծանօթ գործին կար, պարս[4] կամ պարսատիկ[5] կոչուած,

1. Dar. *Amentum*. — 2. Dar. *Jaculum*. — 3. Կ'ածանցեմ պարսաքարել բայէն. — 4. Ա Թագ. ԺԷ, 40, են. — 5. Անդ՝ ԻԵ, 29 են.

և ստորին Հայերենէն նաև պարսիտ[1], սահմանուած քար նետելու, որ կ՚ըսուէր պարսաքար[2], և գործը՝ պարսաքարել[3] կամ պարսել[4]: Միշտ գործածուած և ստէպ յիշուած է մեր մէջ այս գործին: Խորենացին կը պանծացնէ Տիգրանայ բանակն՝ ըսելով, թէ «պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք» էին[5]: Հայք և՛ դարուն կռիւներու մէջ մեծ ջարդ կու տային Պարսից՝ նետերով և «պարսաքարօք[6]»: Սմբատ Բագրատունւոյն օրով՝ Երասխայ Կապոյտ ամրոցէն «զքարինս ի պարսատկաց» կ՚արձակէին Արաբաց դէմ[7]: Եւ Ուշտունեաց Ածանայ ձորին մէջ կռուող հայ քաջաց օգնութեան կը հասնին Շապուհ անուն երէց մը, ռամիկ մը և հովիւ մը, և «պարսատըկաւ քարինս ի վերայ արկանէին» Արաբաց[8]: Հետևաբար Սարկաւագի «այլոց զինուց շարժականութեան» հրահանգաց մէջ պարսաքարութիւնն ալ իմանալու ենք, նաև ըստ յայտնի վկայութեան Գր. Տղայի, որ զինուորական մարզանաց կարգին յիշեց զայն՝ ըսելով. «Ո՛ւր պարսաւորք ճահճողակին[9]»:

1. Ձեռ. 45. Պղտ. Օրին. 232։ — 2. Զաքար. Թ, 15. Խոր. Գ, Ը։ — 3. Ա Թագ. ԺԷ, 49 եռ։ — 4. Նաւ. Ա. որս, Զ եռ։ — 5. Խոր. Ա, ԻԳ։ — 6. Մամ. 39, 48։ — 7. Յհ. կթ. 294։ — 8. Արծ. 143։ — 9. Ատ՝ 300։

Բոլոր հին ժողովրդոց ծանօթ էր այս զէնքը։ Անոր հասարակ ձեւն էր երկար փոկ մը կրկնածալ, կեդրոնը լայն, որոյ մէջ կը դրուէր պարսաքարը. և որոյ նմանութիւնը կը տեսնենք նաև Աղթամարայ Ս. Խաչի քանդակաց մէջ, Դաւթի ձեռքը։ Փոկէ զատ կը շինուէր Յունաց քով կաշի կամ բաշի երիզէ, գալարուն աղիքէ, կամ մետաղեայ նուրբ շղթայներէ։ Պարսաւորը կը բռնէր աջով պարսատկին վերին ծայրը, և ձախովն անոր ստորին քարակիր ծայրը, և վերինը բարձրացնելով աչաց ուղղութեան՝ նշան կ'առնուր նպատակին. յետոյ երեք անգամ կը դարձնէր զայն գլխոյն վերև, և արագարար թոյլ տալով երիզներէն մին, կը վարսէր քարը։

Պարսաքարը Յունաց քով կրնար ըլլալ բնական քարի կտորներ, կամ խեցեղէն արուեստական գնդակներ՝ հաւկթի մեծութեամբ, և կամ զանազան մետաղներէ։

Անոնք յատուկ դպրոց ունէին պարսաւոր մանկանց. և հրահանգուածները կը մտնէին յետոյ բանակին մէջ ու կը կռուէին թեթևազէն զօրաց հետ միասին։ Հռովմայեցիք, Պարսիկք[1] և ուրիշ ազգեր ալ կը գործածէին պարսաւորներ։ Պատերազմի

1. Կիւր. Ա. ե։

ժամանակ անոնք կը կանգնէին բանակին թեւերուն մէջ՝ աղեղնաւորաց հետ. և նըպատակնին էր խառնակել թշնամիները, ասպարէզ տալով բուն ռազմիկներուն:

Պատերազմէ զատ որսորդութեան մէջ ևս կը գործածուէր պարսատիկը, յատկապէս մեծամեծ թռչնոց դէմ[1]: — Շատ բնական է՝ որ ինչպէս գործւոյն ձևը, գործածութեան կերպն ու ժամանակն ալ նոյն ըլլէր Հայոց մէջ ևս:

Զ. ԳԼԱՐՁԱԿՈՒԹԻՒՆ[2]

Գին՝ արմատն էր գլ-ել[3] կամ գլ-որ-ել բային, ուսկից ռամկերէն կլ-որ (բոլորակ) ածականը. և կը կարծեմ անունը բնական ստուար և գետերու հոսանաց մէջ ողորկուած ու գնդացած քարերու, զորս ձեռքով բռնած կը նետէին. և այդ պատճառաւ կոչուեր են նաև ձեռնաքար. այս ինքն բռամբ նետելի քար: Կայ վիրգ անունն ալ, զոր կ՚ուզեմ հասկնալ անողորկ կամ հաստարակ քարէ պատրաստուածը, ինչ որ առանձին կոչմանէն զատ՝

1. Dar. *Funda*: — 2. Կը թարգմ՝ «ոչ գիլս արձակեցին» խօսքէն. Ա Մակ. Բ, 36. — 3. Առակք, ԻԶ, 27. «որ գլէ վէմ յանձն իւր գլեսցէ»:

զգալի է Բ. Մակաբայեցւոց մէկ բացատրութենէն ևս. «սկսան հոսել վիրգս մեծամեծս[1]», որոց այդ մեծութեան մէջ չենք կարող Գիլերու ձևը կամ ողորկութիւնը նշմարել: Գիլեր գործածողք կրնային և գուցէ կը կոչուէին ալ մարճակք:

Ինչպէս Հրէից, նոյնպէս և Հայոց բանակին զէնքերէն մին էր գիլը, յայտնապէս յիշատակուած Ե. դարուն, ուր Հայք կը ճակատին Պարսից դէմ ու ծանր կոտորած կու տան անոնց՝ «նետիւք և պարսաքարամբք և գլոք[2]»: Աւելի վեր վարդանանց օրով՝ ս. Ղեւոնդ և ժողովուրդը կը յարձակին մոգերու վրայ՝ որ Հայաստան եկած էին, և «վիրգս ի ձեռն առեալ՝ զկատափունս մոգացն և մոգպետին ջարդեցին», կ'ըսէ Եղիշէ[3]:

Վիրգերու գործածութեան շարունակութիւնը կը տեսնենք նաև միջին դարուն: Գուրգէն Արծրունւոյ մէկ ճակատամարտին մէջ՝ անոր զօրաց օգնութեան կը փութան ռամիկէն շատեր, և «մխեցին զձեռս ի գործ պատերազմին քարամբք[4]», կ'ըսէ պատմիչը: Եւ ԺԲ դարուն տեսանք Այծեման

1. Բ Մակ. Ա. 16։ — 2. Մատ. 39, 48։ — 3. Եղիշ. 44։ — 4. Արծ. 165։

կռուին Արարատ դէմ՝ նոյնպէս «քարամբք[1]»։

Բանակը գիւ կը գործածէ, որովհետև զանոնք յատկապէս հաւաքած և իր հետ կը կրէր, նման միւս զինուց։ իսկ ժողովուրդը՝ վիրգ կամ քար, վասն զի յանկարծուստ կը ժողովէ զայն։ Եւ կը ջանան մին կամ միւսը հանդիպեցնել թշնամեաց գլխին, որով հարուածը մահացու կը դառնար։

Կը յիշուի ամբարքարն ալ[2], որ կը նշանակէ մեծամեծ քարեր նետող մեքենայ։ Եւ որ գուցէ Հայոց ալ ծանօթ էր, թէև արտաքոյ թարգմանութեանց չենք հանդիպիր այոր։

Փարբերուդ գործածութեան այդքան ընդարձակութիւնն ու յաջողութիւնը կը պահանջէին անտարակոյս հայ բանակէն ու երիտասարդութենէն՝ որ կանխաւ մարզէին նաև անոր գործածութեան մէջ, որ կը պահանջէր հեռի և ուղիղ արձակել քարը. ու կատարէին նշանաձգութիւններ, կազմելով թիւ մը հանդիսական ուսմանց, և յետոյ գլարձակաց առանձին գունդ մը բանակին մէջ, ինչպէս պարսաւորներն էին։

1. Առա՛ 308. — 2. Ա Մակ. Զ. 51. Յոբ. ԽԱ. 19, եւ. յն. քարընկէց.

Լ. ՀԵԾԵԼՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս ոսկեղէն հայերէնի մէջ[1], *կամ ձիավարժականն*[2] *գոյականաբար, և միջնադարեան բարբառէն ձիավարութիւն*[3] *կամ ձիընթացք*[4] *կը կոչուի ի ձի նստելու և արշաւելու գործը, որ շատ կարևորութիւն ունէր հայ մարզանաց կարգին ու զինուորութեան մէջ, և զոր լաւագոյնս ըմբռնելու համար՝ պէտք է տալ քանի մը ծանօթութիւններ։*

1. — *Շատ հին ժամանակներէն՝ մեծ եղած է ձիադարմանութիւնը Հայոց մէջ։ Քրիստոսէ չորս դար կանուխ Քսենոփոն կը յիշէ զայս, և թէ Հայք նուէր կու տային թագաւորին (Կիւրոսի) իրենց ձիերէն, որոնք՝ կ՚ըսէ՝ աւելի փոքր են քան զպարսկականները, բայց աւելի կորովի*[5]*։ Ստրաբոն, որ կը գրէր քրիստոնէական թուականին սկիզբը, կը հաստատէ նոյնպէս՝ թէ Հայաստան կը բուծանէ ձիերու մեծ բազմութիւն մը, ոչ պակաս քան զՄարաստան*[6]*։*

Թագաւորն և իշխանք, որ կային[7] *ու-*

1. Ամրակ. Գ, 8. յն. ձիարշաւ. ժող. Պատ. Զ. — 2. Պատմ. Աղ. 25. — 3. Արկ. տառ՝ 298. — 4. Ընդհ. 66. — 5. Քսեն. Արշաւ. Դ, դ. — 6. Ստր. ԺԱ. — 7. Պատմ. Աղ. 16.

նէյին կամ երամակս ձիոց[1], զանոնք բուծանէին[2] մէկ կամ աւելի ասպաստանաց[3] մէջ, յարմար անոնց պատսպարուելու, արածելու և շարժելու. և յանձնուած հըսկողութեան ախոռապետի[4] կամ մատակպանի[5] մը, որոյ ձեռաց ներքև կային վարուանդապարք[6], այսինքն սպասաւորք վարուանդաց, որոց գործն էր մաքրել ու զարդարել երիվարները: Ասպաստանին մէկ կողմը կը գտնուէր յատուկ վարժոց[7] մը, ընդարձակ ու յարմար ձիավարելու, ուր «մատաղ[8]» ձիերը, որոնք տակաւին անվարժ կամ բերավարժ, անմուղ[9], արմուղ[10] կամ կրմուղ[11] էին, վարժէին կամ մղէին[12], մարզէին և ձեչէին[13] նոյն պաշտօնեայք իսկ և կամ յատուկ ձիավարժք[14], գնելով բամբ անոնց նիւսին, և վարժելիս[15] բերանին՝ որ է սանձը:

Եթէ մտնենք այդ ասպաստանաց, պիտի լսենք հոն ձիերու վրնչիւնը[16]. պի-

1. Փաւս. 251. — 2. Գամ. Աղ. 24. — 3. Անդ. և Փաւս. 124. — 4. Փաւս. 124. պրս. ախոռ արժառէն. Hüb. 93. — 5. Գամ. Աղ. 16. — 6. Փաւս. 254. — 7. Ոսկ. Թղթ. Ա. 75. — 8. Ոսկ. Մտթ. Գ. 25. — 9. Անդ. — 10. Ոսկ. Թղթ. Ա. 323. Բ. 564. — 11. Կոչ. Ընծ. ԺԲ. — 12. Ոսկ. Մտթ. Գ. 25. — 13. Գամ. Աղ. 24. — 14. Ոսկ. Թղթ. Ա. 722. — 15. Ոսկ. Մտթ. Գ. 25. — 16. Կոչ. Ընծ. Թ.

տի լանեք և անոնց խինչիներ[1] կամ խըրխընճիներ, ըստ իրենց բնաւորութեան՝ «ահագին և խոխող», կամ «քաղցր՝ կամակ և գողտրիկ[2]»։

Մինչդեռ դասական լեզուն ձի կը կոչէ անասնոյդ ցեղը, և երիվար՝ անոր հեծանելին, — եւ (տաճկագմեան ոտք չորքոտանեաց, և փոխաբերաբար՝ մարդոց) և վար(եւ) արմատներէն, իրր ոտքերով վարող, — որոց հետ համանիշ է և Մակաբայեցւոց հայ թարգմանչին ձի ապաստանիկը[3], — այս ինքն ապաստանի կամ ձիաստանի մէջ սնած ու պահուած երիվար, — նժոյգ անունը կու տայ ասոր ազնուագոյն տեսակին, որոնք են միշտ մեր թագաւորաց և իշխանաց խնամած ու նստածները։ Զոր օրինակ, Արշակ կաշառելու և լռեցնելու համար Խադ տեղապահին բողոքարկու լեզուն, անոր կու տայ շատ գանձ, և «բազում նժոյգս զարքունական ձիոյ», անոնց շքեղ զարդերով միասին. այսինքն, «արքունի օձաւոյք», որ է ձիուն կազմածը[4] կամ թամբը, և «ոսկիփարաւանդ ապրդմոյն[5]», այլուր գրուած

1. Ամովս, Զ, 7։ — 2. Պատմ. Աղ. 22։ — 3. Ա Մակ. Գ, 39. բն. չուկ ձի։ — 4. Բուզ. 92։ — 5. Փաւս. 108։

«ոսկի փարաւանդօք և ապարդմօք[1]», որոց առաջինն է լանջաց ոսկեղէն կապը[2] կամ փոկը. և երկրորդն՝ ապարդում՝ դաւակին զարդը[3]: Կը տեսնենք Հայր մարդպետը «հեծանել ի ձմուգի» և արջի մը հե-տապնդելը[4]: Գարեգին Ռշտունի վիրաւոր պատերազմի մէջ, կը խնդրէ Համազաս-պեան սպուհէն «ձմոյգ մատուցանել» իրեն՝ որպէս զի փախչի[5]: Վահան Մա-միկոնեան նոյնպէս վիրաւոր կը տեսնէ զՎարգէն Սիւնի, զոր «հեծուցեալ ի վերայ իւրոյ ձմուգի՝» կ'ազատէ[6]: Վահան Արծ-րունին ևս «ի Նիւս ձմոյգ երիվարին» կը մտնէ ի կռիւ[7]: Այսպէս և ուրիշներ:

2. — Ապատատանիկ ձիերու մէջ կան ոմանք՝ որ առանձին յիշատակութեան ար-ժանացած են մեր պատմութեանց, միան-գամայն ցոյց տալով Հայոց ճաշակին անոնց ընտրութեան մէջ: Ա. Տիրանայ համար կ'աւանդուի՝ թէ ունէր երկու ձի, «թեթև առաւել քան զՊիգասոս երագութեամբ անուաւ, զորս ոչ երկրակոխս, այլ օդա-գնացս համարէին»: Բզնունեաց Դատաքէ

1. Ոսկ. Թղթ. Ա. 769. յն. չունի. — 2. Վարտ-ւանդ արմատը նոյն է ընդ պարանոց, որ է պրս. պար = կուրծք և ւանդ = կապ. Թիր. 319. – 3. Թիր. 55. — 4. Փաւս. 115. — 5. Ղազր՝ 243. — 6. Փրպ. 412. — 7. Արծ. 238.

իշխանն օր մը կը խնդրէ ու կը նստի անոնց վրայ. և այնքան մեծ հաճոյք կը զգայ, որ իր զինքն արքայէն աւելի հարուստ կը հռչակէ[1]:

Տիրան Բ նոյնպէս ձի մ'ունէր, «զորմէ կարի զարմանային: Եւ էր ձին գունով ճարտուկ[2] ճանճկէն». այս ինքն թխագոյն ու բծաւոր. «սա լի էր քաջութեամբ, անուանի և հոյակապ, մեծ և բարձր, երկայն քան զամենայն ձիս, և տեսանելով քան զայլս գեղեցիկ, զանազան՝ որ համեմատ նմա այլ ոչ գտանէր»: Արտաշատականի պարսիկ մարզպանը Վարազ՝ լսելով անոր համբաւը, խնդրեց զայն արքայէն, որ չուզելով զրկուիլ իր երիվարէն, անոր նմանը փնդռել տուաւ. բայց Վարազ չհաճեցաւ. այս պատճառաւ Թըշնամացուց Պարսից արքայն Տիրանայ դէմ, զայն նենգութեամբ ձերբակալեց և տարաւ ի Պարսկաստան, ուր աչքերն ալ կորոյս ձիուն համար[3]:

Մամիկոնեան մեծ զօրավարը Մուշեղ՝ նախամեծար կը համարէր սպիտակ գոյնը. և ունէր «ճերմակ ձի մի», որով զարկած էր Շապուհի բանակը, և անոր կիներն

1. Խոր. Բ, կր: — 2. Պրս. ճարտուկ = Բուխ. Թիֆ. 263: — 3. Փաւս. 49-53:

ասպետաբար անոր դարձուցած։ Ասկից Շապուհ զմայլած, «զՄուշեղ ճերմակաւն» նկարել տուաւ գինւոյ տաշտին վրայ. և զայն երբ ձեռքը կ'առնուր, կ'ըսէր. «Ճերմակաձին զինի արբցէ[1]»։ Տեսանք՝ թէ ինչպէս այդ ճերմակաձին իւր մահուան պահուն կ'աւաղէր՝ որ մահը չէր հանդիպած իրեն «ի վերայ ձիոյ», այդ սպիտակին իսկ[2]։

Յարգի էր նաև արաբական կամ «տաճիկ ձին», որոյ սրընթացութեան կ'ապաւինի Մերուժան ուրացողը՝ Մաղխազանի ձախող կռուէն փախուստ տալու համար[3]։

Գեղեցիկ ձիերու ճաշակն ունէր նաև ռամիկը։ Փաւստոսի քով ծանօթ աղուաշ Յոհան եպիսկոպոսը՝ ճանապարհին վրայ կը հանդիպի երիտասարդի մը, որոյ «ձին՝ յորում հեծեալ էր՝ մեծ էր հասակաւ, գունաւոր և գնացող»։ Յոհան տեսնելով զայն, «մեծապէս զարմացեալ ակնկառոյց լինէր»։ Յանկացաւ անոր, իջեցուց երիտասարդը, բռնի երէց ձեռնադրեց զայն, ձին անոր փոխարէն կորզեց, և «սանձաւ թամբաւ առ և անց[4]»։

1. Փաւս. 189-90։ — 2. Ագա՝ 149։ — 3. Փաւս. 157։ Հայ տաճիկը կը թարգմանէ արաբը (Բ Մակ. ԺԲ. 10), սարակինոսը (Սոկ. Մաք. Ա. 33) և փիւնիկը (Եփր. Բ. 120. Զգօն. 43. Մրկ. Է. 26)։ – 4. Փաւս. 266։

Սև ձիերն ալ յարգի էին ժողովրդեան։ Գողթան երգիչները զԱրտաշէս կը հեծցնէին «ի սեաւն գեղեցիկ», և անով կ'անցնէին թագաւորը «որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն», առևանգելու համար զՍաթենիկ [1]։

Անուոյ փառաց շրջանին՝ Բագրատունի արքայք Արարատ ամիրապետներէն կ'ընդունէին երբեմն «նժոյգս իբրև օդապարիկս՝ ի զարդս և ի զէնս ոսկիակուռս պճնապայծառս [2]»։ Եւ երբ թագաւորն առաւօտները զօրքերէն շրջապատուած, կ'ելնէր ոստանէն՝ իւր զբօսական պտոյտին, «սպիտակամազ նժոյգ ոսկեզօծ զարդիւք առաջի ընթանալով», կ'ըսէ Լաստիվերտցին, արևուն ճառագայթից ներքև կը շլացնէր տեսնողաց աչքերը [3]։ Արքայական սովորութիւնն էր, որով Յուսուփ ոստիկանն ալ Յովհաննէս կաթողիկոսի կը շնորհէ «ջորի պաճուճարար ոսկէզօծ զարդուք առաջի մատուցանելով [4]»։

3. — Այդ ընտիր երիվարները կը պահանջէին նաև իրենց արժանի ճեմեայճերը [5] կամ վերեյակները [6], որոցմով կը

1. Խոր. Բ, Ժ։ — 2. Յհ. Կթ. 185։ — 3. Լաստ. 39։ — 4. Յհ. Կթ. 249։ — 5. Յոր. ԼԹ, 18. Բ Մակ Գ, 25. ևն։ — 6. Պիտ. 454։

կազմէին հայ բանակին այրեձին[1], այրուձին[2], հեծելազօրք[3] կամ հեծեալքը[4]։ Մեր պատմութիւնը կը թուէ ազգմէ քանի մը նշանաւոր դէմքեր։ Մեծն Տրդատ դեռ պատանի՝ քաջ ձիաւոր մ'էր արդէն, «յերիվար կամակոր աշտանակեալ և կորովի ձիավարեալ[5]»։ Պարսից դէմ ճակատամարտի մը մէջ իր ձին կը սպանուի։ Նա հետիոտն կը յարձակի, թշնամիներէն շատեր գետին կը տապալէ, անոնց միոյն ձին կ'առնու, և «արիաբար աշտանակեալ՝» յառաջ կը տանի կռիւը[6]։

Ատոմ Մոկացին Շապուհ պարսկի հետ կինճ որսալու կ'ելնէ շամբերու մէջ։ Հուրը կը շրջապատէ շամբը, և Շապուհ տագնապած՝ օգնութիւն կը խնդրէ Մոկացիէն, որ նախ կը հեգնէ զայն. և յետոյ «մտրակեալ զերիվարն, իբրև ընդ հովիտս ծաղկանց անցանէր ընդ հուրն», ազատելով երկչոտ պարսիկը[7]։

Հեծելութեան մեծ ախոյեան մ'է նաև Արշաւիր Կամսարական, որ կռուի մը պահուն կը խրի ձիով մօրերու մէջ։ Կը ցատկէ երիվարէն, հետիոտն կը յարձակի

1. Ագթ. 104. Ա Մակ. Դ, 20. — 2. Բ Եզր. Դ, 23. Ա Մակ. Զ, 38. — 3. Փաւ. 130, 137. Ա Մակ. ԺԶ, 7. — 4. Փաւ. 249. Եղբ. ԺԵ, 4. ձն. — 5. Խոր. Բ, ՀԹ. — 6. Նոյն՝ Բ, ձբ. — 7. Նոյն՝ Գ, ծե.

կը սպաննէ նախ Լփնաց թագաւորին եղբայրը Վուրկ. յետոյ կը դառնայ, և «ի բաց ձգեալ զերիվարն ի սաստիկ խոր ազմոյն», ցամաք կ'ելնէ. «անվեհեր քաջարար նման թռչնոց յերիվարն հեծանէր». և սարսափեցնելով իր կողմի թշնամեաց թեր, կը հալածէ զանոնք[1]:

Դերենիկ Արծրունի նոյնքան ճարտար կը հանդիսանայ յորդահոս ու խոր առուի մը քով, որոյ առջև կը վարանին իր զօրքերը, և անոնց ձիերը չեն համարձակիր անցնիլ: Հոն քաջ իշխանը կը մտրակէ երիվարը, և «արագ ընդ դժուարին անդր անցանէ յորձան». բայց յանդգնութեանը փոխարէն մահը գտնելով թշնամեաց սուրերէն[2]:

Վանանդայ պատանի թագաւորն Աբաս ընդ առաջ կ'ելնէ Վասիլ կայսեր, իր հեծելութեան պերճ ցոյցով մը. «ի ձիավարելն ունելով զնշան քաջութեան՝ արիականաւ զարդարեալ գեղու[3]»:

Ոչ միայն անհատներ, այլ Հայոց բանակին ամբողջ այրուձին մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ իր ճարտարութեամբ ու համբաւով: Յիշենք քանի մ'օրինակներ: Արշակ Բ օգնութեան գնաց Շապհոյ՝

1. Փրպ. 191: — 2. Արծ. 297: — 3. Ասող. 269:

400.000 բանակով մը, «համակ հեծելազօրք զրահաւոր պատենազէնք», որոնք դեռ Պարսից զօրքը չհասած՝ միայնակ կը խորտակեն յոյն բանակը[1]։ Մամիկոնեան Վասակայ հրամանատարութեան ներքե կային վաթսուն բիւր «հեծելազօր սպառազէնք», որոցմով կը ջախջախէ Շապհոյ բանակը[2]։ Եւ Մանուէլ ունէր 10.000 «հեծեալս սպառազէնս», որոց դիմաց կը ջնջուի Վարազայ զօրութիւնը[3]։

Արշակունեաց թագաւորութեան անկմամբ՝ «Այրուձին Հայոց բովանդակ» կը մտնէ Պարսից ծառայութեան մէջ[4], և կը շարունակէ արդարացնել իր համբաւը։ Շատ պատերազմաց մէջ մտած եմ ձեզ հետ, կ՚ըսէ օր մ՚անոնց մեծն Վարդան. և «բազում այն է՝ զի յաղթող գտեալ եմք և ոչ յաղթեալք[5]»։ Աւարայրի ճակատամարտին մէջ իր մասն ունի այրուձին[6]. և կռուի պահուն «ձի ի վերայ առեալ՝ յարձակէին մեծաւ զօրութեամբ». կը խախտեն ու կը ցրուեն մատեան գունդն անգամ[7]։ Այս շրջանին կը փայլի մանաւանդ մարդպետական այրուձին՝ «փոյթք

1. Փաւս. 130-31։ — 2. Նոյն՝ 137։ — 3. Նոյն՝ 249։ — 4. Եղիշ. 7։ — 5. Նոյն՝ 77։ — 6. Նոյն՝ 81։ — 7. Նոյն՝ 91։

ի գործ պատերազմին առաքինութեան[1]»։ Եւ Վահան Մամիկոնեան իւր յաջողութիւնքը կը պարտի այրուձիոյն[2], որոյ օգնութիւնը կը խնդրէ Նիխոր ալ՝ Նուաճելու համար Պարսից Զարեհ արքայորդւոյն ըմբոստութիւնը[3]։ Մաւրիկ կայսրը շատ կը յարգէր ու կը գործածէր պատերազմաց մէջ Հայոց այրուձին[4]։ Սմբատ իւր «երկու հազար հեծելով» մեծ հարուած մը տուաւ Քուշանաց բանակին[5]։ Եւ Արաբացիք իրենց տիրապետութեան սկիզբները խորհեցան ջնջել Հայոց նախարարութիւնը «համօրէն նոցին հեծելովք[6]», որոցմէ կը վախէին. յետոյ իրենց օգտին գործածեցին[7]։ Նաև Աշոտ Արծրունի՝ Թ դարուն՝ փայլուն յաղթանակ մը կը տանի Արաբաց դէմ, «վառեալ զինու սպառազէն երիվարաց ընտիր հեծելովք այրուձիոյ[8]»։ Բագրատունեաց օրով Հայոց այրուձին կը շարունակէ կարեւոր ծառայութիւններ մատուցանել[9]։ Եւ Դերէն Արծրունի յաղթող կը հանդիսանայ իւր այրուձիով[10]։

4. — Թէ ո՛րքան կարեւոր ու պատուա-

1. Փրպ. 186։ — 2. Նոյն՝ 374, 393–4, 440 ևն։ — 3. Նոյն՝ 523։ — 4. Սեբ. 85, 88։ — 5. Նոյն՝ 104–5։ — 6. Ղեւ. 43,54։ — 7. Նոյն՝ 144։ — 8. Արծ. 124։ — 9. Յհ. կթ. 391, 410 ևն։ — 10. Շպհ. 50։

ւոր գործ էր հեծելութիւնը, յայտնի է և այն պարագայէն, որ հայ նախարարութեանց տոհմերէն մին՝ Բագրատունին՝ կը փայլէր ժառանգական Ասպետ անուամբ, իբր ասպ-պետ կամ ասպապետ, այս ինքն գլուխ ձիաւորաց. ինչպէս՝ «ասպետին Բագրատունւոյ[1]». «իշխանն... ասպետութեան[2]». «ասպետն Սահակ[3]». «զՍմբատ ասպետ[4]». «զԲագարատ ասպետ[5]»։ Այդ կոչումը կը պահանջէր՝ որ Բագրատունիք այրուձիոյն ընդհանուր հրամանատար եղած լինին. ինչպէս Աթենացիք ալ ունէին նոյնպիսի պաշտօնեայ, մերթ մէկ ու մերթ երկու թուով[6], հեծելապետք կոչուած[7]։ Արդէն ըստ աւանդութեան՝ նոյն տոհմին նախահայրը Բագարատ այդ բարձր պատուոյն կը հասնի՝ առ Վաղարշակ մատուցած զինուորական մեծ ծառայութեան մը փոխարէն[8]։ Եւ Վահանայ բանակին մէջ այրուձիոյն ստուար մասին կը հրամայէ Սահակ ասպետ[9]։ Բայց անոնք կը յիշուին աւելի իրենց երկրորդ ու մեծագոյն պաշտօնով, որ է նորընտիր թագաւորին պսակումը, ըստ որում «Թագակապքն լեալ էին

1. Փաւս. 256. — 2. Ագթ. 596. — 3. Փրպ. 369, 372 են. — 4. Խոր. Բ, ձզ. — 5. Նոյն՝ Բ, ձե. — 6. Dar. *Equitatio*, 763. — 7. Պղտ. Օրէն. 182, 188. — 8. Խոր. Բ, գ. — 9. Փրպ. 393.

ի բնմէ» Արշակունեաց[1], ուսկից և Ագաթանգեղոսի այս բացատրութիւնը՝ «իշխանն թագակապ[2]». և այդ պաշտօնն ալ մինչև ցՎաղարշակ կը հանէ Խորենացին[3]։

Կը տեսնենք անոցմէ զԲագարատ՝ կոչուած Փաւստոսէ «մեծ իշխանն ասպարապետութեանն[4]». մինչդեռ այդ շրջանին բուն ասպարապետն է Վասակ Մամիկոնեան՝ հայրենի իրաւամբ[5]։ Որով Բագրատունւոյն պաշտօնը պէտք է իմանանք Խորենացւոյն պէս՝ «զօրավար (կամ ասպարապետ) արեւմտեայ գնդին[6]»։ Յետոյ սկսեալ մեծին Վահանայ օրերէն, կ՚ընտրուին անոցմէ մարզպաններ[7] և ոստիկաններ[8], մինչև որ զօրացած քաղաքականապէս՝ ասպարապետ կը լինին դարձեալ Սմբատ և անոր որդին Աշոտ՝ յետոյ առաջին Թագաւոր[9]։

Կիլիկեցւոց թագաւորութեան օրով՝ եւրոպացւոց նմանութեամբ կը կարգուին նաև հայ ձիաւորներ կամ ասպետներ, որոցմէ կան ու կը յիշուին Ռուբինեանց հարստութեան սկիզբէն մինչև վերջը[10]. և

1. Փաւս. 256։ — 2. Ագթ. 596։ — 3. Խոր. Բ, գ։ — 4. Փաւս. 71։ — 5. Նոյն՝ 67։ — 6. Խոր. Գ, գ։ — 7. Փրպ. 369. Ասող. 86։ — 8. Ասող. 95։ — 9. Նոյն՝ 111-2։ — 10. Լմր. Թղթ. 240. Սմբ. ՉԸ. Տրդր. Կիլ. ՉԸ, ՉժԳ. Գարդ. 43 են։

որ նոյնպէս բարձր պատիւ մ՚էր, և կը տրուէր արքայազանց և արժանաւոր ազնուականաց։

Ծ. — Հայոց անհատական ու հաւաքական ճարտարութիւնք հեծելութեան մէջ՝ արդիւնք էր գլխաւորապէս առանձին մարզանաց՝ որ կը կատարուէին ի պատանութեան, և զոր յիշուած տեսանք Սարկաւագի կողմանէ[1], քաջածանօթ նաև յոյն պատանեաց դաստիարակութեան մէջ[2]։ Շնորհալւոյն քով հայ զինուորք կ՚երեւին անպակաս «ի խրախճանութիւնս խաղուց ձիընթացից[3]»։ Եւ Գրիգոր Տղայ թուեց զայն Հայոց ընտանի զբօսանաց կարգին՝ ըսելով. «Ո՞ւր ձիավարժքն ի թատերին[4]», այսինքն ասպարիզի մէջ, զորս նկատեցինք ի Հայաստան ամէն ժամանակ[5]։

Երկու տեսակ արշաւ ունէին Յոյնք և Հռովմայեցիք. երկձի կամ քառաձի երկանիւ կառքով, որ հնագոյն ոճն էր, և ձիաւոր՝ որ աւելի ուշ կ՚երևի, և որ Դ—Ե դարերուն դեռ սովորական էր առաջնոյն հետ միասին[6]։ Ներքին որոշ ապացոյց չունինք հաստատելու՝ թէ կառամարտիկը[7]

1. Անդ՝ 298. — 2. Dar. *Equit.* 750. — 3. Ընդհ. 66. — 4. Անդ՝ 299. — 5. Անդ՝ 314-16. — 6. Dar. *Hippodromos*, 195. — 7. Սոփ. Թղթ. Ա. 403.

մեր քով ալ կար. Մեծին Տիգրանի որդին Արտաւազդ՝ իր դրամոց վրայ քանդակուած է՝ կանգուն քառաձի սրարշաւ կառքի մը վրայ՝ զոր ինքն իսկ կը վարէ։ Թէև գաղափարն օտարներէ առնուած է, սակայն ամենայն հաւանականութեամբ իրականին մէջ ալ կար այդ արշաւը։ Խորենացին կը պատմէ՝ Պերմեկլիանոսէ առնլով, թէ Տրդատ ի Յոյնս գտնուած ժամանակ հետևած էր նաև կառամարտի։ «Ի ձիընթացս մեծի կրկէսին, կ'ըսէ, կառավարել կամեցեալ», կ'ընկնի կառքէն, և կը վազէ կը բռնէ զայն ու կը կեցնէ իր ուժով[1]։ Մարզուած այդպէս Յունաց քով, շատ հաւանական է՝ թէ Հայաստանի մէջ ալ հաստատեց կառամարտութիւնը, որ գոնէ իր օրերը գործադրուած ըլլալու է։ Մեր պատմիչք խորհած չեն բնաւ՝ մեր բոլոր հանդիսական ուսմանց ցուցակը տալ մեզ, որպէս զի զայս ալ յիշէին և յորդորէին զմեզ անոր նկարագիրն ընելու. թէև կառաց գործածութիւնը կար միշտ, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Բայց անտարակոյս աւելի սովորական էր Հայոց՝ ձիարշաւը. մանաւանդ որ գինուորութեան մէջ երիվար միայն կը գոր-

1. Խոր. Բ, ՀԲ.

ծածէին անոնք, և ոչ կառք, որով վերջնոյս մրցանքը զարդ մը միայն պիտի լինէր։

Զենք գիտեր՝ թէ մեր նախնիք երբեք նստած են մերկ ձիերու վրայ՝ նման Յունաց[1]. մինչդեռ Պարսիկք արդէն Քսենոփոնի օրերէն զանազան ծածկոցներ կը ձգէին անոնց նիւսին վրայ[2]. և որոց անտարակոյս հետևած են Հայք ևս։ Թամբն[3] ալ, հագիւ Դ. դարուն ծանօթ եւրոպացւոց[4], վաղուց ի գործածութեան էր արեւելեայց քով։ Եւ մեք տեսանք զայն Արշակայ և Փաւստոսի երիտասարդին ձիոց վրայ, փարաւանդով և պղինձով հանդերձ։ Ասպանդակը, բոլորովին անգոյ հնութեան մէջ[6], նոյնպէս լինելու է և մեր քով, որոյ համար նաև անյիշատակ մնացած հիներէն, և որով կը մեկնուի մեր քաջ հեծելոց անգամ դիւրաւ անկումը ձիէն[7]։ Սակայն միջին դարուն արդէն ծանօթ է Հայոց, և կ'երևի մանեկաձև կախուած Աւագի ձիէն, զոր պիտի տեսնենք քիչ յետոյ։ Նոյն շրջանին հայացած կը թուի նաև իւր պարսկային անունը[8], և կը յիշուի

1. Dar. *Ephippium*։ — 2. Կիւր. Ը. ը. 19։ — 3. Աստ՝ 375. Ովկ. Մոթ. Գ. 25։ — 4. Dar. *Sella*։ — 5. Աստ՝ 372-73։ — 6. Dar. *Equus*, 801։ — 7. Փաւս. 254։ — 8. Թիր. 68.

միջնադարեան թարգմանութեան մը մէջ՝ ապարասանց կամ ապարասան ձեւով[1]։

Մինչդեռ պախուրց մը կը դրուէր «շուրջ զցռկով[2]» գրաստուց, և կամ ձիերու՝ երբ առանց վերելակի էին, ընդ հակառակն երիվարաց վրայ հեծնելու ժամանակ անոր «ի բերան» սանձ մը կը դնէին[3], որ կը լինէր երկաթեայ՝ պէսպէս ձեւերով[4], և վերելակէն բռնուած զոյգ մը փոկերով[5], որոնք կը կոչուէին երասանակք[6], և յայտնապէս կ՚որոշուին նախորդէն հետագայ վկայութեան մէջ. «Զիոյ սանձս ի բերանս դնի, և ամենայն մարմինն նուաճի և անսայ ի կամս երասանակակալին[7]», որ է երասանակը բռնողը կամ հեծեալը։ Այս պատճառաւ Յոհան եպիսկոպոս ալ «բուռն հարկանէր զերասանակաց ձիոյն» երիտասարդին՝ որուն հանդիպեցաւ[8]։ Եւ ս. Գրոց մէջ կը յիշուին նաև «երասանակք կառաց[9]», այս ինքն զձին կառաց կապող փոկերը։

1. Վրք. Հրց. ի Հյկ. — 2. Յոբ, Խ, 20. Պամ. Աղ. 23. — 3. Առա՝ 375. Յակ. Գ, 3. Պամ. Աղ. 23. — 4. Dar. *Frenum*. — 5. Նոյն՝ *Habenae*. — 6. Լծ. սանձի (Ագթ. 61). և ունկից արձակերտանակ (Սոկ. Մոթ. Գ, 25), ապերասան (Սոկ. Թղթ. ի Հյկ.) կամ ապարասան (Փաւս. 12). – 7. Յճխ. 85. – 8. Առա՝ 375. — 9. Նաւում, Բ, 3.

Առանձին մէկ տեսակն էր գանգանաւանդը[1], որ կը տարբերի միւսէն յաջորդ օրինակին մէջ. «ի սանձս և ի գանգանաւանդս ճմլեսցես զկզակս» ձիոց և ջորւոց[2]. կը թարգմանէ յունարէն անուր[3], կապ[4] և ուրիշ հոմանշեր[5], որոց հետ և որոց պէս պաշտօն ունէր բանելու և պրկելու երիվարին կզակը. «անցուցանիցե՞ս գանգանաւանդ ընդ կզակս նորա[6]». կամ՝ «արկից գանգանաւանդ ի կզակս քո[7]»։ Նոյնպէս երկաթեայ էր. և համոզուած եմ՝ թէ կը գործածուէր նախ տրմուզ[8] ձիերու վրայ՝ զանոնք կրթելու համար. և յետոյ ամեհիներուն՝[9] հեծնելու համար։

Հին ձիերը, կ'ըսեն ոմանք, աւելի խածան էին. կը յիշուի՝ զոր օրինակ՝ Փիլիպպոսի մակեդոնացւոյ «մարդակեր» ձին[10]. այս պատճառաւ սանձին հետ անոնց ցռուկը կը պրկէին նաև ցանցակերպ անրով մը[11]։ Նոյնը մեր քով ևս լինելու է, որով ունինք անոր յատուկ կոչում մ'ալ. «եղից

1. Պրս. գանգաճ = ստամին և ւանդ = կապ արմատներէն. — 2. Սղմ. ԼԱ. 9. Աղթ. 59. — 3. Յոբ. Խ, 21. — 4. Եզեկ. ԻԹ, 4. — 5. Սղմ. ԼԱ. 9. Ես. ԼԷ, 29. — 6. Յոբ. Խ, 21. — 7. Ես. ԼԷ, 29. Եզեկ. ԻԹ, 4. — 8. Աստ՝ 371. — 9. Ոսկ. Թղթ. Ա, 75. — 10. Պատմ. Աղ. 22. — 11. Dar. *Equitatio*, 801.

վարտապանակս ի ցուկս[1]». աւելի կարճ ու սովորականը՝ «արկից վարտապան ի ցուկ քո[2]», կամ «եդ վարտապան ի ցուկ նորա[3]», մինչ Միրաքայ թարգմանիչը «ցսկակապ ի բերան» կը թարգմանէ մի և նոյն յունարէն բառը[4], ցուցնելով երկու հայերենի համանշութիւնը։

ԺԴ դարու հայ քանդակի մը մէջ, զոր պիտի տեսնենք յաջորդ յօդուածիս վերջը, Աւագի ձին ունի թամբ մը՝ փոքր և երկու ծայրերը կարկառուն. հաստատուած փոկով մը լանջաց վրայ (փարաւանդ), ուրիշ փոկով մը՝ անցած ագւոյն (տպրղում), և երրորդ թամբակալ փոկով մը, վերջերը պարսկերէն բառով բանդ[5] կոչուած. ունի նաև սապանդակն ու սանձը։

6. — Պէտք է գիտնալ՝ որ ձիարշաւը կրկին էր. ընդհանուր և առանձնական։ Առաջինը կը կատարուէր բազմութեամբ, և կը կազմէր բուն մրցանքը։ Զանազան առիթներէ զատ՝ Աթենացիք նաև իրենց կրօնական հանդիսագրութեանց մէջ կը խառնէին զայս[6]. և մեր նախնիք ալ մի և նոյն ախորժակն ունէին։ Վիլլերանդ՝

1. Զգօն, 208. — 2. Եզ. ԼԷ, 29. — 3. Եփր. ի Հայկ. — 4. Սիր. Ի, 31. — 5. Ար. Լեհացի ի Հայկ. Hüb. 265. — 6. Dar. *Equit.* 757–59.

որ 1212ին ի Կիլիկիա կը գտնուէր և հանդիսատես եղած էր Յայտնութեան տօնախմբութեանց, կը գրէ՝ թէ յետ ջրօրհնեաց մեծն Լեւոն ու զօրականք դաշտը կը դիմեն, և «զգեստապատ ձիերով արշաւելով, ու նիզակներ խորտակելով, զինուորական խաղեր կը կատարէին[1]»։ Մկնդաւոր հեծելազօրքը սովորական էր նաև Պարսից, Յունաց ու Հռովմայեցւոց[2]։

Բայց որպէս զի կարգաւ տեսնենք իրենց շարժումները, անոնք նախ կ'անցնէին յերամակակայն[3] կամ ձիոց համախումբ կեցած տեղը, և հեծանէին յերիվարս[4] կամ ի ձիս[5], աշտանակէին ի ձիս[6] կամ յերիվարս[7], և ելանէին յերիվարս[8], ելանէին ի ճիս երիվարաց[9], կամ ձի ի ներքս տանէին[10], ինչպէս ներդաշնակօրէն կը կոչէին նախնիք ձիուն վրայ նստելու գործողութիւնը։

Որովհետև բուն հիներն ասպանդակ չունէին, ըսինք, յոյն մարզիկներն ու ձիաւորք իրենց նիզակը կը յենէին ձիուն,

1. Սիս. 476։ — 2. Dar. *Equit*. 764-5։ — 3. Փաւս. 252։ — 4. Փրպ. տառ՝ 378. Գատ. Է, 10, են։ — 5. Սղմ. ՀԷ, 7. Գամ. Աղ. 18։ — 6. Գամ. Աղ. 16. Յհ. կթ. 446։ — 7. Խոր. տառ՝ 377։ — 8. Ամբակ. Գ, 8։ — 9. Եղիշ. 59։ — 10. Յհ. կթ. 379, 391, 443։

և ոտքը դրած նիզակին վրայ՝ վեր կը ցատկէին, և կամ նոյնը կ՚ընէին՝ օգնութեամբ մականի մը[1]։ Բայց աւելի սովորական ու ճարտարն էր՝ բռնել երկու ձեռքով ձիուն ձարերէն, և վեր ոստնուլ[2]։ Սակայն արևելեայց մէջ չափահասներ և մանաւանդ ազնուականք՝ կ՚ընդունէին սպասաւորաց օգնութիւնը հեծնելու համար[3]։ Այսր օրինակն ունինք նաև մեր քով։ Մանուէլ Մամիկոնեան կռուի մը մէջ կ՚ընդհարի Մերուժանայ հետ, և երկուքն ալ «ի ձիոյն յերկիր անկանէին»․ այն ժամանակ Մանուէլի «վարուանդապետքն», որ մարտին մէջ ալ իրեն կը հետևէին, փութալով «յերիվարն հանէին» սպարապետը, և կը գլխատեն մանիչը[4], որովհետև միանգամայն զինուորական են անոնք։

Երբ հեծեալը կը նստի ձիուն վրայ, «ձախուն (ձախ ձեռամբ) զերասանակ ի ձեռն առեալ[5]», աջովը կը բռնէ տէգը[6], սուրը կամ մորակն ըստ պարագային։ Ձիավարժք[7] պատրաստ են հիմայ, կարգաւ շարուած ասպարիզին մէկ ծայրը։

1. Dar. *Equit.* 749, 750, 751։ — 2. Անդ՝ 748։ — 3. Անդ։ — 4. Փաւս. 254։ — 5. Եղիշ. 160։ — 6. Dar. *Equit.* 750։ — 7. Ագաթ՝ 383։

Իւր երիվարք կապծ և անհամբեր՝ դոփեր ճատանննե[1], այսինքն կը փորեն սմբակնե-րով գետինը։ Ինչպէս ըմբշամարտի մէջ[2], հոս ալ փողար մը շարժմանց նշանը կու տայ[3]. և մրցողները «մտրակեալ զերի-վարն[4]», կամ «մտրակ ի կուշտ տարեալ երիվարացն[5]», և «զայրացուցեալս զենեցու-ցեալս[6]», ասոնք կը սկսին արշաւել[7], վազ-գել, սլանալ[8], կամ սլացեալ շաճատակել[9] փռնչելով[10] ու դղրդիւն հանելով[11], մինչդեռ «աղաղակ բազմամբոխին ի յերկինս կցի[12]»։

Մրցանքը կը կայանայ՝ որոշեալ ան-գամներ ձիարձակարանին շրջանն ընելու մէջ. և նա կը շահէր որ նախ կը հասնէր մեկնակէտը։ Բնականապէս անկումներ ալ կրնային պատահել, ինչպէս տեսանք վե-րև. և որոնք կրնային մահացու ևս ըլլալ վերելակին համար, երբ «ձին զուլամբ երթայր» կամ վզին վրայ տապալէր, ինչպէս պատահեցաւ Վաչէի[13]։ Աղեքսան-դրի պատմութիւնը կու տայ կառամրցու-թեան մը նկարագիրը, ուր մրցակիցք չորս

1. Յոբ, Թ, 21. — 2. Աստ՝ 341. — 3. Պատմ. Աղ. 26. — 4. Աստ՝ 377. — 5. Ագաթ. 48. Աբծ. 297. — 6. Վկայոր. 67. — 7. Անդ. Պատմ. Աղ. 26. — 8. Կոչք. 18. — 9. Ոսկ. Թղթ. Ա, 403. — 10. Յոբ, ԼԹ, 25. — 11. Միք. Ա, 13. — 12. Ոսկ. Թղթ. Ա, 403. — 13. Փաւս. 255.

շրջան կ'ընեն մէկ թափով ու «սաստիկ յարձակմամբ», և այս կը հանգչին՝ վերստին սկսելու համար։ Իսկ յաղթականը, որ է նոյն ինքն Աղեքսանդր, կը վարձատրուի «վայրենի ձիթենւոյ ոստոյ պսակաւ[1]»։ Պսակի տուչութիւնը ծանօթ է մեզ նաև ըմբշամարտի առթիւ[2]. և Ե դարուն Շահապիվանի ժողովը կը յիշէ կրկին անգամ ամուսնացելոց պսակումն «ուռով[3]»։ Ուրեմն պսակի գործածութեան ու տեսակի մասին ալ մեր հարք հեռի չէին միւս ազգերէն։

Մխիթար Գոշ մեզ կ'աւանդէ վաղնջաւոր սովորութեան մը գոյութիւնն ալ Հայոց հեծելութեան մէջ։ Հանդիսատեսք երբեմն «ընդ խաղ» կը խրտեցնէին երիվարը, որպէս զի թերևս աւելի ցայտուն երևէր վերելակին ճարտարութիւնը։ Ասոր բնականապէս արկածներ ալ կը պատահէին, զորս Մխիթար տուգանաց կ'ենթարկէ, բայց չափաւոր՝ «վասն սովորութեան աշխարհի[4]», որ բնացած էր։ Անկումները դասական հայերէնով կը բացատրուէին «ի բերանս» կամ «յորսայս», որ է թիկանց վրայ[5]։

1. Պամ. Աղ. 26–27։ — 2. Աստ՝ 343։ — 3. Կանոն Գ և Ե։ — 4. Դատ. 424–5։ — 5. Ոսկ. Թղթ. Ա. 403։

Մեք տեսանք ձիավարութիւնը խառնուած նաև ուրիշ հրահանգաց հետ, ինչպէս նետաձգութեան[1], որսորդութեան[2], մականախաղի[3] և լողի[4]. առիթներ՝ որոնք աւելի ճարպկութիւն կը պահանջէին, և հետևաբար լաւագոյն կերպով կը մարզէին հայ երիտասարդութիւնը ձիավարութեան մէջ։

Նոյնը կը խառնուէր նաև քաղաքական կենաց մէջ։ Զաքարիա կաթողիկոս Թ· դարուն՝ կը տեղեկացնէ, թէ հարսանեաց առթիւ փեսայն կը պճնէր, կը զինուէր և կը հեծնէր «զարդափայլեալ երիվարի» վրայ։ Նմանապէս պատանեաց գունդեր՝ զինուած, «գեղապաճոյճ երիվարօք և փողփողեալ նշանակօք» կամ դրօշներով՝ առջևէն և ետևէն կ՚ընթանային, և «կայթ առեալ՝ զեռան վայրքն ի ձիընթաց ասպարիսին[5]»։

7. — Այնքան հրապուրիչ է հեծելութիւնը Հայոց մէջ, որ կղերն ու վանականք անգամ զերծ չեն մնար անոր փորձութենէն։ Խադ, տեղապահ մեծին Ներսեսի և սուրբ մարդ, «ձիասէր» էր. և այս մասին այպանուելով հակառակորդ-

1. Անդ՝ 355։ — 2. Անդ՝ 411, 414։ — 3. Անդ՝ 323։ — 4. Անդ՝ 334-6։ — 5. Զաք. Ճռ. ԺԶ։

նէրքէն, հրաժարեցաւ ձի նստելէ, և մինչև մահն «իշով շրջէր[1]»։ Նոյն Դ դարուն տեսանք Յոհան եպիսկոպոսի աչարձակութիւնը գեղեցիկ ձիու մը վրայ, և զայն անարժան կերպով իւրացնելը[2]։ Եղիշէ կը յանդիմանէ իւր ժամանակի վանականները՝ գրելով. «երիվարք մեր ցուցանեն զմեզ՝» թէ Տիրոջ առջև չպիտի յափշտակուինք օդերուն վրայ։ Ունինք Դունայ Է ժողովի կանոնները 645 թուականէն, որ կը տրտնջէ՝ թէ «Ոմանք յուխտէ եկեղեցւոյ զկարգ և զպաշտօն թողին և հեծելութիւն ստացան», և կը հրաւիրէ զանոնք ի զգաստութիւն, եկեղեցւոյ հասէն զրկելու սպառնալեօք[3]։ Կարգաթող չեն անոնք. այլ քահանայական պաշտօնը լքած՝ հեծելութեան նուիրուած էին։

Եկեղեցական իշխանութեան սաստը կը զօրէ չափով մը և մինչև ժամանակ մը։ Գրիգոր Վկայասէր մեծն կը գովուի կենսագրէն՝ թէ «ոչ էր փոյթ ինչ նմա... հեծանելեաց փափկերախ երիվարաց կամ զարդարեալ կիսիշէից կամ զգեստուց խենեշութեան՝ որովք բազումք (եկեղեցականք) արտաքուստ զարդարին, որպէս յայտ է ամենեցուն[4]»։ Շնորհալին անոնց

1. Խոր. Գ, լա։ — 2. Ատո՝ 375։ — 3. Կան. Զ։ — 4. Ասող. ԺԳ, 20։

կ'ակնարկէ՝ երբ կ'ազդարարէ. «ոչ երեւելի և կազմեալ երիվարօք և կամ կխախչօք ամբարձեալ» շրջիլ ճանապարհաց վրայ[1]: Կ'ամբաստանէ նաև քահանայիցմէ զոմանս «ձիավարժս լինել և զէնս առնուլ ըստ զինուորաց» և անոնց հետ ձիարշաւ կատարել, զոր կ'արգելու[2]: Կը հաստատէ զայս Լամբրոնացին ալ, գրելով այսպէս. «Զո՞ տեսեր մանուկ՝ իբրև զքո քահանայդ՝ ի ձի նստեալ և պատերազմական զինուք պարփակեալ[3]». և նոյն յանդիմանութիւնը կ'ուղղէ նաև իր կարգակցաց, ըսելով. «Եղաք եպիսկոպոսքս... ձիովք և ջորովք յօրացեալք որպէս զփռանգս[4]»: Այդ «առաջնորդաց» կ'ակնարկէ նաև Սարգիս վարդապետ՝ երբ կ'ըսէ. «կխախչօք և զարդարեալ երիվարօք և երևելի հանդերձիւք շրջին ի մէջ մարդկան[5]»: Եւ բոլոր այդ վկայութեանց մէջ խառն կը գործածուին կղերէն գեղեցիկ ձիերն ու ջորիները. ուր էջը, խոնարհ և արհամարհ գրաստ մը, նուաստութիւն սիրողներէ կը գործածուի:

8. — Հայ կանայք ալ սովորաբար վարժ էին հեծելութեան մէջ: Հելլենուհիք և հռովմէուհիք ձի կը նստէին մեկուսի,

1. Ընդհ. 41: — 2. Անդ՝ 66: — 3. Լմր. Պտ. 62: — 4. Անդ՝ 323: — 5. Սրգ. 479:

երկու սրունքները կախած մէկ կողմէն։ Իսկ ասիական քանդակի մը մէջ կին մը նստած է թիկնաթոռի մը վրայ, նոյնպէս մեկուսի ձեւով գրուած անասնոյն նիւսին, և ոտները հանգչեցուցած պատուանդանի մը վրայ[1]։ Վերջնոյս կը մօտենայ հայ տիկնանց նստելու եղանակն ալ։ Գնէլ երբ ի Բագուան կ'երթար, ինք հեծած էր «յերիվարին բուրում», և կինը՝ Փառանձեմ՝ կ'ընկերէր անոր «ժանուաւ»։ Նոյնպէս և Մուշեղ՝ Շապհոյ կանայքը վերադարձուց «ժանուարօք» կամ «ժանուարս» կազմելով[2], ինչ որ պարսկերէն ու պարսից ալ յատուկ, կը նշանակէր գահաւորակ՝ փղի կամ ձիու վրայ[3]։ Անոր վերև հովանոցակ մ'ալ լինելու է, ինչպէս կը հետևի Եսայեայ մէկ վկայութենէն, զոր հայ թարգմանիչը մեր սովորութեան կը մօտեցնէ. «Ածցեն զեղբարս... հանդերձ պալարակապ երիվարօք հովանոցօք[4]»։ որովհետև Հայք կը գործածէին լոկ ժանուարաւոր ձի, վերջինս ծածկելով պալարակապ կամ փայլուն զգեստով[5]։

Անակերպ հեծումն ալ անսովոր լինե-

1. Dar. *Equit.* 751-2. — 2. Փաւս. 118, 236, 189. — 3. Թէր. 170. — 4. Ես. ԿԶ, 20. յն. «ի կառս ջորեաց հովանոցօք», — 5. Հմմտ. «նշանակապ պալարակապ ձեռացսիցն». Ագթ. 34.

լու չէ մեր քով, մանաւանդ յետ Արշակունեաց, դատելով մեզ դրացի ու համաբարոյ Աղուանից իշխանադատեր՝ Շահանդխտոյ օրինակէն, էր դարուն, որ հեծելազնդի մ'ընկերակցութեամբ հարս կու գար ի Հայս։ Դարանակալ Արաբներ կը յարձակին կը կտրեն գունդը. և ես, կը գրէ ինքն իսկ, «դարձուցեալ զերասանակ երիվարին՝ թռեայ ընդ քարս» ձորի մը մէջ, ուր ողջ կը մնան ինքն ու ձին[1]։ Այս պարագայն չի ներեր՝ ժանուարաւ նստած նկատել զինք, ուր դժուարաւ պիտի կարենար տիրել երիվարին և իր անձին։

9. — Հեծելութիւնը կը կատարուէր նաև կառօք, որոյ զանազան յիշատակութիւնք կը գտնուին մեր մատենագրութեան մէջ։ Հայր մարդպետի մը համար կը պատմուի՝ թէ «նստէր ի կառս և երթայր զճանապարհն». յետոյ կ'իջնէ «ի կառաց անտի», և հեծնելով «ի նժուգի՝» անտառը կը մտնէ որսի պատճառաւ[2]։ Այսպէս և մեծն Տրդատ դեռ հեթանոս, «ի կառսն ելեալ՝» մինչ որսի վայրը կ'երթար, երկնային հարուած մը զինքն «ի կառացն ի վայր կործանէր[3]»։

1. Օրբ. 120։ — 2. Փաւս. 115։ — 3. Ագթ. 164։

Կտաւոց տեսակները կային. և նախ դեռպակը, զոր Հիւբշման հրէարէնէ կը հանէ, և կը նշանակէ կառք[1]: Զայս կը յիշէ Կորիւն, ըսելով՝ թէ ս. Մեսրոբ և իւրքը Բիւզանդիոնի մէջ «եկանեն ի դեռ-պակս՝ ի կառս արքունատուրս՝» և կը մեկնին Հայոց կողմերը[2], ուր «ի դեռ-պակս» և «ի կառս» առանց շաղկապի՝ հոմանիշ են իրարու: Բայց Ոսկեբերանի թարգմանիչը կը զատէ. հոն՝ ուր բնագիրը կ'ըսէ՝ թէ մեծատունք ոսկւով «զկառսն զարդարեն և զմորթս փարագուրացն օծա-նեն, յորում նստինն և քշուին», հայը կը գրէ դեռպակացն[3], ցուցնելով՝ թէ Հայոց դեռպակը փարագոյր չունէր, և նոյնպէս կաշւով պատած և ոսկեզօծ էր, ինչպէս և դրացի Պարսիցը, որոց բանակէն Հայք Ե. դարուն կ'աւարեն «ամենայն դեռպակն ոսկեզէն բազմաքանքար, որ էր ակամբք պատուականօք և մարգարտաւ յօրինեալ», զոր անոնք կը կոչէին «դեռպակ փառաց[4]»: Նոյնպէս սրբոց նշխարներ Յունաց կող-մերը փոխադրելու համար՝ Պարսիկները կը գործածեն «դեռպակ արքունիս՝» ջո-րիներ լծուած[5]: Այսպէս և Ագուանք

1. Hüb. 140. — 2. Կոր. 17. — 3. Ոսկ. Թղթ. Ա. 464. — 4. Եղ. 50. — 5. Նոյն՝ 78.

նշխարաց · փոխադրութեան կը յատկացնեն «գեսպակ... չիկակարմիր մորթով կազմեալ, և սպիտակազգեստ պատուական կտաւով ի վերայ յարմարեալ», որուն կը լծեն սպիտակ ձիեր[1]. անոր կը հետևէր և «գեսպակ աշխարհաարկնոջն[2]»: Նաև ուրիշ անթիւ կը յիշուի «գեսպակ արքայն սպիտակազգեստ կազմածով, սպիտակ ձիով[3]»: Այս բոլոր օրինակներէն յայտնի է գեսպակին ընդհանուր նկարագիրը, որ է անվարագոյր և զարդարուն կառք, արանց յատուկ, մերթ և կանանց:

Բայց կար ուրիշ մ'ալ տիկնանց սեպհական, և անուամբ ու ձևով տարբեր. լկտի կամ լկտիք[4], զոր կը յիշէ դարձեալ Սեբերիանի Թարգմանիչը. «ի լկտիս (ζεῦγος = լուծք և երկձի կառք) նստի, սպիտակօք ջորեօք ելանէ[5]»: և աւելի ընդարձակօրէն, «գահաւորականն և լկտեաւ և ջորեօք կրի, և զոսկեհուռ նուարտանն զրաստեաւմբն տարածանէ[6]», վերջինս վերածուած Թարգմանչէն, որ կը նկարագրէ հայ տիկնոջ լկտին, շինուած գահաւորակի ձևով, որոյ վրայ դրուած էր փափուկ

1. Կազ. 46: — 2. Նոյն՝ 47: — 3. Նոյն՝ 54: — 4. Լծ. լատ. lecticus = գեսպակին: — 5. Սեբ. Թղթ. Ա, 893: — 6. Նոյն՝ Բ, 552. յն. «ջորեօք շրջեցի և ոսկեման հանդերձիւք»:

բատանեան կամ բազմոցը, և անոր շուրջ պարզուած ոսկեհիւս ճոխապատանք կամ փա-բազմոցք, որպէս զի ամբոխէն անտես մնար տիկինը։

Կառք, դեսպակ կամ լկտի՝ սովորաբար երկանիւ[1], և երկձի կամ երկջորի էին միշտ, և այդ անասունք լծուած վիճակի մէջ անդրուվար կը կոչուէին։ Զոր օրի-նակ. «մոտ առ կառօքն կամ առ անդրր-վարօք գայցեն[2]». կամ «ոչ երիվարս և և ոչ անդրուվարս[3]». կամ «արա ի ներ-քոյ լծոյ զորմուղ վիզս, և լեր անդրուար Քրիստոսի[4]»։ Մեծն Վահան՝ մարզպանու-թեան հրովարտակն երբ հասաւ, «խնդրէր անդրուվար՝ երթալ ի տուն Աստուծոյ[5]», այսինքն կառօք. և Ագաթանգեղոս ու Եղի-շէ՝ նախածնողքը խաբող օձը կը կոչեն անդրուվար կամ անդրավար սատանայի[6]։ Բառիս զանազան ձևերէն յայտնի է՝ թէ բարդուած է անդր և վար(ել) արմատնե-րէն. այսինքն կառքը յառաջ տանող։

Ճարտարութիւն կը պահանջուէր վա-րելու համար անդրուվարները, որ կըր-նային լինել ըմպանկող (ըմբոստ) կամ

1. Dar. *Cursus*։ — 2. Ծոկ. Մոթ. Բ. 559. — 3. Նոյն՝ Ա. 79. — 4. Աբր. 185. — 5. Փրպ. 564. — 6. Ագթ. 115. Եղիշ. 296.

խոտերասան[1], և ընթանալու պաշտօն սեպականել[2] կամ յմպանել, ընդվզել, խառնել կամ ապարասանել[3]։ Իւր վարժ կառավարի[4] կամ կառապետի[5] գործ էր՝ սանձել անոնց վզանուռն կամ վզանոցքիներ[6], որ է ընդվզումը, և խափանել սովորական արկածները. վասն զի գիտենք՝ որ երիվարք «երբեմն սայթաքին (կը գայթեն), երբեմն ոստնեն (կը սարտնուն) և ի տագնապի զկառավարն և զանձինս կացուցանեն, և երբեմն խորտակումն իսկ կառացն գործեն[7]». և կամ «կառքն անկեալ ջարդին և զաղիփ առնուն[8]», այսինքն կը խախտին։

Ը. ՈՐՍ

1. — Դասական ընտիր լեզուն որս[9] կը կոչէ թէ որսորդութիւնը[10], որ յատուկ է ընկած լեզուին, և թէ որսացուած անասունը[11]։

Եթէ ամէն ազգերու մէջ ցանկալի զբօ-

1. Փիլ. ի Հյկզ. — 2. Արր. 185. — 3. Փիլ. ի Հյկզ. — 4. Կոզր. 17-18. Ա Թագ. Ը, 11, են. — 5. Գ Թագ. ԻԲ, 31-34. — 6. Փիլ. ի Հյկզ. — 7. Կոզր. 17-18. — 8. Ձգօն, 340. զաղիփ՝ արմատ է զաղփաղփումն բառին. — 9. Փաւս. 51. Ագթ. 164. Ծննդ. ԻԵ, 27, են. — 10. Պղա. Օրին. Է. — 11. Ծնդ. ԻԵ, 28, են. Փաւս. 51.

սանք մ՚եղած է միշտ այս, հին Պարսից համար աւելի նշանակութիւն մ՚ալ ունէր՝ ըստ Քսենոփոնի. կը նկատուէր զինուորական հրահանգութիւն մը՝ ձեռքը զէնքի, մարմինը խստամբերութեան և հոգին արութեան վարժեցնելու. որոյ համար Թագաւորն ինքնին անցած ի գլուխ զօրքերուն, որսի կ՚երթար ու կը հսկէր անոր վրայ[1]։ Օրինակներ ունինք հաստատելու համար՝ թէ նոյն գաղափարը մեր քով ալ կար։ Օր մը Տրդատ արքայ «ժամ տուեալ որսոյ ամենայն զօրացն», ինքն ալ միասին կը մեկնին դէպ ի դաշտերն որսական[2]։ «Ամենայն զօրացն» մասնակցութիւնը՝ պարզ զուարճութենէն աւելի նպատակ մ՚ունէր հարկաւ։ Այսպէս նաև Մանուէլ Մամիկոնեան՝ «ամենայն Հայոց զնդին», որոյ հետ ի Բագրաւանդ կը գտնուէր, «տուեալ էր ժամ յորս երթալոյ», երբ Մերուժանայ յանկարծական գալուստը ստիպեց զինքն անոր դէմ ուղղել բանակը[3]։

Բայց արքունիքն ու ազատանին բանակէն դուրս ալ ունէին իրենց որսորդութեան տափիթներն ու ժամանցները։ Տիրան արքայ՝ Պարսից Վարազ դեսպանն ընդունելու համար՝ կանխաւ կը ծրագրէ «զբօսացա-

1. Կիւր. Ա. բ. — 2. Ագթ. 164։ — 3. Փաւս. 252։

նել և ուրախ առնել որսովք և բազմականօք[1]», այս ինքն ճաշերով։ Տրդատայ որդին ու յաջորդը Խոսրով՝ «զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, կ'ըսէ Խորենացին, զբօսանաց հաւորսութեանց և այլոց որսոց պարապեալ»–էր միշտ[2]։

Մի և նոյն կեանքը կ'անցնէին ազնուականք ալ. Փարպեցին կը նկարագրէ ամառնոց առատութիւնն Այրարատի մէջ՝ «յուրախութիւն և ի սթափումն որսատենչ ազատացն». և թէ ինչպէս կ'ելնէին հոն «յորս՝ գունդք նախարարացն որդւովքն ազատացն[3]», որոց մէջ կը պանծացնէ Մամիկոնեան տոհմը, «յորս՝ թեթևաշարժք և նախասպանք», որոց գոները կը ձանձրացնէին ուրիշ իշխաններ, «խնդրելով հանապազ զմիս այլ և այլ որսոց[4]»։ Եւ Եղիշէ՝ Վարդանանց պարտութեան տխուր հետևանաց մէջ կը թուէ և զայն՝ թէ «բացեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց[5]»։ Որսի պահուն՝ Արտաշէսի որդին Արտաւազդ ձիովը կը գահավիժի Արտաշատու կամրջէն ու կ'ընկղմի[6]։ Մամիկո-

1. Փաւս. 51։ — 2. Խոր. Գ. ը։ — 3. Փրպ. 26։ — 4. Նոյն՝ 337-8։ — 5. Եղիշ. 158։ — 6. Խոր. Բ. կա։

նետ մը կը տապալի երիվարէն ու կը մեռնի[1]։ Նոյն վախճանը կ'ունենայ նաև Գուրգէն Անձևացի[2]։

Անկարող մասնակցելու չափահասից, և ճակատելու երէոց դէմ, որսորդաց առանձին խումբ կը կազմէին ազնուազգի տղայք. և «շատք ի մանր մանկանց նախարարաց որդւոցն», կ'ըսէ Ղազար, իրենց «դաստիարակօք և ծառայիւք» կ'ելնէին բազէներով թռչուններ որսալու, և կը բերէին կը զարդարէին հայրենի սեղանը[3]։ Այսպէս այդ փափուկ հասակէն կը սկսէին անոնք որսորդութեան ճաշակն ու տենչը մշակել։

Ինչպէս հեծելութեան, որսի հրապոյրէն ալ կը կաշկանդուէին կղերէն շատեր։ Այնպէս որ Շնորհալին կը ստիպուի հրապարակաւ ազդարարել, նախ եպիսկոպոսաց, «ոչ սրընթաց ձիովք շահատակել, և շամբք և բազէիւք որսականօք բերիլ առ երէվայրիս և թռչունս, որպէս լսեմք զոմանց թէ իցեն[4]»։ Եւ ապա քահանայից՝ թէ անպատեհ է մասնակցիլ զինուորաց հետ «ի յորս երէոց[5]»։

2. — Որսոյ այդ մեծ կարևորութեան

1. Սամ. 12։ — 2. Յհ. կթ. 223։ — 3. Փրպ. 27։ — 4. Ընդհ. 41։ — 5. Անդ՝ 66։

հետ համեմատական էին և անոր հանդերձանքը, և նախ տեղիք որսոց[1], որոնք կը բաժնուէին՝ «մեծ (կամ առատ) որսոյ տեղիք» և «տեղիք դոյզնագիւտ որսոց[2]»։ Ասոնց մէջ ամենէն յառաջ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն արքունականք, որոնք ծանօթ են հետևեալք։

Խորենացին կ՚աւանդէ Երուանդայ համար՝ թէ կը տնկէ Ծննդոց մեծ անտառն Ախուրեանի հիւսիսակողմը, և «որմով ամրացուցանէ», փակելով անոր մէջ այծեամներ, եղնիկներ, եղջերուներ, ցիռեր, վարազներ, որ կ՚աճին կը լեցնեն անտառը, և «որով ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց[3]»։

Մեծն Տիգրան, կ՚ըսէ Աբբիանոս, իր քաղաքին արուարձանները լցած էր՝ պալատին մօտ՝ ընդարձակ բուրաստաններով, որսորդութեան ու ձկնորսութեան յատուկ պատնիշափակերով[4]։

Տրդատայ որդին ու յաջորդը Խոսրով շատ որսասէր, կը տնկէ հսկայ անտառ մը կաղնեաց, որ կը տարածուէր Գառնի ամրոցէն մինչև Մեծամօրի դաշտը, և աւելի ալ յառաջ, զոր կը կոչէ Տաճար մայրի։

1. Փաւ. 18,51. — 2. Նոյն՝ 51. — 3. Խոր. Բ. խա. — 4. Բզմ. 1915, 95.

Յեսոյ ուրիշ մ՚ալ անոր մօտ դէպ ի հարաւ, ընդարձակ դաշտի մը վրայ, զոր Թուրքմակերտ կ՚անուանէ։ Հոն կը կառուցանէ նաև արքունի ապարանքը, և երկու տեղերն ալ «պարսպեալ փակեցին»։ Անոնց մէջ ժողովել կու տայ արքայն «զամենայն էրէս և զգազանս», և «լնուլ զքաղաքորման, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զբօսանաց ուրախութեան Թագաւորութեան նորա[1]»։

Փաւստոս կը յիշէ Ապահունեաց երկրին մէջ՝ Մասեաց ոտքը՝ արքունական որսոյ տեղի մը, որ կը կոչուէր «քաղաք Ագիորսաք[2]»։ Նոյնպէս ուրիշ մ՚ալ՝ Շահապիվանի հանդէպ՝ Լախն կոչուած տեղւոյն մէջ, «յորմածս արգելանոցացն որսոյն երէոցն[3]»։ Արշակ Բ ունէր նաև որսանոց մը Կոգայովիտ գաւառին մէջ՝ զոր շատ կը սիրէր[4]։

Գագիկ արքայ Արծրունի՝ Գետք աւանի մէջ կը շինէ իրեն սեպհական զուարճութեան վայր մը, «բլուր մի պարսպեալ տաճարախիտ շինուածովք», որ կը նայէր Երասխայ խաղերուն վրայ, «ուր հայլքն էրէոցն խայտան, և վայրենեացն խաղից,

1. Փաւս. 18։ — 2. Նոյն՝ 51։ — 3. Նոյն՝ 120։ — 4. Խոր. Գ. Իգ։

և առևծուցն մորիքն, և երամակք ցռոց՝ պատրաստական առ որսոյն հրճուանք անձեռնպատրաստ հոլովին[1]»։

Իշխանք ալ երբեմն իրենց սեպհական որսանոցներն ունէին։ Խորենացին կը պատմէ Արշակայ եղբօրորդւոյն Գնելոյ համար՝ թէ որսորդութեան պարապած էր օր մը «յիւրում լերինն՝» որ Շահապիվան կը կոչուէր, իր համանուն մայրենի հաւէն ժառանգութիւն թողուած իրեն[2]։

Բայց կային նաև որսոյ ազատ տեղիք, «դաշտք փառական չեմակաց[3]», յարմարք բանակին և նախարարակոյտ բազմութեան ձիընթացիկ շարժմանց, որոյ համար աւելի յարմար էին «դաշտք[4]», առանց արհամարհելու և լեռները։ Արարատեան աշխարհը մանաւանդ ճոխ էր այս մասին, ունենալով, կ'ըսէ Ղազար, «զդաշտս մեծատարածս և որսալիցս, զլերինս շուրջանակի զեղեցկանիստս և պարարտարօտս, զհոծեալս էրէովքն կճղակաբաշխիւք և որոճայնովքն», որոնք միայն ուտելի էին, «և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին[5]»։ Կարնոյ գաւառն ալ կը գովուի այս մասին

1. Արծ. 285. — 2. Խոր. Գ. իզ. — 3. Ագթ. 164. Չյկզ. կը մեկնէ՝ «պատական եմակաց, կամ հովտաց որսորդութեան»։ — 4. Կողբ. 107. — 5. Փրպ. 22.

«Լերինքն լի են երէովք կճղակարաշխիւք և որոճայնովք», կը գրէ Խորենացին[1]։ Նոյնը դարեր յառաջ կը վկայէր և Կիւրոս, ըսելով՝ թէ Պարսից հետ շատ անգամ որսի ելած է Հայաստանի սահմանաց մօտ[2]։

3. — Յետ զննելու որսոյ տեղիքը, կ'արժէ ներկայ գտնուիլ նաև արքունի որսական տեսարանի մը։ Զայս կը շնորհէ մեզ մեր լուսագոյն և բազմարդիւն պատմիչը Փաւստոս։ Անցնինք իրեն հետ վերյիշեալ Աղիորսք որսավայրը, ուր Տիրան անզգուշաբար հրաւիրած է զՃապուհ Վարազ իբր դաւաճանը։ Հոն են իրեն հետ նաև «տիկինն» Հայոց՝ իր կինը, և արքայորդին Արշակ պատանեակը, որք եկած են մասնակցելու ուրախութեան և մեծարելու պարսիկ բարձր հիւրը։ Իրենց հետ կը գտնուին արքունի «սպասաւորք», վրանաց հարկանող ու հսկող «խորանապահ զօրն», ծառայութեան յատուկ «սամիկապաս» զինուորներ, և «տաճվիրայ մարդիկ՝» որոնք ուղեցոյց են որսորդաց[3]։

Գիտենք՝ որ մեր որսորդք[4] կամ որսողք[5],

1. Խոր. Գ, ծթ։ — 2. Կիւր. Բ, գ։ — 3. Փաւս. 52։ — 4. Եղիշ. տպ՝ 403. Ա. Մնց. Ա, 10 եւ. — 5. Յճխ. 185. Աղմ. Դ, 3։

ինչպէս կը կոչուին այդ վիճակին մէջ, են «մերկ ի գինուց[1]» կամ զրահէ. և զգեստի փոփոխութիւն մ'ալ կը կրէին, նման Յունաց ու Հռովմայեցւոց՝ որ շատ կարճ և ամփոփ հանդերձ մը կը հագնէին, և կրկնոցն ալ մէկ կողմ կը ձգէին[2]: Այս վերջին պարագայս՝ այն շրջանին ուր ունէինք կրկնոցը, կրնանք և մեր քով նկատել. զի խաղի մէջ անգամ նոյնպէս կը վարուէին մերայինք[3]. իսկ պարեգօտին կարճեցումը կը տեսնենք քանդակի մը մէջ՝ զոր պիտի նկատենք յօդուածիս վերջը:

Հոն բերուած են պատականն[4] կամ որսոցն պատականք[5], որ էին արուեստին վերաբերեալ ընդհանուր գործիները, որոնք սովորաբար նման էին բոլոր ազգերու մէջ փոքր ի շատէ: Եթէ վայրն որմուած չէր, և կամ շատ ընդարձակ էր, նախ կ'ամփոփէին զայն՝ «բակարդ ձգեալ[6]» կամ «բակարդացն շրջափակութեամբք[7]», որ էին երկար ցանցեր կամ ուռկաններ[8], որպէս զի անասունք չկարենային փախչիլ,

1. Արծ. 297. — 2. Dar. *Venatio*, 682. — 3. Աստ՝ 302. — 4. Ագթ. 164. — 5. Փաւս. 52. — 6. Ագթ. 164. — 7. Փրպ. 26. — 8. Հմմտ. «յագեցի ի Թակարդի». Յոբ. ԺԸ, 8. կամ «պատեցին զնա Թակարդովք». Եզեկ. ԺԹ, 8.

ինչպէս կ'ընէին և ստարներ[1]։ Յետոյ «տային» կամ «ձգէին՝» այս ինքն կը բանային՝ երազագք[2] կոչուած գործիները, որոնք Ագաթանգեղոսի և փարպեցւոյն նկարագրութեան մէջ զատ են Թակարդէն։ Եւս. Եմեսացին կու տայ ասոնց յաջորդ սահմանը. «Երգազն անօթ (սպաս) ինչ է հիւսկէն, որ այնպէս կոչէր յայլազգեաց անտի. կամ մեկնակ շալակամատն է կամ կէս շալակաց». և դարձեալ՝ «երգազն՝ մեկնակ շալակամատն է կամ կէս շալակաց[3]»։ Պարկի գաղափարը կու տայ՝ ամբողջ կամ կէս շալակի չափով. և «երգազ՝» կը նշանակէր գործւոյն որակը, այսինքն «հիւսկէն» ըլլալու հանգամանքը, ոչ թէ ձևը։ Անոր համար Ագաթանգեղոսի յարած «տալ» կամ Եզնկայ «ձգել» բայը մեզ ենթադրել կու տայ նոյն անուան մէջ ընդարձակ գործի մը. այսինքն Թակարդէն զատ փոքր ցանցեր, հաստատուած ծառոց բուներու և կամ առանձին ձողերու վրայ, որոցմով կը փակէին անասնոց փախստեան անցքը, և կը բռնէին զանոնք. յար և նման անոնց՝ որ կը գործածուէին ուրիշ ազգերու քով ևս[4]։

1. Dar. *Rete*. — 2. Ագթ. 164. Փրպ. 26. Կողբ. 107, վրիպակաւ գրուած երազագանք։ — 3. Եմես. 209, 234. — 4. Dar. *Rete*.

Այոնց կարգին էր նաև «խուճապական սփռեալ[1]». այսինքն անասունները վախի և խուճապի մատնող գործիներ, մի և նոյն անուամբ ու պաշտօնով ծանօթ նաև Յունաց և Հռովմայեցւոց[2], զոր որսորդաց մի մասը կը բռնէին զանազան կողմեր, և անոցմով, աղաղակներով և «որսական բարակոց[3]» կամ շներու օգնութեամբ, որոնք անպակաս էն միշտ, երէները կը վանէին դէպ ի երագազները, որսորդաց հարուածներու ներքև։ — Խուճապականի մէկ տեսակն էր հուրն ալ, զոր կը ձգէին շամբերու մէջ՝ կնճռուտութեան առթիւ, և որ երբեմն կենդանիներուն հետ կը շրջապատէր որսորդներն ալ ու տագնապի կը մատնէր զանոնք[4]։

Բոլոր այդ պատրաստութեամբ որսորդները «մտեալ պատակէին մայրեաց[5]». այսինքն «պատականօք» կամ որսական գործիներով կը մխրճէին անտառաց մէջ. սովորաբար հեծած ձիերու վրայ, որ աւելի յարմար էր որսի զինուորական նպատակին, և հայկական ճարտարութեամբ՝ անոցմով արշաւելով մինչև անգամ քա-

1. Ագթ. 164. — 2. Dar. *Venatio*, 682. — 3. Եղիշ. 158. տես՝ 404. — 4. Խոր. Գ, ծե. — 5. Փաւս. 115.

րուս խորտաբորտ վայրերու մէջ ցիռերու առէջն[1]։ Անոնք միանգամայն զինուած էին «զանգոմք[2]», հաւանօրէն ծագած «զահել» (հարկանել) բայէն[3]. և կը նշանակէին հետևաբար հարկանող գործիներ, սուր՝ տապար և այլն։ Եւ այսպէս անոցմէ ոմանք ցռուց և այծեմանց առէջն կ'արշաւէին յանդգնաբար և նետեր տեղալով անոնց վրայ։ Ուրիշներ եղջերուաց ու եղնիկներու առէջն կ'ընթանային իրենց ձիերու բոլոր ուժովը։ Ոմանք ալ հետիոտն՝ կը ճակատէին սուրերով կատաղի վարազաց երամներու դէմ և գետին կը տապալէին անոցմէ[4], մինչդեռ ուրիշ կողմ բազէներն երկինք կը բարձրանային և իրենց կոր կտուցներով կը կարթէին անմեղ թռչուններն ու վար կը բերէին[5]։ Մեր որսորդները կը հարկադրուէին չափուիլ երբեմն ախուծներու հետ ևս[6], «շուրջ ձգեալ զզառագիղն» և զանոնք մէջը փակելով[7]։

Իշխան որսորդներն իրենց հետ ունէին սովորաբար յատուկ «կապարճակիր» մը[8], որ կապարճի ծառայութենէն կը թեթևցնէր զիրենք։ — Ընականապէս կը պատահէր

1. Ագա՝ 405, 407. Փաւս. 115, 252. Փրպ. 26։ — 2. Փրպ. 26։ — 3. Ուռ. Լ.Թ, ԽԸ։ — 4. Փրպ. 26։ — 5. Փրպ. 27. Ագա՝ 404։ — 6. Ագա՝ 407։ — 7. Ածբ. 142։ — 8. Լմբ. Պա. 60։

եւ՝ որ նետահար գազաններ զերծանէին «ի ճայթից» կամ երգազներէն, և նետերը միասին տանելով՝ երթային մեռնէին անտառին մէկ անկիւնը[1], հեռի բարակաց հոտառութենէն և որսողաց տեսութենէն։

4. — Սոսկալի էր անասնոց կոտորածը՝ զոր կ՚ընէին մեր ազնուազգի որսորդները։ Փաւստոս զայն կը կոչէ «մեծ նախճիրս[2]»։ Եւ Ղազար կը նմանցնէ «որպէս շեղջակոյտս ինչ ի վերայ միմեանց զէրէոցն բազմութիւն[3]»։ Արշակ Բ. օր մը Կոգայովտի մէջ «ի միում ժամու» կը կատարէ այնպիսի «որս սաստիկ», որոյ նման ոչ մէկ նախկին թագաւոր չէր ըրած, կ՚ըսէ պատմիչը[4]։

Այդ կոտորածին նպատակը՝ սպաննելու հաճոյքը չէր միայն. այլ կը մնէր հոն որկորի խնդիրն ալ. և բոլոր որսորդութիւնք կը վերջանային մեծահաց ճաշով, ինչպէս եղաւ Տիրանայ[5], Արշակայ[6], և կը լինէր բոլոր ազատաց, որոց «յամենեցուն ընթրիս» կ՚երևէին անհամար որսական անասունք[7]։ Նոյն սովորութիւնը

1. Սանդ. 133. — 2. Փաւս. 51։ — 3. Փրպ. 28։ — 4. Խոր. Գ, իզ։ — 5. Փաւս. 51։ — 6. Խոր. Գ, իզ։ — 7. Փրպ. 27-8։

կար նաև Պարսից՝ և քիչ մ՚ամենուն քով։ Եւ այսպէս ճաշին ուրախութիւնը կը մոռցնէր որսորդութեան յոգնութիւնը։

5. — Եթէ հին հայ արուեստն աղքատ է աշխարհիկ կենաց տեսարաններով՝ նկարչութեան ու քանդակագործութեան մէջ, սակայն որսորդութեան անդիմադրելի հրապոյրը շարժեր է երբեմն արուեստագիտաց գրիչը։ Գնդեվանից մէջ՝ ի վայոց ձոր Սիւնեաց՝ կայ շիրիմը «Պարոն Աւագին», որոյ լուսանկարը կու տայ Գ. Լալայեան՝ նոյն գաւառի նկարուց հաւաքածոյին մէջ[2]։ Արձանագրութիւնը տեղ տեղ մաշած լինելով, թուականին Պ տառը միայն կ՚երևի, այսքանը հաստատելով՝ թէ ԺԴ դարու գործ է։

Հոն Աւագ իջած ձիէն, ծունր դրած է գետնին, և ներընկէց կը լինի եղջերուի մը. մինչ իւր ետև սպասաւորը բռնած է թամբուած ձին աջովը, և բազէն ձախովը՝ ճապուռներէն։ Երկուքն ալ կարճ պարեգօտ մը կրեն՝ որ կը հասնի ծնկներէն վար, հակառակ ժամանակի պճղնաւորին՝ զոր ունէին սովորական կենաց մէջ։

Որսական տեսարանները կը գտնուին

1. Կիւր. Բ, գ. — 2. Լալ. Վայ. 57. Պատ. Տրգ. 229.

նաև ուրիշ շիրիմներու վրայ, բայց յետնագոյն դարերէն[1], որով նուազ հետաքրքրական և աւելորդ մեզ. ինչպէս նաև ուրիշ մ'աւելի պարզ և անթուական, որ Օրբելեանի մը կը կարծուի[2], ուստի և բաւական հին:

ՄՆԱՑՈՐԴՔ

Էջ 152. Արքայորդւոց դաստիարակութեան մասին՝ կիլիկեան շրջանէն և հաւանօրէն Թորոսեանց արքունիքէն իսկ՝ կան հետաքայ մանրամասնութիւնք: Արքայազարմ մանուկը, կը գրէ Լամբրոնացին, կը գտնուի ուղղակի պալատան հազարապետ իշխանի հրամանին ներքև, որ միանգամայն անոր դաստիարակ է: Իր վրայ պարտականութիւն դրուած էր՝ «նախ շանց և թռչնոց սպասաւորել». այն է որսական բարակաց ու բազէից խնամքը: Եւ «յետ այնր կրթելոյ՝» իր ծառայու-

1. Ալիշ. 106-7, 117 են. — 2. Անդ՝ 187. Լու. Վայ. 76.

թիւնը հետ զհետէ կը բարձրանար։ Մինչ ուրիշ իշխանք կը բազմին, ինք անոնց առջև «յոտն կայ»։ Ապա «կապարճակիր լինի իշխանին և սպասաւոր բաժակի նորա»։ Եւ յետ ասոր ես վարժելու և «հասակաւն կատարելոյ՝ ապա լինի ձիաւոր[1]», և ասով իշխանաց կարգը կը մտնէ[2]։

Էջ 177. Ուսմանց խրախուսիչ տիկնանց դասէն էր և Կեռան Թագուհի, դուստր Հեթմոյ տեառն Լամբրոնի, և կին Բ. Լևոնի, որ 1272ին գրել կու տայ և Ակներ վանուց կ'ընծայէ երուսաղեմեան նշանաւոր Աւետարանը, յորում և ինքն է նկարուած ընտանեօք[3]։

Էջ 243. Վարդապետաց ձեռնադրութեան օրինակ մ'ալ ունինք Մկրտիչ Նաղաշի Աստուածաշնչի (ի Ս. Ղազար) յիշատակարանին մէջ, 1449էն, ուր կայ «ձգնազգեաց սուրբ կրօնաւորն Յովսէփ, ձեռնասուն աշակերտն սբ. և աստուածաբան վարդապետին Առաքելի»։ Եւ Աստուածատուր քահանայ, գրիչ Սուրգաթի 1356ի ճաշոցին (ի Ս. Ղազար), կը յիշէ «զհօգևոր ծնողսն մեր և զարդիւնական

1. Ատ՝ 382։ — 2. Լմբ. Պտ. 60։ — 3. Ազգ. Հնդ. 1910, թ. 2, էջ 23-24. նկարն՝ ի Պատմ. Տրդ. 239.

ուսուցիչն՛ » Վարդան, Մելքիսեդեկ և Յովհաննէս քահանայքը, որոնք յաջորդաբար կամ միասին հսկեր են իր ուսման։

Լ.Ջ 268. Նաև Մագիստրոս կը յիշատակէ շանչանը և խնձորի կը նմանեցնէ, անոր ու մանկան հետ համեմատելով Մանուչէի հոգեկան ծփանքը. «Իբրև զմանուկ այսր անդր յածեալ իբրու խաղալեօք գնտա վրդովեալ վազիւք, իբրու խնծորան առեչաեան անդամարեկ վազիւքն տատանէին զնա[1]»։

1. Մագ. Տաղ. Պատճառ։

ՍՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ագթ. — Ագաթանգեղեայ, Դ–Ե դար, Պատմութիւն. Վենետ. 1862։

Ազգ. Հնդ. — Ազգագրական Հանդէս. Տփղիս։

Ալւկ. — Դաւթի Վրդ. Ալաւկայ որդւոյն, ԺԲ դար, Կանոնք. գրչ. Վենետկոյ։

Ալւկ. Հմ. — Նորին՝ Վասն ազգի ազգի հմայութեանց. գրչ. Վենետկոյ։

Alex. — C. Alexandre, *Diction. Grec-Français.* Paris, 1867.

Անան. — Անանիա Նարեկացւոյ, Ժ դար, Ճառ Յեկեղեցի. գրչ. Վենետկոյ։

Ա——. — Տես Պետր.։

Առձեռն բռ. — Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի. Վենետ. 1865։

Ասող. — Ստեփ. Ասողկան, Ժ դար, Պատմ. տիեզերական. Պարիզ, 1859։

Արծ. — Թովմայի Արծրունւոյ, Ժ դար, Պատմ. տանն Արծրունեաց. Կ. Պոլիս, 1852։

Արշ. — Գրիգ. Արշարունւոյ, Ը դար, Մեկնութիւն ընթերցուածոց. գրչ. Վենետկոյ։

Արրտ. — Արարատ ամսագիր Էջմիածնի։

Աւգ. Խոս. — Ս. Աւգոստինոսի, Դ–Ե դար, Խոստովանութիւնք։

Բզմ. — Բազմավէպ Հանդիսարան Վենետկոյ։

Գ. Թղթ. — Գիրք թղթոց. Տփղիս, 1901։

Գ. Լծ. — Գիրք լուծմանց, թ. 805 գրչ. Վենետիկոյ։

Գաղ. — Կղեմայ Գաղանոսի, ԺԷ դար, Միաբան. Հայոց սր. եկեղ. ընդ մեծի սր. եկեղ. Հռովմայ. Հռովմ. 1650։

Գառն. — Յովհաննու Գառնեցւոյ, ԺԳ դար, Խրատ ոգեշահ. գրչ. Վենետիկոյ։

Գէ. Դպ. — Գէորգ Դպիր. Տէր Յովհաննէսեանն, Բառարան պարսկերէն. Կ. Պոլիս, 1826։

Գոշ՝ Առ. — Մխիթ. Գոշի, ԺԲ դար, Առակք. Վենետ. 1842։

Gr. Fncyc. — *La Grande Encyclopédie*. Paris.

Դատ. — Մխիթ. Գոշի, ԺԲ դար, Դատաստանագիրք. Վաղարշ. 1880, և գրչ. Վենետիկոյ։

Dar. — Daremberg et Saglio, *Diction. des Antiq. Grecques et Romaines*. Paris.

Դարդ. — Յովհաննու Դարդելի, ԺԷ դար, Ժամանակագրութիւն Հայոց. Պետերբ. 1891։

Դաւր. — Առաքելի Դաւրիժեցւոյ, ԺԷ դար, Պատմութիւն. Վաղարշ. 1884։

Դրօշ. — Հ. Վրդ. Հացունեայ՝ Հայ դրօշները պատմութեան մէջ. Վենետ. 1919։

Եզ. Խր. — Յովհաննու Եզնկացւոյ, ԺԳ–ԺԴ դար, Խրատ. գրչ. Վենետիկոյ։

Եղիշ. — Եղիշէի, Ե դար, Մատենագրութիւնք. Վենետ. 1859։

Եմս. — Եւսեբեայ Եմեսացւոյ՝ Մեկնութիւն ի հինգ գիրսն Մովսիսի ևն. Թրգ. Ե դարու. գրչ. Վենետիկոյ (յանուն Կիւրղի)։

Երդ. — Հ. Վրդ. Հացունեայ՝ Երդումն հին Հայոց մէջ. Վենետ. 1910։

Եւս. Եկ. — Եւսեբեայ Կեսարացւոյ՝ Պատմութիւն եկեղեցւոյ. Թրգ. Ե դարու և նոր. Վենետ. 1877։

Եփր. — Ս. Եփրեմի՝ Մատենագրութիւնք. Թրգ. Ե դարու. Վենետ. 1836։

Զարբ. Դպր. — Հ. Գաբր. Զարբհանալեանի՝ Պատմ. Հայկ. հին դպրութեան. Վենետ. 1897։

Զարբ. Թրգ. — Նորին՝ Հայկ. թարգմանութիւնք նախնեաց. Վենետ. 1889։

Զաք. — Զաքարիայ սարկ. ԺԷ դար, Պատմութիւն. գրչ. Վենետիկոյ։

Զաք. Կնդ. — Նորին՝ Կոնդակ Յովհաննու վանից. ընդ. Պատմ.

Զաք. Ճռ. — Զաքարիայ կթղ. Թ դար, Ճառք. գրչ. Վենետիկոյ։

Զգօն. — Յակոբայ Մծբնայցւոյ՝ Զգօն. Թրգ. Ե դարու. Կ. Պոլիս, 1824։

Զէն. — Զենոբայ Գլակայ, Է դար, Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետ. 1832։

Ընդհ. — Ներսէսի Շնորհալւոյն, ԺԲ դար, Ընդհանրական թուղթք. Երուս. 1871։

Թիր. — Յ. Թիրեաքեանի՝ Արիանայ բառարան. Վիեննա, 1914։

Թրկ. — Դիոն. Թրակացւոյ՝ Քերականութիւն. Թրգ. Ե դարու,

Ինճ. — Հ. Ղուկ. Ինճիճեանի՝ Հնախօսութիւն Հայաստանեայց. Վենետ. 1835։

Ինճ. Աշխ. — Նորին՝ Աշխարհագրութիւն հին Հայաստանեայց. Վենետ. 1822։

Լալ. Վայ. — Եր. Լալայեանի՝ Վայոց Ձոր (յուշա-նկարք)։

Լաստ. — Արիստակիսի Լաստիվերցւոյ, ԺԱ դար, Պատմութիւն. Վենետ. 1844։

Լմբ. Թղթ. — Ներսէսի Լամբրոնացւոյ, ԺԲ դար, Թուղթ առ Լեւոն. Վենետ. 1865։

Լմբ. Պտ. — Նորին՝ Մեկնութիւն Պատարագի. Վենետ. 1847։

Լմբ. Սղմ. — Նորին՝ Մեկնութիւն Սաղմոսաց. գրչ. Վենետիկոյ։

Խոր. — Մովսէսի Խորենացւոյ, Ե. տպ. Մատենագրութիւնք. Վենետ. 1865.

Cabr. — F. Cabrol, *Diction. d'Archéologie Chrétienne*. Paris.

Կաղ. — Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ, Է. տպ. Պատմութիւն Աղուանից. Մոսկուա, 1860.

Կիր. — Կիրակոսի Գանձակեցւոյ, ԺԳ տպ. Պատմութիւն. Վենետ. 1865.

Կէոր. — Քանոնագիրք, Գ տպ Ն. Վ. Կիւրումեանց.

Կմջ. — Սամուէլի Կամրջաձորեցւոյ, Ժ տպ. Տօնապատճառ. ձռ. Վենետկոյ.

Կոզ. — Եզնկայ Կողբացւոյ, Ե տպ. Եղծ աղանդոց. Վենետ. 1826.

Con. — C. Conybeare, *Catal. of the Armen. Manuscripts. London*, 1913.

Կոչ. Ըն. — Կիւրղի Երուս. Կոչումն ընծայութեան. Թրգ. Ե տպու. Վիեննա, 1832.

Կոր. — Կորեան, Ե տպ. Պատմ. Ս. Մեսրոպայ. Վենետ. 1833.

Հեր. Նշ. — Ա. Հերմոնիմոսի, Դ տպ. Նշանակաճի.

Հին. — Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետ. 1836.

Հայապ. — Հ. Ղ. Ալիշանի Հայապատում. Վենետ. 1901.

Հնդ. Ամ. — Հանդէս Ամսօրեայ Վիեննայի.

Hüb. — H. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, I. Leipzig, 1897.

Ղեւոն. — Ղեւոնդեայ Վարդ. Ը տպ. Արշաւանք Արաբաց ի Հայս. Փարիզ, 1857.

Ղրիմ. — Յակոբայ Ղրիմեցւոյ, ԺԵ տպ. Յզգս. պատկի ամսացուցակաց. ձռ. Վենետկոյ.

Ճառընտ. — Հ. Վ. Հացունեայ Ճառեր եւ խնդրոյք ինն Հայաստանի մէջ. Վենետ. 1912.

Մագ. Թուղ. — Գրիգորի Մագիստրոսի, ԺԱ տպ. Թուղթք. Աղեքսանդրապոլ, 1910.

Մագ. Տաղ. — Նորին՝ Տաղաչափութիւնք. Վենետ. 1868.
Մագ. Քեր. — Նորին՝ Մեկնութիւն քերականին. գրչ. Վենետիկոյ.
Մամ. — Յովհաննու Մամիկոնէից, Է դար. Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետ. 1832.
Մանդ. — Յովհաննու Մանդակունւոյ, Ե դար. Ճառք. Վենետ. 1860.
Մեծոփ. — Թովմայի Մեծոփեցւոյ, ԺԵ դար. Պատմութիւն [illegible]. գրչ. Վենետիկոյ.
Մէ. Պատ. — Տես Պատ.
Մշտ. — Մաշտոց, գրչ. Վենետիկոյ.
Մ-կ. — Անանիայ կթղ. Մոկացւոյ, Ժ դար. Պատճառ յղգս. գիտութեան Եղիշէյ. յԱրար. 1897, 275.
Morg. — J. de Morgan, ի Revue Archéologique, 1912, Juillet.
Մ-զ. Խոր. — Մովսէսի Երզնկացւոյ, ԺԴ դար. Խորհրդ. գրչ. Վենետիկոյ.
Յհ. Խոր. — Տես Եզ. Խր.
Յհ. Կթ. — Յովհաննու կաթողիկոսի, Ժ դար. Պատմութիւն. Երուսաղէմ, 1867.
Յճխ. — Յաճախապատում ճառք. Է դար. Վենետ. 1838.
N. Arche. — Mouvel archive des Missions scientifiques. Paris.
Նար. Ա. տր. — Գր. Նարեկացւոյ ճառք. Բրգ-ծխ.
Նար. — Գրիգորի Նարեկացւոյ, Ժ դար. Մատենագրութիւնք. Վենետ. 1840.
Ներս. Լմբ. — Լամբրոնի մեկն. Եղծոց հրքոյն Գր. Նիւսացւոյ. գրչ. Վենետիկոյ.
Նոր. Կոր. — Նորայր Բիւզանդացւոյ՝ Կորիւն Վրդ. Տփղիս, 1900.
Շիր. — Հ. Ղ. Ալիշանի՝ Շիրակ. Վենետ. 1881.
Շպհ. — Շապուհ Բագրատունւոյ, Թ դար. Պատմութիւն. Էջմիածին, 1921.

Ո–ւ. Թղթ. — Յովհ. Ոսկեբերանի Մեկնութիւն թղթոցն Պաւղոսի. Թրգ. Ե դարու. Վենետիկ, 1862։

Ո–ւ. Մտթ. — Նորին՝ Յաւետարանագիրն Մատթէոս. Թրգ. Ե դարու. Վենետ. 1826։

Ոբգ. — Որատփոսի, Ա. դար, Անտաայ։

Ո–խտ. — Ուխտանէսի, Ժ դար, Պատմութիւն. Վաղարշապատ. 1871։

Ո–ռ. — Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ, ԺԲ դար, Պատմութիւն. Երուս. 1869։

Չ–փ. — Ներս. Շնորհալւոյ, ԺԲ դար, Բանք չափաւ. Վենետ. 1830։

Չէն. — Չիթունեանց՝ Արեւելեան խաղալիկարք։

Պէտ. — Գիրք Պիտոյից. տպ. ընդ. խոր։

Պլտ. — Պլուտարքոսի, Ա դար, Զուգակշիռք. Վենետ. 1834։

Պղտ. Օրն. — Պղատոնի՝ Յաղագս օրինաց եւ Մինովս. Վենետ. 1890։

Պտմ. Աղ. — Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ. Թրգ. Ե դարու. Վենետ. 1842։

Պտմ. Տրզ. — Հ. Վ. Հացունեայ՝ Պատմութիւն հին հայ տարազին. Վենետ. 1923։

Ս–մ. — Սամուէլի Անեցւոյ, ԺԲ դար, Ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ. 1893։

Ս–նդ. — Յովսէփայ Վրդ. Սանտալճեան, Histoire de l'Arménie. Rome, 1917.

Ս–րգ. — Տես Սրկ։

Ս–րկ. — Յովհաննու Սարկաւագի, ԺԲ դար, Յաղագս քահանայութեան. ի Սոփ. Գ.

Սբր. — Սեբերիանոսի Եմեսացւոյ՝ Ճառք. Թրգ. Ե դարու. Վենետ. 1827։

Սեբ. — Սեբէոսի, Է դարու, Պատմութիւն ի Հերակլ. Կ. Պոլիս, 1851։

Սիս. — Հ. Ղ. Ալիշանի՝ Սիսուան. Վենետ. 1885։

Սիս–կ. — Նորին՝ Սիսական. Վենետ. 1893։

Սմբ. — Սմբատայ սպարապետի, ԺԳ դար, Պատմութիւն. Մոսկ. 1856, և գրչ. Վենետկոյ:

Սոփ. — Սոփերք հայկականք. Վենետիկ, 1853–1861.

Ստր. — Ստրաբոնի, Ա դար, Աշխարհագրութիւն:

Սրգ. — Սարգսի Վրդ. ԺԲ դար, Մեկնութիւն-կաթողիկեայց. Կ. Պոլիս, 1743.

Վեցօր. — Ս. Բարսղի՝ Ճառք վս. վեցօրէայ արարչութեան. Թրգ. Է դարու, Վենետ. 1830.

Վհր. — Վահրամայ Վրդ. ԺԳ դար. Վիպասանութիւն. Պարիս, 1859, և գրչ. Վենետկոյ:

Վրդ. Երգ. — Վարդանայ Վրդ. ԺԳ դար, Մեկնութիւն Երգոց երգոյն. գրչ. Վենետկոյ:

Վրդ. Ծննդ. — Նորին՝ Մեկնութիւն Ծննդոց եւ. գրչ. Վենետկոյ:

Վրդ. Պտ. — Նորին՝ Հաւաքումն պատմութեան. Վենետ. 1862.

Վրդ. Քր. — Նորին՝ Քարոզ ի ԺԷ Սաղմոսին Վենետկոյ:

Վրթ. Գոլ. — Վրթանիսի Քերթողի, Է դար, Յաղագս պատկերամարտից. գրչ. Վենետկոյ:

Վրք. Հրց. — Վարք Հարանց. Վենետ. 1855.

Տօն. Յուշ. — Հ. Յակ. Վ. Տաշեանի՝ Յուշիկ հայ. ձեռագրաց. Վիեննա, 1895.

Տղ. Ողբ. — Գրիգոր Տղայի, ԺԲ դար, Ողբ Երուսաղեմի. գրչ. Վենետկոյ:

Տրէր. Կիլ. — Տարեգիրք Կիլիկեցւոց. գրչ. Վենետկոյ:

Փաւս. — Փաւստոսի բիւզանդացւոյ, Դ դար, Պատմութիւն Հայոց. Վենետ. 1832.

Փիլ. Մնշ. — Փիլոնի՝ Մնացորդք ի Հայս. Թրգ. Է դարու. Վենետ. 1826.

Փորթ. — Մկր. Փորթուգալի՝ Քննադատութիւն Եղիշէի. Վենետ. 1903.

Փրպ. — Ղազարայ Փարպեցւոյ, Է դար, Պատմութիւն Հայոց. Վենետ. 1873.

Քսեն. Աշխ. — Քսենոփոնի, Դ դար ն. Ք. Աշխատանք Կիւրոսի.

Քրզ. ոճ. — Գրիգորի Տաթեւացւոյ, ԺԵ դար. Գիրք քարոզութեան, հտ. ամառան. Կ. Պոլիս, 1740.

Քրոն. — Եւսեբեայ Կեսարացւոյ՝ Ժամանակագրութիւն. թրգ. Ե դարու. Վենետ. 1818.

Օձն. — Յովհաննու Օձնեցւոյ, Ը դար, Մատենագրութիւնք. Վենետ. 1833.

Որբ. — Ստեփաննոսի Օրբէլեան, ԺԳ դար, Պատմութիւն տանն Սիսական. Մոսկ. 1861.

Եւ վկայութիւնք Աստուածաշունչ գրոց, որոց համառօտութիւնքը չեմ նշանակեր այս տեղ. ոչ ալ անարդագիր աղբիւրները.

ՑՈՒՑԱԿ

Ազդ. մեր նիւթին կարեւորութիւնը. 5։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ. Սնունդ, Կրօնական եւ Մտաւոր կրթութիւն. 7-264։

ԳԼՈՒԽ Ա. ՍՆՈՒՆԴ. — Հեռացումն մանկան հայրենի տանէն, 11-17. մերձ հակառակը, 17։ — Դիեցիկը, օրրան, խանձարուրք, սնունդ, հեռացումն ի ստնէ, սնուցիչ, դայեակ, 17-21։ — Մանկան հետ վարուելու կերպը, 21-23։ — Տղայութեան սնուցման, 23-25։ — Փայփայութեան կարգն ու ազդեցութիւնը, 25-29։ — Սնունդ տոհմիկ աղջկանց, 29-31։ — Արգելք այլադաւան դայեկաց, 31։ — Արգելք անմաքրութեան դայեկաց ու սանուց, 32-33։ — Սննդեան շարունակումն հայրենի տան մէջ, 33-35։ — Դարման հիւանդութեանց, 35-37։ — Սկիզբն ուսման, 37։

ԳԼՈՒԽ Բ. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ. 38։ — Ա. Նուիրումն. հեթանոսական, 39-41. և քրիստոնէական՝ ի մկրտութեան, և ի սուրբ կարգ, 41-45։ — Բ. Ուսումն կրօնական՝ պակաս Դ դարուն, և զեղծմունք, 45-50. կ'ուսանանաց տառից գիւտով, 50-53. գիտութիւն ս. Գրոց, 53-59։ — Գ. Հրահանգներ, 59-63. երկրորդ հրաժարումն, 63-64. հերակատարութիւն, 64-66։ — Դ. Արդիւնքը. բարձր առաքինութեանց օրինակներ, 66-78։

ԳԼՈՒԽ Գ. ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ, 79. — Ա. Հեթանոսական շրջանը չունի դպրոցներ, 80-85։ — Բ.

Հասարակաց դպրոցներ. Լուսաւորչի օրով, ու ծրագիրը, 85-90. Ներսէսի ժամանակ, և ծրագիրը, 90-93. Մեսրոպեան դպրոցներ, 93-99. կոչմունք ու ձեր, 99-101. դասեր, դպրապետ, ուսուցման կերպը, պնակիտ և գիրք. հարցումն, մտրակ, սպառնալիք, 101-107. ուսման նիւթեր, 107-114. Ջնջումն դպրոցաց՝ յետ Արշակունեաց, և վերաբացման անհատական փորձեր, 114-123. — Գ. Աստիճանական դպրոցներ, 123-128. ասոնց կազմակերպութիւնը, 128-131. Ուսմիկ աշխունք անուանումն էին, 131-132.

ԳԼՈՒԽ Դ. ԱՌՏՆԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ազնուականաց, 133-134. դաստիարակն ու դերը, 134-137. մօր գործակցութիւնը, 137. պալատական մեծագոյն խնամքը, 138-141. — Պատանեկին ներքին կեանքը, 141-143. Բարոյական, ընտանեկան, քաղաքավարական ու հայրենասիրական սկզբունքներ, 143-150. Պատանի պալատական գիրքը, 150-152, 415. — Մարմնոյ զարգացումն, 152-162. Բագրատունեաց դրանոցը, 157. Անգրագէտ և անուսումնասէր իշխանք, 162-163. Ուսմանց նիւթերը, 163-173. — Ազնուազգի աղջկանց դաստիարակութիւնը, կեանքը և ուսումը, 173-178, 416. — Ուսուցման եղանակը, 178-179. — Առանձին կրթութիւնը մերթ և ուսմերին մէջ, 179-180.

ԳԼՈՒԽ Ե. ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՑ, 181. — Ա. Վարդապետանոցք, 182. Դեռ չկան Դ. դարուն, 183-186. Կը սկսին Մեսրոպէն, և իրենց ծրագիրը, 187-188. Առաջադրութիւն ուսման, և անոր եկեղեցականք, 189-191. — Բազմացումն վարդապետարանաց, և նշանաւոր վարդապետք՝ Է-ԺԴ դարուց մէջ, 191-211. Անոնց ուսման շրջանն ու կերպը, 211-213. կոչմունք դպրոցին, յորջորջումը, և ուսուցիչք, 213-217. ուսման նիւթեր ու կարգը, 217-223. Անոնց անկարգութիւնը, և աղէտ կղերականք, 224-228. Նոր

նըր մի ժէլ գարուն, 228–232. Ոստումը կուսաստանայ մէջ, 232–234. — Բ. Զինանոցներ. կոչումը, ծագումն ու տեւողութիւնը, 234–244, 416. Զինանանութիւն ազնուականաց, 244–246, և աշխարհին երիցանց, 246–249.

Գլուխ Զ. ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔ, 250. Որբնակներ ի Յոյնս ուսողաց, 251–259. Թշնամութիւն անոնց դէմ, 259–261. Վախճան այս դրութեան՝ Զ դարէն, 261–264.

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ. — Մարմնական եւ Զինուորական կրթութիւն. 265–415.

Գլուխ Ա. ՊԱՏԱՃԱՌՔ. — Անոնց գործածութիւնը, ճարտարարուեստ ու տեսակները, 269–272.

Գլուխ Բ. ԽԱՂԱՐԿՔ. — Կոչումն ու վկայութիւնք, 273–277. — Ա. Լիզք, 277–279. — Բ. Գունդք, 279–282. — Գ. Կոդոփոցք, 282–284. — Դ. Աճիս, 284–285. — Ե. Շախյանն, 285–286, 417. — Զ. Ճօճարանք, 287–288. — Է. Ցոյցք, 288–290. — Ը. Տաւղալի, 290–293. — Թ. Նարդ, 293–294. — Ժ. Ճատրակ, 294–297.

Գլուխ Գ. ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔ. — Մարզանքները Հայոց մէջ, 298–305. — Մարզիկները, ազնուականք ու ռամիկք. կանայք ալ. 305–309. — Պատուիրարակները, 309–311. — Մարզարանք, որ են թատերք, ասպարէզք և կռուանոցք, 311–317. — Նուաստորդք, համազօր ողիմպիականաց, 317–320.

Գլուխ Դ. ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ, 321. — Ա. Մտերմական խաղ, 322–324. — Բ. Հաւասարի, 324–325. — Գ. Արշաւան, 325–328. — Դ. Վազք, 328–330. — Ե. Նետաձգութիւն, 330–333. — Զ. Լող, 333–338. — Է. Ըմբշամարտ, 338–345. — Ը. Կոփամարտիկ, 345–349.

ԳԼՈՒԽ Է. ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ. 350. — Ա. Ոսկերչագործութիւն, 351-353. — Բ. Աղեղնաւորութիւն. նետող, նշաւակ, պատկանդարան, աղեղն ու նետ, 353-356. Հայոց համբաւը, և անուանի նետողներ, 357-359. — Գ. Նիզակամարտութիւն, 359-361. — Դ. Տէգընկեցութիւն, 361-364. — Ե. Պարսաքարութիւն. պարս, պարսաքար, պարսաւորք, 364-367. — Զ. Գեղարձակութիւն. գեղ, վէրդ, սմբակար, 367-369. — Է. Հեծելութիւն. ձիաստածութիւն Հայոց, 370. կոյոք, ասպաստանք, ախտապետ, փարասնդապանք, ձիա-վարժք, 370-371. երիվար, նժոյգ, 372-373. Նշանաւոր ձիեր, 373-376. Անուանի հեծեալք, և այրուձին Հայոց, 376-380. Հին Ասպետն ու կիլիկեան ձիաւորք, 380-383. Ձիամարզութիւն, 383-385. Օճառք կամ կազմած երիվարի, 372, 385-388. Ձիարշաւ, 388-393. Ձիաւոր կղերականք, 393-395. Հեծելութիւն կանանց մա-նուա, 395-397. Կառք, դեսպակ, ջորի, անգրուվարք, 397-401. — Ը. Որս. սովորոյթն ու նպատակ, 401-404. Ազնուական մանկունք ու կղերք, 404. Որսոյ տե-ղիք, 405-408. Որսոյ տեսարան, և պատահմունք, 408-414. Որսական քանդակներ, 414-415.

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ	Տող	ՎՐԻՊԱԿ	ՈՒՂԻՂ
20	6	մանկական	մանկական [2]
32	26	2. Յօգ. ԼԱ. — 3. փաւ. 76	2. փաւ. 76. — 3. Յօգ. ԼԱ.
74	22	վկայասէր	վկայասէր
107	20	Գ գլխոյն	Զ գլխոյն
108	20	յաջորդ գլխոյն	Զ գլխոյն
131	2	զաւկի [3]	զաւկի [1]
131	11	տան [4]	տան [2]
161	10	Լեոն Գ	Լեոն Բ
169	16	գնէր	կը գնէր
184	8	անտապատական	անապատական
224	10	ԺԴ դարուն	ԺԴ դարու վերջը
235	20	Եղիշէի	Եղիշէէ
236	27	429-30	629-30
299	1	շարժականութեան	շարժականութեանց
312	20	կատարուէին	կատարուէին. և որով Մանդակունին կըր-կար կոչել զանոնք «Թատերս խաղաղ» (44)
372	10	վարող, որոց	վարելի, որոյ

371(47.925)(09)
Հ-73

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆՔ ՆՈՅՆ

Ծրկ օրինակ

ԵՐԴՈՒՄՆ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ. — Մանր նկարագիր զանազան երդմանց, արարողութեանց, պաճարանաց, բժժանաց և այլն.

ՃԱՇԵՐ ԵՒ ԽՆՃՈՅՔ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. — Ընդարձակ նկարագրութիւն ճաշի և ուտելեաց վայրերու, սպասուց, սովորութեանց, ընդունելութեանց, զեղծմանց, վանական ճաշերու, ագապներու և այլն.

ՀԱՅ ԴՐՕՇՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. — Քննական պատկերազարդ ուսումնասիրութիւն քաղաքական և եկեղեցական հին վառերու.

ՀԱՅ ԾԷՍԸ 1911 ՏԱՐՒՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԻՒՆՀՈԴՈՍԻ ԳՈՐԾՈՑ ՄԷՋ. — Քննութիւն և պաշտպանութիւն հին արարողութեանց.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ՀԱՅ ՏԱՐԱԶԻՆ. — Ընդարձակ ուսումնասիրութիւն, զարդարուած հարիւրաւոր հին պատկերներով, որ կ'ընդգրկէ քսան և հինգ դարերու աշխարհիկ և եկեղեցական տարազուց նկարագիրը, շքեղ տպագրութեամբ.

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0014094

ЦЕНА
Л п
12 040